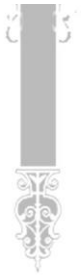

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	11
'Aho	Tu'apulelulu, 30 Ma'asi 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA ‘O TONGA

‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 11/2023 FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

Ma’asi 2023
10:00am

‘Aho: Tu’apulelulu 30
Taimi:

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03		Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	4.1	LAO FAKAANGAANGA: Lao Fika 5B/2023: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika.2) ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu 2023
Fika 05		KOMITI KAKATO:
	5.1 5.2 5.3	NGAAHI FAKAMATALA FAKATA’U: Fakamatala Fakata’u Potungaue Tamate Afi & Me’a Fakafokifa ‘a Tonga 2021/2022 Potungaue ‘a e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2021/2022 Fakamatala Fakata’u ‘a e Komisoni ‘Uhila 2021/2022
	5.4	LIPOOTI FOLAU FAKA-FALE ALEA: Lipooti Folau Fika 2/2023: Fakataha ‘a e Kulupu Tekinikale ‘a e Konifelenisi ‘a e Ngaahi Fale Alea ‘a e ‘Otu Motu Pasifiki (PIPG), Papeete, Tahiti, 6 – 7 Sepitema 2022

		NGAAHI NGĀUE KE LIPOOTI KI FALE ALEA:
	5.5	Fakamatala Fakata’u ‘a e Komisoni Fili 2022 [TALI, ‘Aho 28.3.23]
	5.6	Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022 [FAKAFOKI, ‘Aho 28.3.23]
	5.7	Potungaue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 2021/2022 [FAKAFOKI, ‘Aho 28.3.23]
	5.8	‘Omipatimeni 2020/2021 & 2021/2022 [FAKAFOKI, ‘Aho 28.3.23]
	5.9	Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga 2021/2022 [‘AVE KI HE KOMITI PA’ANGA, ‘Aho 29.3.23]
	5.10	Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi Palemia 2021/2022 (‘I hono fakatonutonu) [FAKAFOKI, ‘Aho 29.3.23]
Fika 06		Ngaahi Me’a Makehe
Fika 07		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	11
Lotu	11
Ui ‘a e Fale	11
Poaki.....	11
Me’a ‘Eiki Sea.....	11
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i Ta’efaitotonu	12
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 Komisiona Fakafepaki’i Ta’efaitotonu 2023	14
Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 Komisiona ki he Fakafepaki’i Ta’efaitotonu 2023	14
Fokotu’u & poupou’i tukuhifo ki he Komiti Kakato Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu 2023	15
Me’a e Sea.....	15
Fakama’ala’ala ki he naunau ngāue ‘a e Fale Alea fekau’aki mo e ngaahi Lao Fakavavevave	16
Tokanga ke fakakaukaua tu’unga mātu’aki tau’atāina Komisiona Fakafepaki’i Ta’efaitotonu	16
Fakama’ala’ala Pule’anga ko e lao ‘oku alea’i ‘oku lava pe ‘o fokotu’u ha taha Komisiona Le’ole’o	17
‘UHINGA faka’atā ke ma’u faingamālie ngāue kehe Komisiona ke hangē pē ko e ‘Omipatimeni	17
Taumu’a ke malu’i Komisiona Tau’i Faihala ke nofo pē hono fatongia koe pelepelengesi hono lakanga	18
Tokanga ki he liliu ki he ngaahi lao felāve’i hangē ko e Komisiona Polisi mo e Lao Polisi	18
‘UHINGA e fakatonutonu ki he laó ke fenāpasi mo e ngaahi Lao kehe.....	19
Fokotu’u Tēpile Kakai e fakalea he Lao ke ‘oua uesia tefito’i fatongia Komisiona hane toe ma’u faingamalie ngāue 2	21
Poupou ke taafataha pe ngāue Komisiona ki hono Tau’i Faihala & ke fakapekia kupu tu’u mai he Lao	21
Fakamanatu mei he Pule’anga vā ngāue ‘a Tonga mo tu’apule’anga	22
Fakamanatu mai Pule’anga hotau vā mo mulí mo e tu’unga fakafeitu’ú.....	23
Fokotu’u Tongatapu 4 pea tali Pule’anga tānaki & fakalea taumu’á ke ‘oua uesia fatongia tefito Komisiona Fakafepaki’i Faihala	24
Tali lelei Pule’anga fokotu’u tānaki ki he Lao ‘a Tongatapu 4	24

Tokanga ki he toe faka'atā makehe ki he Komisiona 'e ala iku uesia ai 'ene ngāue	24
Tokanga Pule'anga ke 'oua alasi fatongia 'o e Fakataha Tokoni	26
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he ngaahi lakanga fili 'e he Pēnolo.....	26
Taukave'i 'Eua 11 ko e fa'ahinga founa ngāue pe 'oku kau ai 'a e taau, 'ata kitu'a & tau'atāina	27
Pāloti'i 'o tali hoko atu faifatongia Fale Alea ki he 7 hangē ko ia ne ngāue'aki he Pulelulu	31
Me'a e Sea.....	31
Fokotu'u ke tānaki atu ki he kupu 5(1) 'ata kitu'a, tau'atāina mo taau	31
Fokotu'u ki he kupu 50 kupu si'i 3 e Konisitūtone.....	32
Fokotu'u 'oku fakapotopoto pē ke 'oua alasi 'a e Konisitutone ke faitu'utu'uni Fakataha Tokoni ki he'ene ngaahi founa ngāue	32
Taukave 'Eua 11 'oku fekau'aki 'ene fokotu'u mo e ngaue 'a e Penolo 'ikai ko e Fakataha Tokoni.....	32
Tokanga 'oku mahino ange fakalea ia 'i he lea fakapilitania he Lao 'i he fakatonga 'oku 'uhinga ki ai 'Eua 11	33
Fokotu'u 'Eua 11 ke paloti'i 'ene fokotu'u pea muimui pe ki he Tu'utu'uni e Fale.....	34
Tokanga ke 'oua fakangatangata ki he 'elemēniti 'e 3 'oku fokotu'u mai 'e 'Eua 11	35
Tokanga 'e toki fakaikiiki 'a e ngaahi 'elemēniti fiema'u he Tohi Tu'utu'uni pe <i>Regulation</i>	35
Poupou ke faitotonu pe pēnolo mo fakahoko totonu honau fatongia 'o fakatatau mo e tu'u e Lao.....	36
Fakama'ala'ala 'Eua 11 ki he'ene fokotu'u ki he kupu 5(1) e Lao.....	36
Fokotu'u ke tānaki 'a e fokotu'u 'Eua 11 ko e naunau ia e 'ulungaanga lelei.....	37
Tokanga Pule'anga ke fakalukufua e fokotu'u ke lava 'o makupusi ngaahi fiema'u he taimi fakatonutonu fakalao	38
Fakama'ala'ala Sea Fale Alea ki he faikehekehe kupu si'i 1 mo kupu si'i 2 e Lao.....	38
Fakama'ala'ala Sea Komiti Kakato, ko e founa totonu fakamalumu kotoa ai ngaahi 'elemēniti he talangāue.....	39
Pāloti'i 'o 'ikai tali fokotu'u 'Eua 11	41
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu hono 2 Lao ki he Komisiona Fakafepaki'i Ta'efaitotonu & ngaahi fakatonutonu	41
Lipooti ngāue kuo lava mei he Fale Alea	42
Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika Komisiona Fakafepaki'i Ta'efaitotonu 2023	42
Lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 Komisiona Fakafepaki'i Ta'efaitotonu 2023	42

Pālōti ‘o tali lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 Komisiona Fakaafepaki’i Ta’efaitotonu 2023	43
Me’a ‘Eiki Sea ki he founa fo’ou fekau’aki mo e halafononga ‘o e ngaahi Lao Fakaangaanga	43
Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhengá.....	44
Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhengá 2023	45
Pālōti tali lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhengá 2023 ...	45
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 10/2023	46
Tokanga ki he lahi pa’anga tokoni ki he palopalema feliuliuaki ‘ea ka ‘oku ‘ikai mai ke fakahoko ngāue	47
Fakama’ala’ala Tongatapu 5 ki he si’isi’i pa’anga ala tānaki ki he fo’i tukupā pa’anga tokoni 100 piliona ki he feliuliuaki ‘ea	48
Tokanga ki ha ngāue ‘a Tonga ke malava ‘inasi ai he pa’anga tokoni 100 piliona ki he feliuliuaki ‘ea.....	48
Palopalema fakapa’anga ngaahi fonua ke tānaki lau piliona pa’anga ke feau ‘aki faingata’a he feliuliuaki ‘ea māmani.....	49
Tokanga ‘Eua 11 pe kuo maau ‘a Tonga ki he ngaahi fiema’u kole pa’anga ke lava ‘inasi ai he tokoni ki he feliuliuaki ‘ea.....	50
Ngaahi polōseki ta’imálie ai fonua he tokoni mei muli ki he feliuliuaki ‘ea.....	50
Fakama’ala’ala Tongatapu 2 ki he pole ‘e ua ngaahi feinga ngaahi fonua ke ‘inasi he pa’anga tokoni ki he feliuliuaki ‘ea.....	51
Pālōti’i ‘o tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 10/2023	51
Lipooti Folau Faka- Fale Alea Fika 11/2023.....	52
Tokanga ki he tūkunga pa’anga me’a’ofa ki he putu Fakafofonga Fale Alea mālōlō.....	53
Fakahā Sea Fale Alea ko e pa’anga me’a’ofa ne fakafoki mai ki he lepa Fale Alea.....	54
Kole ke faka’inasi Komiti Sosiale Fale Alea he me’a’ofa ne ‘ikai tali he tokoni putu Mēmipa mālōlō	54
Poupou ki he fokotu’u ke faka’inasi Komiti Sosiale he pa’anga me’a’ofa Memipa mālōlō	55
Tu’utu’uni Sea ‘e talangofua Fale Alea ki he tu’utu’uni na’e ‘osi tali he Fale	55
Pālōti ‘o tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 11/2023.....	55
Lipooti Fakata’u Potungāue Tāmāte Afi	56
Fakafoki Pule’anga Lipooti Fakata’u Potungāue Tāmāte Afi	56
Fakamatala Fakata’u Komisoni ‘Uhila & ngaahi fakatonutonu.....	57
Tokanga pē ‘oku kau mole ‘uhilá he totongi ‘e he kau ma’u ‘uhila.....	59
Tokanga ki he māketi fe’au’auhi ‘oku hā he lipooti.....	59
Tokanga ki he mole he laini ‘uhila & fa’u e ‘uhila	60
Tokanga ki he ‘uhinga ‘oua toe laka hake he lita 4 ke fa’u ‘aki kilouati ‘e 4	60

Tokanga ki he tu'unga totongi 'uhila he'ene tu'u he peseti 18 pē 'oku tonu ke holoholoki hifo	61
Tali Pule'anga ki he māketi fe'au'auhi he fo'u 'o e 'uhila.....	62
Tali Pule'anga ki he tokanga ki he lahi peseti mole 'i he laine 'uhila.....	62
Tali Pule'anga ki he fetō'aki e ngaahi fika ke a'usia e tāketi.....	62
Tali Pule'anga fekau'aki mo e peseti 'e 40 fakalele ngāue	62
Tokanga ki he ngāue'aki e mita lau 'uhila kae kei lahi lāunga he mo'ua 'uhila	63
Kei hokohoko atu tokoni Pule'anga fakamāhina 3 ki he 'uhila	64
Tokanga pē 'oku 'i ai ha 'uhinga kehe ki he lava mai ngaahi kautaha mei muli ke tokoni he fo'u 'uhila.....	64
Tali Palēmia ki he tokanga 'Eua 11 fekau'aki mo e fa'a hū mai ngaahi kautaha muli he fo'u 'uhila.....	64
Fehu'ia ko hai 'oku ne totongi peseti 'e 9 mole he 'uhila.....	65
Tali Pule'anga 'oku totongi pē kakai 'a e lahi e 'uhila 'oku a'u atu ki he'enu lotofale	65
Tali Tongatapu 5 ki he <i>formula</i> ngāue'aki ke fika'i 'aki mo'ua 'uhila	66
Tokanga ki he Lipooti 'a e Komisoni he ko e 'uhila ko e sevesi 'oku ne uesia lahi e kakai 66	
Tui Tongatapu 4 tonu ke fai e tokanga ki he ngaue 'a e Komisoni 'Uhila.....	67
Fakamahino Pule'anga ko e me'a kotoa kuo pau ke 'ave he Poate 'Uhila ki he Komisoni 'Uhila kau ai mo'ua 'uhila	67
Tokanga ki he totongi 'uhila ta'efakapoa ki he Komisoni 'Uhila	67
Fakatonutonu Minisita Pa'anga ne 'ikai ha hiki 'uhila ta'efakahoko ki he Komisoni.....	68
Tokanga ki he hā he lipooti hala pe ha lāunga fai ange ki he Komisoni	70
Fokotu'u ke fetongi kotoa kau mēmipa 'o e Komisoni 'Uhila he tōnounou hiki lahi totongi 'uhila.....	71
Fehu'ia e kaiha'asi 'o e 'uhila mo e ngāue 'oku fai fekau'aki mo e palopalema ni	72
Tokanga ki he ngaahi fokotu'utu'u Komisoni ki he ngaahi mole he 'uhila.....	72
Tokanga ki he 'ikai a'usia 'Eua taketi he ngāue'aki lolo fakalukufua kae 'ikai malava he ngaahi motu kehe	72
Tokanga ke mahino ngofua ange he lipooti 'a e 'iuniti 'oku ngāue'aki he lolo fakalukufua ke mahu'inga malie ki he kau Mēmipa	73
Tokanga 'Eua 11 makehe 'Eua ko e lahi matemate 'a e 'uhila	73
Tokanga ki he mole he kaiha'asi e 'uhila	74
Tali Pule'anga ki he mole he kaiha'asi e 'uhila	74
Fehu'ia pē 'oku fua he kakai 'a e mole he kaiha'asi 'uhila.....	75
Fakamahino Pule'anga 'oku fua he Kautaha 'Uhila ngaahi mole he kaiha'asi 'uhila	75
Tali Pule'anga ki he mole 'uhila he laine 'uhila.....	76
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he fehu'ia ngaahi me'a hoko ai kaiha'asi e 'uhila.....	77

Fatongia Komisoni ‘Uhila ke ‘a’ahi ngaue Kautaha ‘Uhila pē ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fehalaaki	78
Tokanga ki ha founa ‘e lava ke holoki mamafa totongi ‘uhila hili ko ia ‘oku ‘i ai maama sola	79
Tokanga ki he ‘isiu he ‘ikai tokolahi kau ma’u laiseni sivi ‘uhila	79
Tali Pule’anga fekau’aki mo e kei ma’olunga mo’ua ‘uhila	80
Tali ki he tokanga ki he tokosi’i kau ma’u laiseni ‘uhila	80
Fehu’ia pē ko e kei mamafa ai totongi ‘uhilá ko e toe totongi ‘uhila ki he ngaahi maama sola	81
Fakama’ala’ala Sea Fale Alea ki he founa hono fika’i mo seti mamafa totongi e ‘uhila...82	
Tokanga ki he misiona ke a’usia ola ke holo totongi ‘uhila.....	84
Tokanga ke fakalahi ngaahi tangike lolo ‘oku sitoka ai lolo.....	84
Kole ki he Pule’anga ke hokohoko atu ‘enau tokoni’i ke toe ma’ama’a ange totongi ‘uhila	85
Tokanga ki he ngāue Pule’anga fekau’aki mo e faka’amu ke holo totongi lolo	88
Poupou ki he fiema’u ha ngāue ke tokoni’i ke holo mo’ua ‘uhila e kakai.....	89
Tokanga ko fē Pule’anga mo e taimi malava ai ke a’usia taumu’a ke holo totongi ‘uhila...90	
Tokanga ki he fatongia Komisoni ‘Uhila ke ‘atita’i Kautaha ‘Uhila	91
Mahu’inga fakatau ‘uhila mei he ngaahi kautaha ngaahi ‘uhila pea toki fakatau ki he Kautaha ‘Uhila	92
Tokanga ki he tu’unga tō lalo fehū’aki e pa’anga	92
Tokanga Tongatapu 8 ko e hā ‘a e hoko atú hili hono alea’i ngaahi lipooti fakata’u.....	93
Tali Pule’anga ki he faka’eke ko e hā ngāue Pule’angá fekau’aki mo e ‘uhilá.....	94
Tokanga ki ha fa’ahinga founa ke lipooti atu ha mole ha mo’ui e kau ngāue pē kakai ko e ta’etokanga e Tonga <i>Power</i>	94
Tali Pule’anga ‘oku tokangaekina Komisoni ka ‘i ai ha me’a ‘e hoko pea mole ai ha mo’ui fekau’aki mo e ‘uhila.....	95
Fehu’ia pē na’e fai ha savea ne fakapa’anga ‘Asitelēlia hili longoa’a hiki fakatu’upakē ‘uhila ‘i he ngaahi mita poto	96
Fehu’ia e tūkunga totonu ‘a e uesia mo’ua ‘uhila kakai	97
Tali lelei Pule’anga fakalelei ki he Lipooti Komisoni ‘Uhila	100
Pāloti ‘o tali Lipooti Komisoni ‘Uhila	100
Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki Tahiti	100
Fakamatala puipuitu’a e fakataha ‘i Tahiti	101
Vahevahe ‘Eua 11 ki he ngaahi lelei ma’u he kau atu ki he fakataha ‘i Tahiti.....	102
Pāloti ‘o tali Lipooti Folau faka-Fale Alea ki Tahiti (Lipooti fika 2/2023).....	103
Lipooti ki he ngāue ne lava he Komiti Kakato.....	104

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 12/2023	105
Fakama'ala'ala ki he puipuitu'a Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 12/2023	107
Pāloti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Komisoni 'Uhila, Lipooti Faka-Fale Alea fika 12/2023 & Lipooti Folau fika 2/2023.....	109
Pāloti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u Komisoni 'Uhila 2021/22	109
Kamata hono faka'atā 'aupito fefolau'aki 'i Tonga ni 'ikai ha toe fakataputapui	109
Tu'unga 'i ai 'a e mahaki Koviti he fonua ni	110
Polokalama huhu malu'i fo'ou 'e 3 fakalele he Potungāue Mo'ui	111
Fakataha he Tūsite kaha'u Komiti Fili ke ngāue ki he fōmeti ngaahi lipooti fakata'u fakahū mai mei he Pule'anga	112
Toloi fanongonongo 'a e Fale Alea	112
Kelesi.....	112

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho : Tu’apulelulu 30 Ma’asi 2023

Taimi: 1035-1040

Sātini Le’o : Me’a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea : Mālō ho’omou laumālie he pongipongi ni, kātaki tataki mai ‘etau hiva Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Ne kau kotoa e Hou'eiki Mēmipa e Fale hono hiva'i e Lotu ‘a e ‘Eiki)

<008>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Sea : Kalake kātaki ‘o ui e Hou'eiki Mēmipa e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea tapu mo e 'Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele ‘Ene ‘Afio. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai kae 'atā ke fakahoko e ui ‘o e Fale ki he ‘ahó ni Tu’apulelulu 30 ‘o Ma’asi 2023.

'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue Me'atokoni & Vaotātā, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mō'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

Sea ke u toe fakaongo mu’a. 'Eiki Palēmia. 'Eiki Sea ngata’anga ia e taliui.

Poaki

Ko e poaki kei hoko atu e poaki ‘a e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakaka Faka'ekonōmika. Poaki me’a tōmui mai ‘a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, poaki tōmui pea mo Dulcie Elaine Tei tatau pea mo Veivosa Light of Life Taka. Mālō 'Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

'Eiki Sea : Kalake fakatokanga’i kuo ‘osi poaki mai mo e 'Eiki Palēmia. Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Tama Tu’i Tupou VI kae 'uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauni kae 'uma’ā ‘a e

Fale 'o Tupou. Tapu heni ki he 'Eiki Tokoni Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu pea mo e Fakafofonga e kau Nōpele, tapu pea mo e Fakafofonga e Kakai.

Hou'eiki, ko 'etau 'asenita ena kuo tufa atu ke mou me'a ki ai he pongipongi ni. Ko e Lao Fakaangaanga 'e taha Lao Fika 5B/2023 - Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakafofonga 'i 'a e Ta'efaitotonu, 'a ia ko e Lao Fakaangaanga ko eni 'oku fakahū mai mei he Pule'anga...

<008>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Sea: ... pea hangē ko e tohi na'e lau atu 'aneafi ko e Lao Fakaangaanga ko eni ko e lao fakavavevave 'i he'ene pehē h e'ikai ke toe lava ke tau ala ki ha toe ngāue kae 'oleva kuo 'osi 'a e ngāue ki he Lao Fakaangaanga ko 'eni. Hangē pē ko e fakamatala na'e 'oatu 'aneafi ko e Lao Fakaangaanga ko eni ko e lao ia na'e fakahū mai mei he Pule'anga 'a ia na'e natula tatau pē mo e Lao Fakaangaanga na'e fakahū mai 'e he Fakafofonga Tongatapu 5 'a ia na'e 'osi sivilivi' i he Komiti Laó pea lipooti' i mai 'aneafi pea 'i he taimi tatau pē na'e holomui e lao ko eni he Fakafofonga 'o Tongatapu 5 koe'uhí kae lava ke fakamali' i e ongo laó 'a ia ko eni kuo 'osi fakataha' i he pongipongi ni pea tufa atu he pongipongi ni.

Te u kole eni ki he 'Eiki Minisitā Laó kātaki 'o tuku mai ha fakamatala nounou 'ikai toe fuoloa ange he miniti 'e nima kimu'a pea tau lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakafofonga 'i Ta'efaitotonu

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea fakatapu atu ki he kaungā toho palau 'o e Kapineti, fakatapu atu foki ki he Tama Pilinisi mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele 'o e fonua, fakatapu atu ki he Fakafofonga Fika 1 kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai 'Eiki Sea.

Koe'uhí 'Eiki Sea ko e ko e Lao Fakaangaanga hangē ko e me'a ko ia na'a ke me'a mai 'akí ne 'i ai e Lao Fakaangaanga Taautaha 'a e Fakafofonga Fika 5 pea pehē mo e Lao ko eni 'a e Pule'anga 'i he kaveinga taau pē pea ko e me'a ne fai ne fai e felotoi ke hangē ko ho'o me'a ke fakamali' i. Na'e 'ikai fakamālohi' i 'Eiki Sea na'e fakakolekole lelei pē 'a e ki' i mali ko eni pea ne fai pē felotoi 'o a'u 'o lava ai ke fakahoko e ngāue ko eni 'o 'osi mai 'anepō pea 'oku 'omai ai ki he Fale ni Sea.

Ko e ngaahi fakatonutonu 'o e laó ke hoko pē 'a e mafai fakanofō ko ē 'o e Komisiona Tu'uma'u ke tatau pē 'a e mafai ko ia mo e mafai ko ia ki he fakanofō 'a e Komisiona Le'ole'o. Pea fakapekia leva mo e Komisoni Ngaahi Ngāue Fakamaau 'o e 2010 'a e lao ko ia kuo 'osi pekia ia kae ngāue'aki e Pēnolo ko ia 'enau, ki he Ngāue Fakafakamaau mo e, ke nau fai hono fale' i 'o 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni pea hokohoko ai pē mo e fanga ki' i fakatonutonu kehe 'Eiki Sea *miscellaneous* pē ke fakahōhoa tatau 'a e Lao Fakafofonga 'i e 'a e Ta'efaitotonu pea mo e ngaahi lao kehe hangē ko e Lao ki he Polisi Tongá mo e Komisiona Polisi mo e ngaahi tafa'aki kehekehe 'Eiki Sea.

Ko ia 'oku ou tui Sea ko e, 'i he 'i he fakatonutonu ni 'oku hā kotoa atu pē 'i he fakamatala fakamahinó 'a e ngaahi, mo e ngaahi kupu kotoa ko ia 'oku fakatonutonu 'a ia 'oku ou tui 'oku

malava ‘e he Hou’eiki Mēmipa 'Eiki Sea ‘o ma’u kakato ‘a e ngaahi ‘uhinga mo e ngaahi fakatonutonu ko eni pea ‘oku tau ‘amanaki ko ‘ene lava ko eni 'Eiki Sea pea feinga’i ke lava hono fakamo’oni huafa ‘Ene ‘Afio kae ngāue ‘a e lao ko eni ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni hoko mai 'Eiki Sea. Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu mālō.

'Eiki Sea: Kole eni ki he Kalake ke tau lau ‘uluaki ‘a e Lao Fika 5B/2023 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i e Ta’efaitotonu.

Lord Nuku: 'Eiki Sea kole pē mu’a ke u ki’i, kole pē ‘a’aku ki he 'Eiki Tokoni Palēmia ko e ki’i me’a pē ‘e taha ia ‘oku fakafehu’ia ‘e he ...

<009>

Taimi: 1050 – 1055

Lord Nuku: ... ke ki’i fakamahino mai pē ia ‘i he

'Eiki Sea: Kātaki pe ‘Eiki Nōpele ‘oku ‘ikai ke fai ha fakamahino he lau ‘uluakí, ko e fakama’ala’ala pē kimu’a pea laú

Lord Nuku: ‘Ikai ko e fekau’aki pe eni mo e fofonga ko ē Laó. Ko e fofonga ko ē Lao ko eni ko e Komisoni ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonú, 2023. Ko e me’a ia ko ē ‘oku tokanga ki ai e motu’á ni ia ‘Eiki Sea he ko e taimi ko ē ‘oku tau ‘alu ai ki loto ki he Laó, ko e fakatonutonu ia e Komisiona Polisi mo hono ngaahi tu’utu’uní. Ko ‘eku me’a pē ‘oku ou kole ko ē ki aí, ‘a ē ‘o ē he fika 5^a.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e fakatonutonu ko ia ‘Eiki Sea

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘uhingá pe ‘aku ia ko e hangē ko ‘eku mahino ko ē kiate au ia ko e Komisoni Fakafepaki’i e Ta’efaitotonú ‘oku hangē kiate au ia ko e *Anti-Corruption*.

'Eiki Minisitā Lao: Ko ia Sea

Lord Nuku: Pea ko e taimi ko ē ‘oku tau ō tautolu ko ē ki he fofonga ‘o e Laó ko e ‘uhinga’i leá ia he ‘alu hifo ko ē ki lotó. Ko e ngaahi Kupu kātoa, kātoa ko iá ko e Lao ia ‘o e Komisiona Polisi mo e Lao Polisi. Ka ko ‘eku ‘ai pe ‘e au ke fakamā’ala’ala maí ki he fofonga ‘o e Laó ko e Komisoni ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonú.

Māteni Tapueluelu: Sea, fakamolemole ke u ki’i fakatonutonu atu pē kātaki fakamolemole

Lord Nuku: Pea kapau ko ia ko e me’a pe ko u loto ke mahino mai kiate au

Māteni Tapueluelu: Kole atu Sea ke tau lau ‘uluaki pē mu’a ‘e tau Laó ka tau hoko atu ki he lau uá, pau pe ke tukuhifo. Pea toki me’a e ‘Eiki Nōpelé ai Sea, me’a mahino pē, māló Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sai pē Sea ka u ki’i tokoni atu pē koe’uhí pea toki fai ai pē. Ko e me’a ‘oku felāve’i mo e Komisiona Polisi

'Eiki Sea: ‘Eiki Tokoni Palēmia, ko u tali e fakatonutonu ‘a Tongatapu 4. ‘Oku tau lolotonga maumau’i ‘e tau tohi tu’utu’uní he taimí ni. Mahino pe founa ko eni lau ‘uluakí

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea

‘Eiki Sea: Ko e fakamatala pea lau ‘uluaki ‘ikai ke fai ha fakatonutonu, ‘ikai ke fai ha kole fehu’i pe ko ha fakamā’ala’ala, fai’aki pe miniti 5 ‘oku ‘uluaki ‘omai ‘akí pea tau lau ‘uluaki. Mou me’a mai moutolu ia ki he kakano ‘o e Laó, mou toki feme’a’aki ai ‘i he Kōmiti Kakatō kae tali e Falé ke tuku hifo. Hoko atu e lau ‘uluakí.

Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 Komisiona Fakafepaki’i Ta’efaitotonu 2023

Kalake Tēpile: Lao fakaangaanga fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonú 2023.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonú.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

1. Hingoa nounou mo e ‘Uhinga’i lea

- (1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonú 2023
- (2)

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga Fika 5 (b) fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Paula Piveni Piukala, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’ahanga, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, loto ki ai e toko 20.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaangá, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea

Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 Komisiona ki he Fakafepaki’i Ta’efaitotonú 2023

‘Eiki Sea: Lau tu’o 2

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonú 2023.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

1 Hingoa nounou mo e ‘UHINGA’i lea

- (1) ‘E ui ‘a e Laó ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonú 2023.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4

Fokotu’u & poupou’i tukuhifo ki he Komiti Kakato Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonú 2023

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Sea, ko e kole atú ke ki’i tukuhifo mu’a ki he Kōmiti Kakatō ‘oku ‘i ai pe fanga ki’i me’a ‘oku fai e poupou ai ki he me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Euá ke fakama’ala’ala, mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘I ai ha poupou ki he fokotu’ú, tuku hifo e *item* ko eni ki he Kōmiti Kakatō. Hou’eiki hangē pe ko e ‘Asenita ‘oku mou me’a ki ai ko ‘etau ngāue ‘oku lolotonga ‘i he Kōmiti Kakatō. ‘A ia ‘e mu’omu’a e ngāue ki he Lao Fakaangaanga ko eni kimu’a pea tau hoko atu ki he toenga e ngaahi līpootí mo e fakamatala fakata’ú. ‘Ikai ke toe ‘i ai ha me’a he Falé Hou’eiki, tau liliu ‘o Kōmiti Kakato ...(**Liliu ‘a e Fale Alea ‘o Komiti Kakato**)

<010>

Taimi: 1055-1100

Me’a e Sea

Sea Komiti Kakato: ... Mālō e laumālie ‘a e Tokoni Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapinetí, mālō e laumālie kau Fakafofonga e Hou’eiki, Fakafofonga e Kakaí mālō homou laumālie, mālō e laumālie ‘a e kakai e fonuá, pea pehē ki he kau ngāue. Mālō ‘etau toe ma’u ki he pongipongi fakakoloa ko eni. Talitali fiefia kimoutolu he Komiti Kakatō. ‘Oku ‘i ai ha taha ‘oku ne ongo’i pe ia ‘oku faingata’a’ia ‘oku fokotu’u atu, sai ke to’o pē koté fakafaingamālie. ‘Ikai ke u toe fakalōloa, ko ‘etau ngāue ‘oku fiema’u ke ‘unu ki mu’a. ‘A ia ko e Lao Fakavavevave eni, ko ia ‘e Hou’eiki tuku atu ki he Fale ‘eiki ke mou feme’a’aki. Fakamanatu pē ‘etau Tohi Tu’utu’uní fakamolemole. Tau kamata. Fika 4 Tongatapu.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni pea ko u fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō. Tuku mu’a Sea ke fai ha ki’i kole fakama’ala’ala pē ‘o fekau’aki mo e lao matū’aki mahu’inga kuo fakahū mai ki ho Falé. ‘Eiki Sea ‘anepō na’e ‘i ai ‘a e Lao Fika 5A na’e tufa ange pea ‘i he pongipongi ni ‘oku tufa mai ‘a e Fika 5B. Ko e kole pē ‘Eiki Sea pe ‘oku na tatau, kehekehe ke fakama’ala’ala mai mu’a.

Sea Komiti Kakato: Sai pē. Ko e ‘uhinga e 5B ko hono fakataha’i, ki’i fakataha’i, ki’i fakamali’i ko ena na’e me’a ki ai e, ‘a e Tokoni Palēmiá.

Fakama’ala’ala ki he naunau ngāue ‘a e Fale Alea fekau’aki mo e ngaahi Lao Fakavavevave

Lord Fakafanua: Sea ka u tokoni atu pē ki he Feitu’u na. Fakatapu pē ki he Sea e Komiti Kakatō kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e komití. Ko e 5A ko e kakano ko eni e laó na’e ‘osi fakamali’i pea na’e tuku atu ‘anepō ke mou me’a ki he kakano e laó. Ko e 5B na’e tuku atu he pongipongí ní, ‘oku fakahoko atu ‘a e laó ‘i he sipinga ‘a e *Crown Law* ko e Lao Fakaangaanga ‘a e Pule’angá. ‘A ia ko hona faikehekehe ko e fotunga ko eni e laó, ‘a ia ‘i he pongipongí ní ‘oku hā ai e sila ko eni e Pule’angá pea mo e *format* ko ē ngaahi Lao Fakaangaanga ‘a e Pule’angá. Ko hona faikehekehe pe ia. Ko e toenga e kakano ‘o e laó ‘oku tatau tofu pē mo e naunau na’e tufa atu ‘anepō.

Mateni Tapueluelu: Mālō ‘aupito ‘e ‘Eiki Sea ‘i he fakama’ala’ala kuo fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Nōpelé. Kae tuku pē mu’a Sea ke taki e tokanga ho komití ki he, ‘a ia ko e peesi faka’osi ia ‘o e laó ‘Eiki Sea ko e peesi 9, ‘a ia ko e ‘aitemi 14. Fakamolemole pē ka u lau atu Sea ‘a e me’a ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e motu’á ni ‘a ia ‘oku pehē, peesi 9, peesi 8 kātaki peesi 8.

Tokanga ke fakakaukaua tu’unga mātu’aki tau’atāina Komisiona Fakafepaki’i Ta’efaitotonu

‘A ia ka u lau atu pē Sea mu’a ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai e motu’á ni ko hono ‘uhingá ko e lao mātu’aki mahu’inga eni Sea pea ko e fatongia ‘o e tokotaha ko eni ko e Komisiona Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu ‘oku mātu’aki pelepelengesi. Pea neongo ‘oku ‘ikai ke tatau pea mo ha Fakamaau Lahi ka ‘oku mei natula pehē, ko e fakamā’opo’opo pe ko e mafai ‘oku ma’u he tokotaha ko eni ‘i he fofonga ‘o e laó ‘oku lahi. ‘O kau ai ‘a e lava ke ui ha ni’ihi ke fakamo’oni ‘i ha fakamaau fakapule’anga pe faka’eke’eke fakapule’anga pē ko e hū ki ha ngaahi feitu’u ‘o to’o ha ngaahi fakamo’oni, ‘o tatau pē mei he kamata’anga ‘o e lao ko eni Sea pe foki ia ki he kuohilí.

‘Oku tokanga ai e motu’á ni Sea ke taki pē homou tokangá ke fakakaukaua ‘a e tu’unga mātu’aki tau’atāina ‘a e tokotaha ko eni. ‘A ia ‘oku pehē, ‘ikai ma’u lakanga kehe ‘a e Komisiona. Kuo pau ‘e ‘ikai lava ‘e he Komisiona ke ne ma’u ha lakanga kehe ke ma’u vāhenga ai tukukehe ange mei hono lakanga ko e Komisiona. Pea ke kau ‘i ha fa’ahinga ngāue ke totongi ‘i tu’a mei he ngaahi fatongia ‘o hono lakanga ta’etoumu’a ma’u ha fakangofua ‘e He’ene ‘Afió ‘i he Fakataha Tokoní. Ko e ki’i kongā eni Sea ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘a e motu’á ni pe ‘oku taau ke toe ...

<002>

Taimi: 1100-1105

Mateni Tapueluelu: Ko e matapā pehē pē ‘oku totonu ke fakapapau’i ‘e mātu’aki tu’u tau’atāina ‘a e tokotaha ko eni ke ‘oua pē ‘e ‘i ai ha faingamālie ‘e toe faka’atā ai ia ke toe kau ‘i ha ngāue ha totongi ‘i tu’a mei hono lakanga, kae nofo taha pē mu’a ko hono ‘uhinga ko e pelepelengesi mo e mafatukituki hono fatongia Sea.

Kae fakamolemole pē ‘e Hou’eiki ‘oku ou tui kapau ‘e ‘i ai ha taimi ‘e faka’atā pehe ni ai ‘i he kaha’u he ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘a e natula ‘o e folaua ‘o taimi, te u fakatātā ha taha Komisiona pehē ‘e toe ngāue lakanga totongi ‘i tu’a, te pehē ‘e tatau ia mo ha faifekau pē ko ha pātele ‘e

‘oange ke ‘alu ‘o le’o ‘i ha fale pa’umutu, ‘oku fonu ‘ahi’ahi e fo’i ‘ātakai ko ia, mahalo pē ‘e hao ‘i he ‘aho ni, mo e ta’u ni, ka ‘oku nofo ‘i he ‘ahi’ahi ‘oku lahi, pea ko e ‘ahi’ahi ia ‘oku ou fokotu’u pē Sea na’a lava ke fakakaukau ke to’o ‘a e fo’i ‘ātakai ko ia kae lava ke fakapapau’i ‘oku malu he ko e mafai lahi faka’uli’ulia ‘oku nofo ‘i he tokotaha ko eni ke ne kumi ‘a e pule lelei ‘Eiki Sea.

Ko e anga ia ‘a e fakakaukau ‘oku ‘oatu ‘e he motu’a ni Sea, ko hono ‘uhinga ko e fofonga ‘o e lao, na’a lava ke to’o ‘a e ki’i fo’i kongia ia ko ia kae fakapapau’i pē ‘oku nofo taha, hangē ko e kau Fakamaau ‘Eiki Sea. Nau nofo taha pē ko e Fakamaau pea fakapapau’i ‘oku taau foki ‘a e vāhenga mo e fo’i nofo taha ko ia Sea.

Ko e anga ia ‘a e fakakaukau ‘oku ‘oatu ‘e Hou’eiki, ‘Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia pea pehē ki he Hou’eiki Kapineti na’a lava ke fakakaukau ko e mafatukituki ‘a e lakanga ko eni. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea ‘a e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Tongatapu 4, Tokoni Palēmia me’a mai.

Fakama’ala’ala Pule’anga ko e lao ‘oku alea’i ‘oku lava pe ‘o fokotu’u ha taha Komisiona Le’ole’o

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Sea mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. ‘Eiki Sea na’e meimei nounou kapau na’a na ki’i muhu pē naua mo e fika 5, he ‘oku kau pē mo e fika 5 ‘i he fo’i lao ko eni Sea, ka ‘oku ‘uhinga pē he ‘oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga ‘Eiki Sea ke ‘i ai pē ha taimi ‘e lava koe’uhi he ko e lao ko ē ‘Omipatimeni ‘oku ‘atā pē ia ke ne toe ma’u lakanga. Pea fakatatau ki he lao ko eni, ‘oku kei lava pē ‘e he Fakataha Tokoni ‘o fokotu’u ha taha le’ole’o ‘o kapau ‘e ‘i ai ha me’a ‘e hoko, ki he tokotaha ko eni ‘oku komisoni, ka ko e me’a ko ia ko e me’a pē ia ‘a e Fale ni Sea. Tuku atu pē ki he Hou’eiki Mēmipa pē ko e hā ‘a e me’a te tau a’u ki ai, ko e me’a ia ‘e fai, mālō Sea.

Lord Fakafanua: Sea ko e tokoni atu pē ki he feme’a’aki.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, tokoni mai.

Lord Fakafanua: ... koe’uhi he na’e ‘ohake ‘e he ...

Sea Komiti Kakato: ... Ha’apai Nōpele 2.

‘UHINGA faka’atā ke ma’u faingamālie ngāue kehe Komisiona ke hangē pē ko e ‘Omipatimeni

Lord Fakafanua: ... ‘Omipatimeni, ko e lao ko eni ‘a e ‘Omipatimeni ‘oku tapu ke ne toe ma’u ha ngāue kehe tukukehe ‘o kapau ‘oku ne ma’u ha ngofua mei he Sea ‘o e Fale Alea. Pea a’u mai ki he ‘aho ni ‘oku te’eki ai ke ‘ave ngofua ko ia, ‘a ia ‘i hono ngāue’i ‘oku tu’u tau’atāina pē ‘Omipatimeni ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha’ane ngāue kehe.

‘Oku ou tui ko e ‘uhinga ‘oku fakahū ai ‘a e kupu ko eni ‘i he lao ko eni he *Anti-corruption* ke fakatatau ki he me’a ‘Omipatimeni ki hono aofangatuku, kapau ‘oku tau fiema’u ke tāpuni ‘aupito ‘a e matapā ko e feitu’u eni ke fai ai, ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e ki’i mafai ‘oku tuku atu ki he ma’u mafai ‘oku ne fai ‘a e fakanofó ‘o hangē pē ko e fakanofu ko eni ‘o e ‘Omipatimeni.

‘Oku pou pou pē au ia ki he loto ‘o e Fale Sea, ko e me’a ko eni ‘oku fakamalanga ki ai ‘a Tongatapu 4, kapau te tau to’o ‘a e kupu ko eni, ‘ikai ke toe ‘i ai ha faingamālie ‘e nofo taha pē ‘i he *Anti-corruption*, ko hono fakahū ‘a e kupu ko eni, koe’uhi ke faka’atā pē ke fakatatau mo e ‘Ompatimeni, ka ‘i he ngata’anga ‘e foki mai pē ki he tokotaha ‘oku ne fai hono fakanofu. Ko ia pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Ha’apai 2. Me’a mai Tongatapu 4.

Taumu’a ke malu’i Komisiona Tau’i Faihala ke nofo pē hono fatongia koe pelepelengesi hono lakanga

Mateni Tapueluelu: Sea fakamālō atu ‘i he takitaki ‘o e feme’a’aki Sea, ko e, ‘oku fakahoko mai ‘e Tongatapu 5 ko e lao ko eni na’a ne hanga ‘o fokotu’u na’e ‘ikai ke toe ‘i ai ha toe fo’i matapā pehē ia. Ko e taimi ko ē na’e fo’i fai ai ‘a e fo’i fakamali’i ‘Eiki Sea, pea toki tui’i ai e ki’i fo’i matapā ko ē. ‘UHINGA pē ia ‘a e kole Sea, he ‘oku ou pou pou au ia ki he fōtunga na’e fatu mai’aki ‘a e Lao Tautaha ko eni ‘e Tongatapu 5 Sea, ‘ikai ke ‘i ai ha toe ‘uhinga kehe ia

...

<005>

Taimi: 1105-1110

Mateni Tapueluelu: ...Ko e feinga pē ia Sea ke malu’i mo’oni nofo e tokotaha ia ko eni ‘i he malumalu ‘o e Fakataha Tokoni he ‘oku tu’utu’uni he Lao ia ko e *Judicial Officer* ia, ka ko e kole ia ke ‘oua mu’a ‘e toe fakaava ‘a e fo’i matapā ko ē ko hono malu’i ia ‘o’ona mo e pelepelengesi mo e molumalu ko ē ‘o ‘ene ngāue kae lava ai Sea ke fakapapau’i ‘oku taau e vahe ‘oku ‘oange kiate ia.

Ko hono ‘uhinga ko e tali pē Lao ko eni ko ‘ene lele ia taimi lōloa ‘Eiki Sea pe te tau ‘amanaki ko e sivisisivi mo e fakamaau ‘e fakahoko he tokotaha ko eni pē ko hai fē e keisi ‘e fai e ngāue ki ai mo e ngaahi fakamatala ‘e tānaki mo e faka’eke’eke fakapule’anga ‘e fai ko ‘ene ‘osi ia. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai atu ai ‘a e tautapa Sea ke fakakaukau’i ange mu’a ‘a e kupu ko ia ko hono malu’i pē ia ‘o e Komisiona nofo taha pē ki hono fatongia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘io ‘Eua 11 fakamolemole ē ki’i me’a mai e Fakafofonga Nōpele ‘Eua pea toki hoko mai ‘a ‘Eua 11.

Tokanga ki he liliu ki he ngaahi lao felāve’i hangē ko e Komisiona Polisi mo e Lao Polisi

Lord Nuku: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu atu foki ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘a ē na’e tokanga ki ai ‘a e motu’a ni koe’uhi ko e taumu’a ko ē ‘o e Lao ‘i he Lao Fakaangaanga ni ko e fakatonutonu ki he Komisiona Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu Sea. Kapau te tau ‘alu ki he tēpile ko e fika 5B eni ko e me’a ko ē ‘oku ou ‘uhinga ki ai ‘Eiki Sea. Ko e ngaahi liliu ko eni ko ē fengāue’aki mo e ngaahi va’a kehe ‘ū Komisiona Polisi Fika 11, 42 Komisiona Polisi, ‘o ‘alu ‘alu hifo ai Komisiona Polisi, Komisiona Polisi, Komisiona Polisi.

Ko e me’a ko ē ‘oku ou hoha’a ko ē ki ai ko e ngaahi liliu ‘oku fekau’aki ia mo e Komisiona Polisi, ka ‘oku hangē ko e me’a ko eni ko ē na’e fakahoko mai ko eni ko ē ko e fakamali’i e

Lao ko eni ka nau fakakaukau ‘a’aku ia ‘Eiki Sea ko e Lao ‘ata’atā pē eni ki he Komisiona ‘o e Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu, ka koe’uhí ko e anga hono fakamali’i pea hangē ko e me’a ko ena ko ē kapau kuo fakahoko mai ‘o pehē ‘oku ‘i ai e kongā ko e fakamali’i mo e Lao ko eni ko ē na’e fakahū mai ko ē he Fika 5. ‘Oku ‘ikai ke u tui ‘oku tonu ke fakamali’i ‘a e Lao ko ia, tonu ko e Lao pē ia ‘a e Fika 5. Pea kapau leva ‘oku ngāue’aki ‘a e Lao ko ē ‘a e Pule’anga ‘Eiki Sea ko e lao fakavavevave pē ‘a e Pule’anga ‘oku fiema’u. He ko eni ‘oku fakahoko mai mei he tēpile ko ē na’e ‘ikai ke pehē e Lao ia ko ē na’a ne hanga ko ē ‘o fakahū mai.

Ko hono fe’unu’aki ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou tui ‘oku tonu ke nofo pē Pule’anga ki he Lao ‘a e Pule’anga pea nofo pē ‘a e Fika 5 ki he Lao na’a ne hanga ‘o fakahū. He ‘oku mahu’inga ‘aupito e Lao ia ko eni pē ko hono hala na’e fou mei fē? pe na’e fou mei he Fika 5 pē ko e Lao Fakatonutonu ‘a e Pule’anga, ka ko e me’a ko ē ‘a ē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ia ‘Eiki Sea. Ko e tēpile ko ē fakamatala fakamahino ko e meimei ko e ‘ū me’a ko eni ‘oku maaka kulokula ‘Eiki Sea kongā lahi ia ai ko e Lao Polisi ia Komisiona, fetongi e *Commander* fetongi mo e ‘ū lea ko ia, ka ‘oku ‘uhinga pehē ‘a e me’a ko ē ‘oku ou hoha’a atu ko ē ki ai, he ‘oku ou fakakaukau atu ai ia ko e Lao ko eni ke fakafepaki’i hono ta’ofi ‘a e ta’efaitotonu.

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu atu e ‘Eiki Nōpele ‘Eua ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu me’a mai.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku fakatonutonu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia heni ko e Lao e Polisi ko e liliu lea kapau te ne hanga ‘o fakatokanga’i ko e tu’u motu’a e Tefito’i Lao ‘oku ngāue’aki ia ‘a e Komanitā Polisi ka ‘oku ‘uhinga ke tau *align* mai fakatonutonu mai ko e Komisiona Polisi he’ene tu’u he taimi ni. Na’e ngāue’aki ko e *Judiciary Commission* kimu’a pea liliu mai ko e Pēnolo, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha felāve’i ‘a e me’a ia ko eni pea mo e Lao e Polisi hangē ko e fakamalanga ‘oku fai ‘e he Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku fai ai ‘a e fakahoha’a he ko e fakatonutonu ko ē ‘oku ‘omai ‘i he 5B ko e me’a ko ē na’e ‘omai he Fika 5 ‘a ē ko ē ‘oku ou fakakaukau...

<007>

Taimi: 1110-1115

Lord Nuku : ... ko e talanoa 'ata'atā pē ki he Anti *Corruption Commissioner*. Ka ko ‘ene ha’u ko ē ki he tēpile ‘a eni ko ē ‘oku ‘uhinga mai ko ē ki ai ‘a Tongatapu 7, ‘oku lahi ‘a e ngaahi liliu ia heni pea ‘oku feliliu’aki ia ‘i he Komisiona Polisi. Ka ko ‘eku ‘uhinga pē ia ‘a’aku ke fakapapau’i ange pē ko e taumu’a ‘o e Lao ko eni ‘oku hu’u ki fē ‘o fakatatau ki he tēpile ko eni ‘oku ‘omai ko eni he 5B pea mo e Tefito’i Lao. Kiate au ia ko e fofonga ‘o e Lao ia ko e fofonga ia ‘o e Anti *Corruption Commissioner*. Ko e me’a pē ia na’e ‘ai ko ē ke u kole ‘anenai ko ē ki he Tokoni Palēmia ke ne hanga ‘o fakama’ala’ala mai angé ‘a e anga ko ē fofonga ‘o e Lao mo e me’a ko ia ‘oku tohi ‘i loto ‘i hono kakano. Ko ia pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

‘UHINGA e fakatonutonu ki he laó ke fenāpasi mo e ngaahi Lao kehe

'Eiki Tokoni Palēmia : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’ú na Sea mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea hangē pē ko ia na’a ku ‘uluaki lave ki ai ‘i he taimi na’e fakama’ala’ala ai e Laó ni,

‘oku ‘i ai mo e ngaahi fakatonutonu kehe koe’uhi ke fakafenāpasi ‘a e Lao Fakatonutonu ko eni mo e ngaahi Tefito’i Lao kehe. ‘I he Lao Polisi ko ē 2010 ‘oku Komisiona Polisi ia. Manatu’i ko e Lao ko eni ‘o e Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu ko e Lao ia ‘o e 2007 ‘a ia na’e kei lele ia ‘i he Komanitā Polisi. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē fakatonutonu ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua, ko hono liliu ke fenāpasi ‘a e Lao ko ē 2010 mo e 2007 mo e fakatonutonu ko ē ‘oku tau fai he 2023. Ko e ‘uhinga lahi pē ia Sea kau ai ‘a e ‘u ngaahi me’a kehekehe he taimi kumi e kau fakamo’oni mo e me’a ko ia. Neongo ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ‘oku tuku ki he Polisi ka ‘oku ‘i ai mo e mafai ‘o e Komisioná ke ne ui mo ha ni’ihi kehe, ni’ihi ‘oku nau ngāue fakapule’anga ke kumi mai e ngaahi fakamo’oni 'Eiki Sea...

<008>

‘Eiki Tokoni Palēmia: ko ia pe tokoni Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō pea fakamolemole pe Hou’eiki e, koe’uhi ko ‘etau taimí, te tau ki’i mālōlo e.

(Na’e mālōlo heni ‘a e Fale)

<000>

Taimi: 1140-1145

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato. (Pea na’e me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki mālō ho’omou laumālie ‘ikai ke toe fakalōloa hoko atu ‘etau ngāue koe’uhí ko ‘etau taimi ko e taimi pē ia ‘o e mālōlō ‘a e Fale ko u fakatauange pē ‘oku te’eki ke ‘omai ha tala fatongia ki he lele hokohoko atu ‘a e Fale ka ‘oku mahino pē ki he motu’a ni ko ‘etau ‘asenita ‘oku tonu pē ke ‘osi pē he ‘aho ni. Fokotu’u pea pou pou ‘io me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na Sea, ‘Eiki Sea na’e ‘ai pē ke u kole pē ‘e fēfē ke tau fakakupukupu ke vave.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku mahino ‘aupito ia kiate au ko e me’a ia ‘oku pau pē ke u ‘alu ki aí ka koe’uhí ‘oku ou lave’i pē ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau malanga fakalukufua pea ka hili pē malanga fakalukukufuá ia ko u, te tau foki tautolu ki he fakakupukupu.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko e kole ē mei he Fakataha Tokoni mei he fakamolemole ē mei he Tokoni Palēmia pē te tau fakakupukupu.

Mateni Tapueluelu: Sea.

<009>

Taimi: 1145-1150

Fokotu'u Tēpile Kakai e fakalea he Lao ke 'oua uestia tefito'i fatongia Komisiona hane toe ma'u faingamalie ngāue 2

Mateni Tapueluelu: ... Tapu mo e Feitu'u na kae pehē ki he komiti Sea ko e pule pē foki 'a e Feitu'u na ka ko e anga pē eni ia e fakakaukau ko e mahalo ko e, ki he motu'a ni ia ko e kupu pē ia 'oku ou tokanga au ki ai. 'Oku 'i ai 'a e falala Sea ko hono 'uhinga ko e ko e ongo lao ko eni na'e fokotu'u mei he tēpile 'a e Hou'eiki Kapineti mo e tēpile ko eni Sea. Ko e ki'i fo'i fakamali'i pē eni ia Sea 'oku mau tokanga'i 'oku hangē 'oku 'i ai ha ki'i fānau tu'utāmaki hūfanga he fakatapu he ki'i fo'i kupu ko ē 'a ē ko ē na'e 'ikai ke kau ia he lao ko ē he tēpile ko eni e Tongatapu 5. Ka ko 'emau lotó Sea ke tu'u ā hē ko e fokotu'u atu ke tu'u hē 'a e tēpile tolu ko ena na'e 'oatu 'a ē fo'i kupu ko ē ke, ke tu'u pē ā ai Sea ka ko e fakakaukau fēfē ke, ke tānaki atu pē mu'a ha ki'i fakalea 'i mui ko e fakakaukau kehe pē ke 'oua 'e uestia 'a e tefito'i fatongia 'o e Komisiona Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu.

Sea fakamolemole pea ko u fakatulou pē ka ko e tupu e fakakaukau ko eni ko e ako mei he tūkunga lolotonga 'oku tau 'i ai pea ko u faka'apa'apa lahi pē au ko 'eku, ka ko u 'oatu pē e fakakaukau na'e faka'atā foki e ni'ihi e kau toketā Sea ke nau ngāue ki tu'a 'enau *clinic* pea na'e hoko ai e lāunga e ni'ihi 'o pehē ki'i lahilahi honau taimi 'o nautolu ki he'enau *clinic*. Ko e taimi ia ko ē 'oku 'i ai e tukuaki'i pehē Sea 'e hā fepaki 'a e tefito'i ngāue pea mo e ngāue hono ua ko ē 'oku 'atā ke vahe 'a ia 'oku vahe ua.

Ko e me'a 'oku ou hanga au 'o taki ki ai e tokanga Sea na 'i ai ha fa'ahinga tukuaki'i pehe ni 'i he kaha'u pea ko e 'uhinga ia 'oku mau fakakaukau ai na'a lava ke tu'u pehē pē ā kae 'oatu ha fo'i fakalea 'i mui ke kehe pē ke mahino 'e 'ikai ke uestia 'a e tefito'i fatongia 'a e Komisiona pea ko e ko e tokotaha ia na'e *hire* ko hono ngafa 'uluakí ia ke hoko ko e Komisiona Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai. Ha'apai 1 Hou'eiki.

Poupou ke taafataha pe ngāue Komisiona ki hono Tau'i Faihala & ke fakapekia kupu tu'u mai he Lao

Lord Tu'iha'angana: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki e Komiti. Ko u tui ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 4 'Eiki Sea ko u tui 'oku mahino 'aupito pea hangē pē ko e ko e fakama'ala'ala mai ko ē na'e 'omai 'e he Tokoni Palēmia fekau'aki mo e 'uhinga 'o e fokotu'u 'o e kupu ko eni pea hangē pē ko ē na'e me'a atu 'aki 'e he Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Ha'apai ka ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'oku mahino ko e 'uhinga pē fokotu'u ko eni Sea 'a e 'a e fo'i kupu ko eni hangehangē ko e ko e to'o pē ke tatau mo e Lao ko ē 'Omipatimeni. Pea ko 'eku ma'u ko ē mei he me'a ko ē 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia 'oku meimei hangē pē ko ē 'oku hangē pē ko ē ia pē ko e hā pē me'a 'a e Fale ni. Pea hangē pē ko e me'a ko ena e Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Ha'apai he 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku tau tui tatau pē kapau he ko e lakanga mahu'inga eni kapau ko 'ene 'asinisini ia mo 'ene hā kitu'a ko ē 'a e tau'atāina e tokotaha ko eni ia ke 'oua pē 'e toe ai ha me'a kupu ha ngaahi me'a 'e toe fehūnaki ai hangē ko e kupu pehe ni. 'Oku tau tui ki ai ke mahino 'ene, pea hangē ko eni ko e me'a atu ko ē 'a e 'a e 'Eiki Nōpele ka ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'oku, ngaahi ta'u eni 'oku fakamalumu ai e 'Omipatimeni he ko u tui na'e fokotu'u pē kupu ia ko eni hangē ki he 'Omipatimeni ka 'oku mahalo talu e tu'u 'a e lao ia ko ia 'oku te'eki ke ngāue'aki he 'oku, ta'u

ko eni fononga mai e ‘Omipatimeni ke ai ha me’a pehē ‘oku mahino tāfātaha pē ‘Omipatimeni ia ki hono lakanga mahu’inga ko eni ko e, ko e ‘Omipatimeni.

Pea ko ia ‘a e fakahoha’a ‘Eiki Sea kapau ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha fu’u ‘uhinga he ē ka ko e me’a ‘oku tau fiema’u ‘e tautolu ke ‘asinisini ‘a e tau’atāina ‘a e tokotaha ko eni pea ‘oku mahino ko hono kotoá ‘oku ‘alu kātoa ki he’ene ngāue ko eni ko e ‘a e Komisiona ko eni ki he Tau’i e Ta’efaitotonú ‘oku tau tui kapau ko ia tukukehe kapau ‘oku toe mai ha ‘uhinga he ko u fanafana pē ki he kau matu’otu’a ange he’emau tēpile ‘oku nau taki faka’uto’uta ‘emau tēpile ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘i ai ha palopalema mo nautolu. Tau tui pē tautolu ke, ki he fo’i laumālie ko ē ke tau’atāina pea mo e tau’atāina kakato pea nofo taha ki hono fatongia ko ia. Pea kapau ‘oku pehē pē ia pea ‘oku loto pē Pule’anga ia ki ai pea ko e hangē pē ko e ‘Omipatimeni pea toe ‘i ai pē ha taimi ia ‘e toe fakatonutonu mo e ‘Omipatimeni faka’ofa’ofa pē ia. Kae hā e fo’i tau’atāina kakato ko ia pea ko u fokotu’u atu au ‘Eiki Sea ke fakapekia e kupu ko ia kapau ‘oku tau taha pe tautolu ia ko ‘ene tonu ia pea ...

<009>

Taimi: 1150 – 1155

Lord Tu’iha’angana: ...pehē ki ai mo e Pule’angá ka tau hoko atu, mālo.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni Palēmia, me’a mai

Fakamanatu mei he Pule’anga vā ngāue ‘a Tonga mo tu’apule’anga

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Kōmiti Kakató. ‘Eiki Sea ko u fakamanatu pe ‘a’aku ki he Falé ni manatu’i ko e lakanga ko eni ko e lakanga mā’olunga eni fakafeitu’u. ‘E lava ke ‘i ai e taimi ‘e fiema’u mai ha fonua ‘a e tokoni ‘a e Komisiona ko eni pea ‘e lava ke ‘alu ki ai. Pea kapau te tau hanga ‘o ta’ofi ‘i hē, ka ‘alu e motu’á ‘o ‘ikai ma’u ha’ane sēniti pe ko hano fa’ahinga monū’ia meí he ngaahi fatongia ko iá.

Ko ia ko u kole ai ke tuku pe mu’a ke ‘atā ‘a e Komisiona koe’uhi ‘oku tau fengāue’aki mo e ngaahi Pule’anga mulí he taimí ni. ‘Oku mahu’inga ‘a e vā ngāue ko iá ke kei tauhi pē ‘Eiki Sea. ‘Uhinga ia ‘oku fai ai ‘a e kolé

Lord Tu’iha’angana: Sea, ko e tapu pe mo e Feitu’u na ko eni ‘oku lea mai. Ko e me’a ia ko ē na’e fakahoha’a atu ai e motu’á ni he na’e ‘ikai ke malanga mai e Tokoni Palēmia ia to e ‘omai ha ‘uhinga. Na’e malanga mai pē ia ko e fakatatau ki he ‘Omipatimení pea ‘osi ko iá pea pehē mai ia, ko e hā pe loto e Falé. Ka ko eni ‘oku me’a mai ‘o toki ‘omai e ‘uhinga ko ē

Sea Kōmiti Kakato: ‘E ‘Eiki Nōpele, tonu ange e me’a maí, ‘oua ‘e ngāue’aki e pehē maí, me’a mai.

Lord Tu’iha’angana: Ko ia ke me’a maí

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Lord Tu’iha’angana: Ke me’a mai ko eni ko ē ke me’a mai ko ē ki he me’a ko íá. Ka ko ‘eku ‘uhingá ia ka ko eni kuó ne toki ‘omai. Ka ko ‘ene me’a mai foki ia ‘anenaí pea ‘uhinga ai ‘emau ki’i fakalavelave ko ē ko e fo’i ‘uhingá pē. Pea me’a mai ia ‘o pehē mai ko e

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai, fakamolemole

Lord Tu’iha’angana: ‘Io, ‘ai mu’a Sea ke fai mo ‘ai ē ke mahino ka tau

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ko u ki’i fakatonutonu pē ‘Eiki Nōpele ‘e ‘ikai ke ke me’a mai pehē mai. ‘Oku tau fakatonutonu e Falé ni koe’uhí he ko e Fale ‘Eikí pea ‘oku mahu’inga ‘aupito, ‘aupito

Lord Tu’iha’angana: Fakamolemole atu ‘a e me’a ke me’a maí pea ko eni toki ‘omai e ‘uhinga ko ē ke fai ki ai ha vakai ki ai. Pea ko ia ai ‘a e fakahoha’a atú Sea. Ka ko eni ‘oku toe ‘omai e ‘uhinga ko ē. Ko e me’a ia na’á ku fakahoha’a atu ai au ia ko ē pehē he ko ‘ene, he na’e ‘uluaki me’a pe ia he’ene fakamā’ala’ala ‘anenaí ‘o pehē ‘o me’a mai ko ē ko e ‘uhingá pē ia ko e feinga ke tatau mo ē. Ka ko e poini ē ‘oku ‘omai ko ē ‘a eni ko eni ko eni ‘okú ne me’a mai’akí kapau ko e ‘uhinga ki ha toe me’a.

He ‘oku hangē pe ko ‘eku lave ‘anenaí, ‘oku ou tui ko e talu e tu’u ‘a e fo’i kupu ia ko ē he ‘Ompatimení kapau ko e feinga faka’atā. He ‘oku tau tui pe tautolu ia he ‘ikai ke fu’u hoko ha ngaahi me’a ia pea faka’atā ‘e he Fakataha Tokoní ha fa’ahinga me’a. Ko eni ‘o hangē ‘oku tau fakakaukau ki aí ke kau ha kōmiti pe ko ha fanga ki’i me’a fakalotofonua mo ha me’a pehē. Mahino ‘aupito pé ia ka ko e anga pe ia, me’a pe ia na’á ku fakahoha’a ai ai. Ka koeni ‘oku toe me’a mai Tokoni Palēmiá mo e ngaahi ‘uhinga ko ē kae toe fai ha fakakaukau ki ai

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kātaki pe Fakafofonga

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni Palēmia

Fakamanatu mai Pule’anga hotau vā mo mulí mo e tu’unga fakafeitu’ú

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e tuku atu pē foki Sea ki he Falé ni he ‘oku hangē ko e lau ko ē ‘a e motu’á kuo ‘osi ‘ilo pe ia ‘e a’u. Mea’i pe ‘e he Falé ni ia e ‘uhinga, kuo fele ‘a ‘uhinga ‘e lava ke tau ngāue’aki. Ka ko e kolé pe ia koe’uhí ko ‘eku fakamanatu hotau vā mo mulí mo e tu’unga ko ení fakafeitu’ú. Kau eni he tu’unga mamafa mo pelepelengesi pea ‘e lava ke kole ‘e ha fonua ke ngāue’aki. Pea kuo pau ke tau ‘oange ha faingamālie, ko ia Sea ko u fokotu’u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Tokoni Palēmia, ‘e Fakafofonga Fika 4 ‘oku toe ‘i ai ha Tongatapu 4

Māteni Tapueluelu: Ko ia Sea

Sea Kōmiti Kakato: Toe ‘i ai ha me’a fo’ou kae si’i ‘oange ha faingamālie ki he kau Fakafofongá

Fokotu'u Tongatapu 4 pea tali Pule'anga t'ānaki & fakalea taumu'á ke 'oua uesia fatongia tefito Komisiona Fakafepaki'i Faihala

Māteni Tapueluelu: Fakamolemole pe kae fokotu'u atu mu'a e anga 'o e fakalea pea mo e liliu na'a lava ke t'ānaki atu ko e fo'i fokotu'u ia na'a lelei Sea ke fai ha feme'a'aki ai. Sea ko e tu'u ko ena 'a e kupu 'oku fai ki ai 'a e hoha'á. Ko e fokotu'u ena na'a lava ke fakalelei ki ai e fakatongá mo e fakapilitānia Sea. 'A ia 'oku tu'u pe hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Tokoni Palēmiá, tu'uma'u pē ā. Kae t'ānaki atu pe mu'a 'i mui **ka kuo pau he 'ikai ke uesia ai 'ene fakahoko totonu hono fatongia ko e Komisiona.** Ko e fo'i t'ānaki pe ia Sea kae tu'u 'atā pe ai ko hono 'uhingá kae fakapapau'i pe ke mahino na'e tokanga e Fale Alea 'o Tongá ki ai. Ke 'oua 'e uesia hono fatongia pea ko e fakapilitānia pe ena Sea he kupu fakapilitānia 'oku t'ānaki atu 'i mui, "*provided it does not conflict ...*

<010>

Taimi: 1155-1200

Mateni Tapueluelu: ... *with the proper administration of his functions.*” Ko e ki'i fo'i t'ānaki pe ia 'e Hou'eiki Kapineti. Na'a mou laumālie lelei ki ai kae tuku pē ā 'a e, he ko e 'uhingá 'oku mau hanga 'o fakatokanga'i mo faka'apa'apa'i 'a e 'uhinga 'oku 'omai 'e he 'Eiki Tokoni Palēmiá pea ko e kolé pe 'e lava 'o t'ānaki atu pē ē ke fakapapau'i pē he 'ikai ke uesia e fatongia 'Eiki Sea. Ko e kolé ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tokoni Palēmia, ko e fokotu'u ē mei he kau Fakafofonga e Kakaí, me'a hifo pē ki he *screen* ki he 'ata 'i he ki'i TV 'i mu'a he Feitu'u na.

Tali lelei Pule'anga fokotu'u t'ānaki ki he Lao 'a Tongatapu 4

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Io 'Eiki Sea mālō. 'Io sai, te mau tali pe ia.

Sea Komiti Kakato: Sai mālō. Te tau 'alu leva 'o fakakupukupu ē. 'Io me'a mai fakamolemole atu 'Eua 11. Me'a mai fakamolemole pea tau toki fakakupukupu.

Tokanga ki he toe faka'atā makehe ki he Komisiona 'e ala iku uesia ai 'ene ngāue

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e, ko 'eku feinga pē ke u toe t'ānaki atu pē ki he kupu ko eni 'oku fai ki ai e talanoá he peesi 9. Ko 'eku tokanga pē 'a'aku ki he fo'i ha'iha'i ko eni 'oku 'ai he tokotaha ko eni pe 'oku toe 'i ai ha faka'atā makehe ki ai. Ka ko u, ko u nofo foki ke u sio ki he taimi ko ē 'e fakahoko ai ko ē pea 'e 'i ai ha tokotaha aí. He koe'uhí ko e tokotaha foki ko eni 'oku mama'o atu ia mei he'etau me'a faka'aho ko ē 'atautolú. 'Oku 'ikai ko ha taha eni ia 'e feohi ia 'i he ngaahi kulupu ko ē nōmolo ko ē 'oku tau 'i ai.

'I he taimi tatau pē 'e kei tau'atāina pē ke 'alu ki he ngaahi me'a 'oku totonu ke 'alu ki ai 'i he'ene fili tau'atāina pē 'a'ana ke 'oua 'e pōpula. Ka 'oku 'i ai pea mo e ngaahi me'a kehe ia 'e ala 'alu ki ai he ko 'ene hā 'a'ana ia hení ko e, ko e hā ia ai ki ha lakanga 'oku ma'u ai hano toe vāhengá. Fēfē 'a e ngaahi me'a kehe ko ē 'e 'alu ki ai 'a e tokotaha ko eni, 'oku 'i ai ai 'a e faingamālie ke hoko ai ha fa'ahinga me'a te ne uesia 'ene ngāué.

Sea Komiti Kakato: Ko ena pē 'a ē na'e tuki fakahū mai he Fakafofongá. Tukukehe ha me'a

‘oua na’a uesia ai ‘ene fatongiá.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ka ‘oku kae kehe. Ka ko e, ko hono uá ko e ha’iha’i ko ení ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o ha’iha’i mo e tokotaha ko ení ki he me’a ko ē na’a ku fakamatala ‘aneafi ‘a e mōtolo ko ē ‘oku ngaue’aki ko ē ki he ‘ai hono vāhengá. Ko e fo’i mōtolo ko ē ‘oku ngaue’aki ko ē ki he ‘ai ‘o e vāhenga ‘o e, kau ai ‘a e tokotaha ko ení. ‘Oku ‘i ai ‘eku hoha’a ki ai ‘e Sea he koe’uhí ‘oku kau heni pea mo e kulupu ia ‘i he vakai ‘a’akú he ‘ikai ke taau ai ‘a e mōtolo ia ko ē ‘oku ngaue’akí. ‘E kau ai eni ‘oku lolotonga ‘asi pe ia ‘i he Lao ko ē ‘a e *Remuneration Authority*. Ko ‘Ene ‘Afió, ko e kau Fale Aleá, ko e kau Minisitā, ko e kau Fakamaaú, ko e kau Komisiona ko ení.

Ko e taimi ko ē, ‘oku te’eki foki ke ‘omai ‘e he *Remuneration Authority* ia ko e hā ‘enau fale’i ki he me’a ‘oku totonu ke ‘ave ki he tokotaha ko ē. Pea ‘i he taimi tatau hangē ko e me’a ko eni ‘oku, na’e malanga ki ai ‘a e Fakafofonga ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘aneafi, ‘oku tau faka’apa’apa ki he ‘enau fale’i. Pea ko e fale’i ko ē ‘omai, ngalingali ko e fale’i pe ia ‘e faí ka ko u sio atu au ia ki he fa’ahinga vāhenga te ne ma’ú, ‘oku ou tui pē Sea ‘e ‘i ai e taimi ‘e ma’ungata’a ai ha taha pea te tau toe fainga ai ke lava ‘o ma’u.

Ka ko ‘eku tokangá ‘a’aku ia ki he kaha’ú mu’a Sea he ko ‘eku ma’ú na’e ‘osi ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u ia ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho ko iá ko u tui pē ko e valungofulú pe ko e hivangofulú ‘o pehē, ko e kulupu ia ko ení ‘oku totonu ke ‘alu ia ki he komisoni makehe ‘o ha ngaahi me’a fekau’aki pea mo honau vāhengá. Na’e ui pē ‘i he ‘aho ko iá ‘i he lea fakapapālangí ko e *Higher Salaries Revision Commission*. Ko e *Remuneration Authority* ia ko ‘ene nofo ‘a’ana ia ki he ngāue fakapule’angá. Ko e ngaahi kulupu ia ko ení ko e kau mēmipa ia ‘a e kulupu ia ko ení ‘oku totonu ke fai ha ngāue makehe pe ia ki ai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, ki’i tatali ‘Eua 11. ‘Io me’a mai Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kātaki pē mu’a Fakafofongá ‘Eiki Sea, tau nofo pē he fo’i lao ko eni ‘oku tuku atú. Tukuange e vāhengá ia ko e me’a ia ‘a e kaume’a kehe. Ko e *Remuneration Authority* ia ‘oku ha’ana e me’a ko iá. Ko e lao ko tautolu ia ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tonu ‘aupito ia Tokoni Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e tā pē foki mo e lau mo tau laka. Ka te u foki mai ki he kupu hono, fakatonutonu ko ē ‘i he kupu ‘i he peesi 6 ‘i he kupu 5 ‘a ia ko e kupu 5(1) ‘oku ‘i ai ‘a e fakalea ai ‘o pehē, talangāue ‘i he founga totonú. Na’e ‘i ai foki ‘a e fakakaukau ia ‘o pehē, ‘oku pelepelengesi foki hono feinga’i ko ē ke ma’u ha taha pea ko e lakanga ‘oku ‘ikai ke tonu ke ‘osi hono fokotu’ú pea tau toe vālau ai pe ...

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha?

Taniela Fusimālohi: Peesi 6. ...

<002>

Taimi: 1200-1205

Taniela Fusimālohi: ... pea tau toe tāla'a pea tau toe lau ai ki ha ngaahi *issue* na'e 'ikai tonu ke fai ha sio ki ai.

Ko e tu'u ko ē he founa totonu, 'oku 'uhinga foki ia ki he founa ko ē hono ui mai, ka na'e 'i ai 'a e fakakaukau ia ke pehē ke tākaki atu ki ai 'a e ngaahi me'a ko eni, pea 'oku ou tui ko e ngaahi kupukupu'i me'a lelei eni ia ki he 'omai ha taha fe'unga ki he fatongia ko eni ke kau ai 'a e ngaahi me'a ko eni. Kae 'ikai ke ngata pē 'i he founa totonu ka ko e toe founa 'oku tau'atāina, 'ata kitu'a mo taau. Kapau 'e tu'uaki ki he kakai ke nau tohi mai, 'oku 'ikai ke u tui au ia mahalo pē 'e a'u 'o toko 2 pē 'e toko 1 pē tohi, ka 'oku fakamole 'a e taimi ia ke, 'a ia ko e founa totonu foki ia, fakamole taimi ia ke tau fou ai, kae 'osi ange ko ia, 'oku tau 'ilo'ilo'i lelei pē ko e tama taau taha eni. Pea 'oku 'ikai foki ke 'asi 'a e lea ia ko ia heni. Pea 'oku tau ō atu pē ki he tokotaha ko ia 'o fai 'a e talanoa mo ia, me'a mai mu'a ki he lakanga ko eni, ko koe 'oku taau taha.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea, toe ki'i fakatonutonu atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a hifo 'Eua 11. Tokoni Palēmia.

Tokanga Pule'anga ke 'oua alasi fatongia 'o e Fakataha Tokoni

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, kuo tau tuku 'a e mafai ki he Fakataha Tokoni, pea ko e mafai ko ē 'o e Fakataha Tokoni 'i he Konisitūtone, te ne fokotu'utu'u 'ene founa ngāue. Ko e Fakataha Tokoni ia te ne 'ai, tau feinga eni tautolu ke tau alasi 'a e fatongia ko ē 'o e Fakataha Tokoni, ka 'oku talamai 'e he Konisitūtone me'a ia 'anautolu ke nau fokotu'utu'u mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku 'ikai ke pehē he ko e lau 'a e kupu ia ko e fatongia ia 'o e Pēnolo 'oku 'ikai ko e fatongia ia 'o e Fakataha Tokoni. 'A ia ko e fatongia ko ē 'o e Pēnolo 'oku ou 'uhinga ki ai he ko e Pēnolo te ne fakahoko 'a e ngāue ko eni.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e Pēnolo 'a e Fakataha Tokoni Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Oku tatau nai 'a e totonu mo e taau, 'i he ngaahi founa, 'ata kitu'a ko e me'a ia 'oku mahu'inga.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he ngaahi lakanga fili 'e he Pēnolo

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ka u ki'i 'e ke ki he Fakafofonga, 'oku ou tui 'e toe mahino ange ai, ko e Pēnolo eni na'a ne fili 'a e Fakamaau Lahi 'o Tonga ni, ko e pēnolo eni na'a ne, 'ikai ke fili ka na'a ne fokotu'u atu ki He'ene 'Afio, na'a ne fokotu'u 'a e *Police Commissioner*, 'a ia na'e hala kātoa 'enau ngāue 'anautolu 'oku fai 'oku tau 'ai ai ke tau toe fakatonutonu ai he 'aho ni. Ko e ngaahi lakanga eni ia 'oku pelepelengesi ange ia 'i he *Anti-corruption Commissioner*, hangē pē na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki, ko e sino ia ko eni ko e fakatotolo, ko e Fakamaau Lahi ia 'oku tu'utu'uni ia ke ngāue pōpula ha taha pē ko e hā 'a e me'a 'e fai ki ai, mafatukituki ange fatongia ko ia fai 'e he *recommendation* he Pēnolo ko eni, faitu'utu'uni 'a 'Ene 'Afio 'i he *Privy Council*.

Ko e hā 'a e me'a 'oku 'ai ai ke tau toki toe fehu'ia ai 'etautolu 'a e fatongia 'o e sino ko eni,

na'e 'osi faifatongia mai 'i he ngaahi tu'unga ia 'oku toe pelepelengesi ange. Ko e fehu'i pē ia ki he Fakafofonga pē ko e ha koā 'a e taumu'a e, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, 'oku mahino pē kia au 'a e fatongia ia 'o e, ko e tānaki eni ia ki he lao ko eni ke tau ongo'i 'oku tau falala ki he lao ko eni 'oku tau fa'u, 'e fakahoko 'i he ngaahi founga 'oku lelei. Ko e me'a ko eni 'oku ou malanga au ia ki ai ko e ngaahi me'a *normal* pē ia 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou ia.

'Eiki Palēmia: 'Ai ke u toe ki'i fehu'i pē Sea kātaki ki he Fakafofonga. 'A ia 'oku 'ikai ke ke falala koe ki he 'enau ngāue na'e fai ki hono fili 'o e kau Fakamaau Lahi. 'A ia ko ho'o 'uhinga ia ki ai, ko ho'o feinga eni ke fakalelei'i he 'oku ta'efalala'anga 'a 'enau ngāue 'oku fai. Ke 'ai mai mu'a ha ki'i tali ki ai, kātaki pē Sea, he ko e 'uhinga pē he 'oku ne hanga 'e ia 'o fehu'ia 'a e *integrity* pē ko e faka'apa'apa'i mo e faifatongia 'a e sino ko eni.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e tau'atāina ia 'a e tangata Tonga ke ne lea'aki 'ene fakakaukau, 'oku 'ikai ke u fiemālie ki he fakakaukau 'a e Palēmia ke ne fakatātāpuni 'a 'Eua 11, ke tukuange ke 'omai 'ene fakakaukau he 'oku ou kei tangutu au 'o fakaongoongo, koe'uhi ko 'ene poini.

Sea Komiti Kaikato: Fakamolemole pē fika 7, 'oku 'ikai ko ha'ane tātāpuni ko 'ene fehu'i pē 'ana ke...

'Eiki Palēmia: Ko e fehu'i ko ia, 'ai pē ki he Fakafofonga ke ...

Sea Komiti Kakato: ... ki 'Eua 11, ka 'oku 'i ai pē ho'o mo'oni hangē 'oku ongo ki'i fakahangatonu pē ki he toko taha, ka ke tali pē, mālō pē ena ko eni kuo ke me'a 'aki ke fanongo ki ai 'a e 'Eiki Palēmia. Ka ke me'a mai Fakafofonga 11 'Eua.

Taukave'i 'Eua 11 ko e fa'ahinga founga ngāue pe 'oku kau ai 'a e taau, 'ata kitu'a & tau'atāina

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, 'oku hanga 'e he Palēmia ia 'o fulihi 'a e me'a 'oku ou 'uhinga ki ai, ke hangē ia 'oku ou ta'efalala au pē 'oku ou fakaanga'i 'a e me'a 'oku, ko e ngaahi me'a ko eni 'oku ou talanoa ki ai 'oku *normal* pē ia ke kau 'i ha fa'ahinga founga ngāue, 'a e taau mo e 'ata kitu'a, pea mo e tau'atāina, 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou ia ke fehu'ia 'aki ha me'a. Ko 'etau tānaki pē 'etautolu eni ke 'i hē, 'a e me'a ko eni 'oku tau 'uhinga ko ē ki ai 'a e lelei, ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia 'oku ou fehu'ia 'e au ha me'a he 'oku fulihi 'e ia ia 'eku fakalea 'aku ia ke pehē ia ...

<005>

Taimi: 1205-1210

Taniela Fusimālohi: ..Fehu'ia au ia e me'a he 'oku fulihi 'e ia 'eku fakalea ke pehē ia na'e 'ikai ke u falala au ki he fili 'a e Fakamaau Lahi ko hai au ke u fehu'ia e fili 'a e Fakamaau Lahi.

Sea Komiti Kakato: Sai pē 'Eua 11 hoko atu he 'oku me'a mai pē 'a e Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Kaikehe ko e anga ‘eku fokotu’u ko e hā hono kovi kapau ‘e tānaki atu tau pehē talanoa pē he founa totonu mo tatau pea ngata ai, ka ko e laumālie ‘eku fakamalanga Sea ko e tānaki atu ko e ngaahi me’a eni kuo tau ‘unu ki ai he ‘aho ni.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ‘i he kupu 5.

Taniela Fusimālohi: ‘I he kupu 5 ke tau ‘ai pē founa, mahino e founa totonu ia ‘uhinga ia ki he me’a tekinkale ko e tu’uaki mo e fai e *interview* kae toe ‘ai pē ia ke taau pea toe ‘ai pē ia ‘ata kitu’a pea toe ‘ai pē ia ke tau’atāina ko ‘ene kakato ia he ...

Sea Komiti Kakato: Konga fē ‘oku ‘uhinga ki ai ho’o tānaki?

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e tānaki mai he kupu 5(1) Kupu si’i (1) ke ‘osi e totonu pea hoko atu ki ai, ‘ata kitu’a, tau’atāina mo taau. He ko e ‘ū tefito’i me’a pē ia.

Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ko e kole pē ki he Fakafofonga pē ‘e lava ha tokoni atu he ko u tui mahalo na’a ‘oku ngali hā atu ia ‘oku fakafepaki’i, ka ko e kole pē ia pe ‘e sai pē ke fai ha tokoni vave atu.

Sea Komiti Kakato: Sai ‘aupito me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Eiki Palēmia: ‘E Fakafofonga ‘oku mole ke mama’o ko e ‘uhinga ko e pehē ko hono tātāpuni ‘a e Feitu’u na, ‘ikai, ka ko e ‘uhinga pē eni ia he ko e tau pehē ko e ngaahi founa angamaheni eni pea ko e hangē ko e me’a ko ena ‘oku mou me’a ki ai ko e fakatonga eni ‘o e *due process* ko e founa ia pea mo e me’a ‘oku tau maheni ki ai ‘a e founa totonu ke fai’aki hano filifili ha taha, ka ko hono fakatonga ena ‘oku ‘oatu ko ena. ‘A ia ko e *due process* tau ‘osi ‘ilo pē founa ke fakatu’uaki founa ke fai ai ‘a e *short list* founa ke fai’aki e *interview* ko e *normal* ia ‘oku tau ‘osi maheni kotoa pē ai ‘e Fakafofonga ka ko e anga pē ia e tokoni atu na’a mahino ai ko e ‘uhinga ke fai ‘i he founa ‘oku tau angamaheni ki ai ko e founa totonu ke filifili ai ha taha ‘oku fe’unga mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou kia au ‘a e fo’i lea ia ko ē ko e *due process* he ko e fu’u naunau ia ‘etau ngāue ko eni ‘oku fakahoko ke tau feinga ki he pule lelei mo e ‘ata kitu’a pea mo e taliui kakato. Ko ‘ene toki kakato ‘a e fakatonga ‘o e *due process* ka tānaki atu ‘a e me’a ko eni ‘oku ou ‘uhinga ki ai. Ko ‘etau tu’u ko eni ‘o pehē ko e fakatonga ‘o e *due process* ko e founa totonu ‘oku ‘ikai ke u tui au ko e kakato ia ‘a e fakatonga ‘o e *due process*. Ko ‘ene kakato eni ‘a e me’a ko eni ‘oku ou tānaki atu ke kakato

Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ki’i tokoni pē ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11 fakamolemole tokoni mai pē ki hoku fatongia ko ho’o fanongo pē ki ha taha ‘oku ‘i ai hano fakahoha’asi pea ke ki’i ...ko e tokoni te ke tali pē ‘a e tokoni?

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Minisitā Mo’ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato pea 'oku ou fakamālō pē ki he Fakafofonga he 'omai e faingamālie ko eni Sea, hangē pē ko e feme'a'aki Sea 'i he tui 'a e motu'a ni ko e *due process* pē ko e ngaahi founa totonu ko eni Sea 'oku 'i loto kātoa 'a e me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga 'Eua 11. Sea 'oku mea'i pē he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni ko 'ete 'alu atu ko ē ki ha 'api 'uta 'oku tohi mai ai 'a e papa "tapu hala loto'api". 'Oku 'uhinga ia Sea 'e tapu ke ke fusi lū, 'e tapu ke ke tufi niu, 'e tapu ke ke ta'aki manioke, kapau te tau 'ai ke tau fokotu'utu'u hangē ko eni founa totonu 'o tānaki ki ai e ngaahi me'a ko eni Sea 'ikai ke toe kehekehe ia mo eni Sea 'oku 'osi hanga pē 'e he tapu hala loto'api 'o talamai hono ngaahi naunau, fakahoko atu pē 'e he tala ngāue ko eni 'i he founa totonu he kuo 'osi muimui he *due process* 'a e me'a 'oku tokanga mo hoha'a ki ai 'a e Fakafofonga ko eni Sea ko u ki'i tokoni pē ia Sea he ka 'ikai he 'ikai ke kei peesi'aki e tānaki e ngaahi tānaki ko eni ka 'oku 'uhinga pē ki he me'a tatau ko e ki'i tokoni pē Sea na'a...

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Mo'ui ko e ki'i tokoni eni 'e taha 'Eua 11 mei Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pehē ki he fakataha 'Eiki. Ko e me'a ko eni na'e 'osi fai pē 'a e feme'a'aki ki ai 'i he Komiti Lao pea hangē ko e ngaahi tefito'i mo'oni ko eni ke tānaki mai 'o pehē "ke fai 'i he loto tau'atāina ko e fehu'í leva ia ko e hā 'a e loto tau'atāina 'e toki 'ave pē ki he Fakamaau ha 'aho 'e fai ai hano faka'ilo ke toki hanga 'e he Fakamaau 'i Falehopo 'o faka'uhinga'i 'a e loto tau'atāina pea hangē ko e pehē 'o 'ata kitu'a, ko fē'ia 'a e 'ata kitu'a? na'a fai he Pēnolō ia ha me'a 'oku fehu'ia 'e ha taha ia 'a e 'ata kitu'a mo e ...

<007>

Taimi: 1210-1215

Tevita Fatafehi Puloka : ...mo e loto tau'atāina pē ko e laumālie 'o e tau'atāina pea fai ha faka'ilo ai 'o pehē na'e fai mo fakahoko 'a e ngāue ko eni 'a e Penolo pē ko e faitu'utu'uni e fili 'a e tokotaha ko eni 'o 'ikai loto tau'atāina. Pea toki fai foki hono fehu'ia pea 'alu atu leva 'a e Loea ia 'a e kau mamahi 'o talaatu ko e me'a he 'oku na fāmili naua 'oku na kui 2 kui 3 na siasi fakataha. Ko e taimi ia ko ē 'e fihia ai 'i he vakai 'a e motu'a ni hano fokotu'u 'o e pehē tau pehē ko e loto tau'atāina. Pea 'e 'ave leva ia 'o faitu'utu'uni ai e Fakamaau ia ha hopo 'e fai. Ko e ko e 'a ia 'oku meimei hanga atu pē eni ki he me'a na'e me'a mai 'aki 'i he malanga ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui. Ka ko e 'uhinga ia taha pē ia pea na'e 'osi fai mai pē hono fale'i 'o e Kōmiti Lao 'i he fakataha na'e fai. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea ko e 'ikai ko e talanoa eni ia ki he loto ko e talanoa eni ki he founa. Kapau te u fakapālangi atu 'a e me'a ko eni 'oku 'asi he Lao faka-Tonga founa totonu, ko hono fakapālangi 'ona ia ko e *approve procedure*. 'Oku 'ikai ke u tui au 'oku kakato hē 'a e laumālie 'o e *due process* ko 'ene toki kakato eni 'eku mono atu 'a e fanga ki'i me'a ko eni ko e 'etau toki ongo'i ia 'oku ifo 'etau lau e fo'i Lao he 'oku 'i ai hono laumālie kanokato ai 'i he'ene 'asi hē.

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu,

'Eiki Palēmia : Ko e *approve procedures* ia Fakafofonga tau pehē pē ko e founa na'e tali. 'Oku kehekehe 'a e *approve procedure* mo e founa totonu. 'Ai pē ke 'oua te tau nofo heni 'o fakalautelau e ki'i fō'i me'a kotoa pē hangē ko e me'a 'a e Minisitā Mo'ui. Tapu ke ke ha'u 'o tufi niu, tapu ke ke ha'u 'o to'o ha'aku fō'i manioke. Ko e pehē atu ko ia hala loto'api ko e hala loto'api ia.

Paula Piveni Piukala : Sea fakatonutonu atu 'a e Palēmia he *issue* ko ē. Ko e me'a ia ki he tu'u fu'u papa ia 'oku tohi 'i 'uta. Ko e Lao eni 'oku tau tohi'i ke ngāue ai 'a e to'utangata hoko mo e to'utangata hoko. 'Oku ou poupu ki he fokotu'u 'oku 'omai 'e 'Eua 11 ke tohi'i ke mahino.

'Eiki Palēmia : 'Ai pē ki he Fakafofonga ke ne 'ilo e me'a ko e talanoa fakatātā he 'oku ne lahi ngāue'aki pē. Ne lahi ngāue'aki pē ko e me'a tatau pē eni na'e fakahoko ai ko ē 'e he Minisitā Mo'ui 'ene ...

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki fakamālō atu tui kote. Mou me'a ki lalo. Ko 'ene taimi faingata'a pehē pē ki he fatongia 'o e motu'a ni.. maau tau liliu 'o Fale Alea,

(Ne me'a mai leva 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00.

(Toloi 'a e Fale ki he 2pm)

<008>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki ko 'etau ngāue 'oku kei 'i he 'Asenita 'a e Komiti Kakato pea 'i he'ene pehē ko e toenga 'etau 'asenita Hou'eiki 'oku kei tu'u fakatafa'aki pē kae 'oleva kuo lava e ngāue ki he Lao Fakaangaanga Fika 5B/2023. Koe'uhí ko e mahu'inga ke lava e ngāue ko ení ko u fokotu'u atu Hou'eiki ke tau hoko atu ai pē he efiāfi ni 'o ka fiema'u 'a ia ko e tau liliu pē eni ki he Komiti Kakato pea tuku atu pē ki he Sea 'o e Komiti Kakato ke ne toki fakafuofua e taimi ke tau mālōlō ai hangē pē ko e founa ngāue angamaheni na'a tau ngāue'aki 'i he Tusite mo e Pulelulu tau toki mālōlō pē ...

<009>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Sea: ... ki he 7:00 'o ka a'u ki ai 'oku kei toe fiema'u e taimi. 'I ai ha toe me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki?

Pālōti'i 'o tali hoko atu faifatongia Fale Alea ki he 7 hangē ko ia ne ngāue'aki he Pulelulu

Mālō te u kole ki he Kalake ke tau pālōti e fokotu'u ko eni. Ko ia 'oku loto ke tau hoko atu e ngāue hangē ko e founa na'a tau ngāue'aki mai 'aneafi kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafēhi Puloka, 'Aisake Valu Eke, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni toko 19.

'Eiki Sea: Mālō tau liliu 'o Komiti Kakato. (**Liliu 'o Komiti Kakato**)

(Pea na'e me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Me'a e Sea

Sea Komiti Kakato: Tapu ki he Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti, fakatapu atu ki he Hou'eiki e Fonua, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai, fakatapu atu ki he Kau Ngāue. Tapu atu ai pē ngaluope ki he kakai 'o e fonua. Hou'eiki mālō ho'omou laumālie tau toe ma'u ki he ho'ataa ni. Hangē ko e me'a ko ia 'oku mou mea'i ke tau a'u ki he 7:00 'oka fiema'u. Hou'eiki ko 'etau kei lōloa pē 'etau lao 'a tautolu ko moutolu kapau 'e fakafaingamālie pē ke vave tau hokohoko atu 'i ai ha taha 'oku faingata'a'ia hotau Fale ni ngofua pē ke to'o atu ho'o kote ke fakafaingamālie pē 'etau ngāue.

Ko u pehē ke tau 'alu fakakupukupu ē ka ke toki me'a mai ai pē he 'ū kupu he 'oku meimei ko e ki'i kupu ko eni ki'i kupu si'isi'i pē. Fakatatau mo e fatongia 'o e motu'a ni 'oku 'i he Sea ke ne lava pē 'o tataki 'aki e founa ko eni pea vave pea mahino ngofua. Pea ko e tui ko e lao fakavavevave eni ka tau hoko atu.

Talateu, mahalo 'oku sai pē talateu ia. Kupu 1 fokotu'u pea poupu. 'Io 'i ai pē ha kupu pea ke fakatokanga mai he te u sio atu ē. Kupu 2 poupu kupu 3, kupu 4, kupu 5. Fakafofonga 'Eua 11 me'a mai.

Fokotu'u ke tānaki atu ki he kupu 5(1) 'ata kitu'a, tau'atāina mo taau

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e, ko e faka'osi atu pē 'eku fakamalanga 'anenai ko ia ko u, ko u fokotu'u atu pē 'e au 'a e ngaahi tānaki ko ē na'a ku fokotu'u atu 'anenai kae tuku atu pē ia ki he Fale pē ko e hā ha'amou me'a ki ai ka na'a ku ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga, ko ho'o fokotu'u mai pē 'oku 'i he fatongia 'o e Sea te u 'eke atu he Fale 'oku 'i ai ha poupu ki he fokotu'u ko eni (poupu) hā leva e 'a e fo'i fokotu'u?

Taniela Fusimālohi: Sea ko e fokotu'u atu pē ke tānaki atu ki he kupu 5 kupu si'i ...

Sea Komiti Kakato: Kupu si'i (1).

Taniela Fusimālohi: Hono (1). Founa totonu, 'ata kitu'a kātaki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo taau?

Taniela Fusimālohi: 'Ata kitu'a, tau'atāina mo taau.

Sea Komiti Kakato: Tau'atāina mo taau. Ko ia 'oku toe 'i ai ha toe fokotu'u kehe?

Fokotu'u ki he kupu 50 kupu si'i 3 e Konisitūtone

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko u fokotu'u atu pē 'e au e kupu 50 kupu (3) 'o e ...

Sea Komiti Kakato: 'A e kupu 5 ... 5 (3) ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia 'Eiki Sea 'oku ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha (3) ia he kupu 5 ko eni ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Konisitūtone 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Konisitūtone ... 'Io me'a mai ...

Fokotu'u 'oku fakapotopoto pē ke 'oua alasi 'a e Konisitūtone ke faitu'utu'uni Fakataha Tokoni ki he'ene ngaahi founa ngāue

'Eiki Tokoni Palēmia: 'E ngofua ki he Fakataha Tokoni 'i ha tu'utu'uni 'a e Fakataha Tokoni ke tu'utu'uni 'a 'ene ngaahi founa ngāue. 'Eiki Sea 'oku fakapotopoto ange pē tu'u ko ē he lolotonga ni tuku ki he Fakataha Tokoni ko 'etau alasi 'e tautolu ia ...

<009>

Taimi: 1420 - 1425

'Eiki Minisitā Lao: ... ia 'a e tu'utu'uni ko ē 'a e Konisitūtoné ki he Fakataha Tokoni. Ko u kole atu, tuku pe mu'a ke 'atā 'a e me'a ko ē 'oku tau 'osi felotoi ke 'ave kotoa e mafai ko eni ki he Fakataha Tokoni pea 'oku 'i ai 'e nau founa ngāue tau faka'apa'apa'i mu'a me'i he Falé ni, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eua 11 fakamolemole ko e kole eni fekau'aki mo e Konisitūtoné, 'io, 'oku 'i ai e kupu pehē he Konisitūtoné ke ngofua e Fakataha Tokoni, 'i ha tu'utu'uni 'a e Fakataha Tokoni ke tu'utu'uni 'a 'ene ngaahi founa ngāue. Ko eni 'oku tau tu'utu'uni 'a tautolu ke tau hanga 'e tautolu 'o maumau'i 'a e tu'utu'uni 'a e Konisitūtoné.

Taukave 'Eua 11 'oku fekau'aki 'ene fokotu'u mo e ngaue 'a e Penolo 'ikai ko e Fakataha Tokoni

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku 'uhingá 'aku ia ko e kupu ko ia ia 'oku fekau'aki ia mo e

ngāue ‘a e Penoló ‘ikai ko e Fakataha Tokoní. ‘A ia ko e ngāue ko ē te ne fai ki hono fokotu’u ko ē ha taha Komisioná. Ko e fekau’aki ia mo e ngāue fatongia ko ē ki hono fili ko ē ‘o ha tahá ki he pēnoló. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ‘oku liliu ai ...

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i me’a hifo pe Tokoni Palēmia ē, me’a ki he kongá ‘uluakí, *kuo pau ke fokotu’u ‘e He’ene ‘Afíó ‘i he Fakataha Tokoní ha Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘a e faitotonú, Ta’efaitotonú hili hono ma’u ‘a e fale’i me’i he pēnoló ‘i he ngaahi fakanofó mo e tu’utu’uni fakamaau. Hili hono fakahoko ha talangāue ‘i he founa totonú.*

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e ‘uhinga foki ia Sea he ko e me’a eni fekau’aki ia mo e ngāue ia ‘a e pēnoló. ‘Osi, ‘oku kehe pe mafai ia ‘o e Tu’í ke ne fakanofó ha Komisiona. ‘Oku kehe ‘aupito pe ia he ‘oku ‘ikai ke kau ia ai. Ko e me’a eni ‘oku fekau’aki ia mo e mafai ‘a e Pēnoló.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ou tui au Fakafofonga ko e pēnoló ia hono filí ‘osi ‘ata’atā pe nautolu. Ka ‘oku pau pe ke ‘ata ki tu’a pea te nau fai he founa mo’oni mo tau’atāina pea taau ke nau fili pea toki fakahoko ki he’ene ‘Afíó.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia ‘oku kehekehe pe ongo me’á ia. ‘A ia ko ‘eku fakamalangá ‘aku ia, fakamalanga pe au ia he fatongia ko ē ‘o e pēnoló. ‘O kau ai ‘a ‘ene fai ‘a e ngaahi fatongia ko ē, ko ia pē. ‘Oku ‘ikai ke u tui au ‘oku maumau ai e Konisitūtoné ia he ko e me’a kehe ‘a hono fakanofó ia ‘e He’ene ‘Afíó ‘i he fale’i ‘a e pēnoló. ‘A ia ko e fale’i ko ē ‘a e pēnoló kuo ‘osi ‘ene fai ‘e ia ‘a e ngaahi me’a ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni Palēmia, me’a mai ka tau hoko atu

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e Pēnoló ‘Eiki Sea ‘a e Fakataha Tokoní, meimei ko e kau tangata ia ‘o e Laó ‘oku ‘i he Pēnoló ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Mou ki’i fakatokanga’i pe Hou’eiki ‘a ‘etau tipeití ka ‘oku ‘i ai ha fokotu’u peá ke pou pou he ‘e pau e nofo e Sea hoku fatongiá kuo pau ke fai e pāloti. Ko e tali pe mo ‘ikai ke tali. Ka kuo ‘osi fakamanatu mai pē ‘e he Tokoni Palēmiá ‘a e ngaahi mo’oni’i me’a ‘i he Konisitūtoné pea mo e Laó. Tau pāloti mu’a ‘a e fokotu’u ‘a e Fakafofongá, ko ho’omou hiki nima pe ko e ‘ikai pe mo e ‘io, ka tau hoko atu.

Tokanga ‘oku mahino ange fakalea ia ‘i he lea fakapilitānia he Lao ‘i he fakatonga ‘oku ‘uhinga ki ai ‘Eua 11

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ko e ki’i tokoni atu pe Sea na’a, Sea tapu mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató. Sea ‘oku mahino ‘aupito pe ki he motu’á ni ia ‘a e fokotu’u ko ē pea me’i ‘Eua 11. Pea ko u tui Sea hangē pe ko e feme’a’aki ho Falé kapau pe ‘e me’a hifo ‘a e Hou’eiki Mēmipá. Ko u tui ‘i he fakapilitāniá Sea ko u tui ‘oku mahino lelei ange ‘a e fakalea ko ia ‘i he fakapilitāniá ‘a e ‘īsiū ko eni ‘oku tau talanoa aí.

Te u ki’i fakahoko atu pē Sea ko e *advise from the Judicial Appointments and Discipline Panel, following due process of recruitment.* ‘A ia ko e fo’i *due process of recruitment*, ko hono fakatongá hē Sea ‘oku hangē ‘oku ‘ikai ke fu’u fakahoko ha talangāue ‘i he founa totonu. Ko e ngaahi *process* kotoa pē ‘o e *recruitment* ko ē ‘oku fakahokó, pau ke muimui ai eni Sea. Ko u ki’i fie tokoni pe au Sea na’a tokoni eni ki he feme’a’aki he ‘oku mahino ‘aupito pē ‘a e fokotu’u mo e me’a ko ia ‘a ‘Eua 11 Sea. Sea mālō

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga 11

Fokotu’u ‘Eua 11 ke pālōti’i ‘ene fokotu’u pea muimui pe ki he Tu’utu’uni e Fale

Taniela Fusimālohi: Sea ko u fokotu’u atu au ke tau muimui pe mu’a ki he’etau tu’utu’uni. Ko ē kuo ua e fokotu’u pea kuo ‘osi pou pou’i pea tau pālōti ke ‘osi pe ko ia ‘oku tau ‘unu atu tautolu.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou, ko ia ‘oku loto ke ...

<010>

Taimi: 1425-1430

Sea Komiti Kakato: ... fokotu’u ‘a e Fakafofonga.

Lord Fakafanua: Kole pē Sea ko e kole pē fakamanatu mai Fakafofonga ‘a e ngaahi fokotu’u ko eni. ‘A ia ko ‘ene ‘omai e ‘ata kitu’a, tau’atāina pea ko e, ko e hā ko ā pōini hono tolú.

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ka u fakahokohoko atu pē ke ke mea’i. ‘Ata kitu’a, tau’atāina mo taau.

Lord Fakafanua: Koe’uhí ko ‘etau laú ‘oku fakapālangi pea mo faka-Tonga ke ne fakatonulea mai angé hono fakapalangi’i ‘ene fakatonutonú.

Sea Komiti Kakato: Ko e faka-Tonga ē, hā leva e fakapālangí Fakafofonga?

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai hangē ko ē ko ‘eku malanga ko ē ‘anenaí ko e faka-Tonga eni ‘o e *due process* ko eni ko u fakakakato atú ‘a hono laumālie ko ē, ‘oku ‘i ai foki taimi ‘e ni’ihi ‘oku tau ‘ai fakafo’i lea ‘etautolu, ka ‘oku mole ai e laumālié. ‘A ia ko e fo’i me’a ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga ki aí, ko eni ia ‘oku, kuo fakakakato atú ‘a e me’a ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai e *due process*. Ko hono ngaahi ‘elemenití ē. Ko ‘etau hanga ko ē ‘o ‘ai fakafo’ileá, ko e me’a ia ‘oku ngangana ai he vaha’á ‘a e laumālie mo e ngaahi tefito’i mo’oni ko ē ‘o ha me’a. ‘A ia ko u fakakakato atu pē ‘aku ia ‘a e *due process* ki he laumālie ko ē ‘oku ‘uhinga ki aí. ‘Oku mahino kia au ‘a e me’a he ko e *process* eni.

Lord Fakafanua: Kātaki pē he fakahoha’á Sea ka ko e toki ‘osi eni e fakamalanga mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’uí ‘a e ‘uhinga ‘oku mahino ange ai ‘a e fakapālangí. Pea kapau te tau tānaki me’a ‘oku fakamalanga ki ai ‘a ‘Eua 11, ‘e pehē leva e fakapālangí. *Following due process of recruitment* ko e ‘ata kitu’á ‘e tānaki leva ‘a e *transparent*, ko e *independent* ‘a e tau’atāina pea ko e taaú ko e hā, ko e *true* pe ko e *appropriate*? Koe’uhí ke fakama’ala’ala mai pē koe’uhí ‘oku ‘i ai e makatu’unga ‘ene liliú ‘i he fakapalangi ne fakapapau’i e, ‘a e me’a ‘e iku ki ai he ko eni ‘oku ‘amanaki ke tau pālōti ki ai.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea tapu pea mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā e, ko e ‘uhinga pē ‘eku toe fokoutua haké Sea ko e *due process of recruitment*. ‘Oku lahi e ngaahi naunau ia ‘oku ‘i loto ai Sea fekau’aki mo e *recruitment* pe ko e feinga ke fakangāue’i ha taha. Ko e fo’i ‘elemēniti pe eni ia ‘e tolu Sea ‘oku tānaki mai he Fakafofonga ke fakangatangata pē ai ‘a e *recruitment process*. Ka ko e fo’i *recruitment process* ia ko ē ‘oku fakahokó Sea ‘oku ‘ata lahi

hono ngaahi me'á 'oku 'ikai ke fakangatangata pē ki he fo'i 'elemēniti ko eni 'e tolú. Ko 'eku fakahoha'a atu pē Sea na'a tokoni ki he feme'a'aki mo e teu ko eni e pāloti 'oku fai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga 'oku tui tatau 'a e Hou'eikí ia, ko e Feitu'u na pe ia 'oku kehe ho'o fo'i faka-Tonga ko ē 'a e 'ū lea ko eni ko ē 'oku fekau'aki mo e lea fakapālangí.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe 'oku 'uhinga foki 'a e Minisitā Mo'uí ia 'oku ne pehē 'oku 'i ai e ngaahi 'elemēniti kehe. 'Oku 'ikai ke u toe lava au 'o fakakaukau ki ha 'elemeniti kehe ko e 'ū 'elemeniti eni. Ko 'eku talanoa pē 'a'aku ia mei he'eku fou mai he, 'i he me'a ko eni kimu'a mei he ngaahi faifatongia he Pule'angá. 'A ia ko e 'uhinga ia 'eku malanga ko e, kapau 'oku tau talanoa ki hono kakano 'a ia ko ē. Ka 'oku tau to'o mai tautolu e fo'i lea 'e taha 'o e fo'i seti ke 'ai 'aki. Ko e totonú ia 'oku ou tui au ia ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea. Ko e ki'i tokoni atu pē Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'ikai ke 'uhinga tatau ia mo e *due process*.

Tokanga ke 'oua fakangatangata ki he 'elemēniti 'e 3 'oku fokotu'u mai 'e 'Eua 11

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu pē pea mo e Feitu'u na. Ko 'eku 'uhinga ko ē 'oku 'omai he Fakafofongá ia 'a e fo'i 'elemēniti pē eni 'e tolú ke fakangatangata ki ai. Ka 'oku ou tui Sea 'e kau he ngaahi 'elemēniti ko eni 'a e *recruitment process* pe 'oku ke mo'ui lelei, ta'u motu'a. Ngaahi me'a kehekehe ia Sea 'oku 'i he loto pe ko e hā e *recruitment process* 'a e pēnoló, he kapau te tau tuhu'i atu e fo'i tolu 'e ngata pe ai fo'i *recruitment process* ia. Ka 'oku ou tui 'oku 'atā lahi ange 'e Sea 'o hangē ko 'eku fakahoha'á, ko e ta'u motu'a, ko e tu'unga mo'ui lelei ko e *experience*, ko e ta'u ngāue. 'Oku lahi e ngaahi me'a ia 'oku 'i loto 'i he *recruitment process* 'oku *decide* 'e he pēnoló pe ko e Fakataha Tokoni pe ko hai e fo'i sino ko iá Sea.

Ko 'eku kolé Sea 'oua mu'a te tau fakangatangata ...

<002>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... tau tuhu'i atu pē ha fo'i 3 ko eni, 'e nofo taha 'a e *recruitment process* 'i he tu'utu'uni 'a e lao, ko 'etau founa tu'uaki 'e ngata pē 'i heni, 'ata kitu'a, faitotonu, pea mo e hala, ko e ki'i tokoni pē ia Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Tongatapu 2, Hou'eiki.

Tokanga 'e toki fakaikiiki 'a e ngaahi 'elemēniti fiema'u he talangāue he Tohi Tu'utu'uni pe *Regulation*

Lord Tu'ivakanō: Sea, tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'a 'a e Komiti Kakato. 'Oku tau lōloa pē koe'uhi kapau te tau fou pē he me'a ko eni ko e ngaahi me'a ko ē 'oku toki 'ohake, 'oku toki fakaikiiki ia ke fai 'i he Tohi Tu'utu'uni 'a e ngāue ko ē ke fai 'i he me'a, ko e ngaahi me'a pē ko eni 'oku 'omai he ko e ngaahi me'a pē ia ke tau sio ki ai pē 'oku tau loto ki ai pē

‘ikai, pea tau pālōti. He ka tau toe loto kitautolu ke fakaikiiki ‘a e me’a ko ē ‘oku tonu ke tu’u ia ‘i he me’a ko ē *Regulation* mo e me’a ia ‘a e ngaahi tu’utu’uni.

‘Oku mahino hangē pē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā, he ‘e toki *Regulation* ‘a e, ‘e tānaki mai mo e me’a ko ena ‘oku hoha’ a ki ai ‘a e Fakafofonga. He ka ‘ikai ia ‘e ‘ikai ke kei fakapepa e me’a he’etau fakafonu e ‘ū ngaahi ‘oku ‘osi mahino ‘a e ngaahi me’a ko ia. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Ha’apai 12.

Poupou ke faitotonu pe pēnolo mo fakahoko totonu honau fatongia ‘o fakatatau mo e tu’u e Lao

Mo’ale Finau: Sea mālō ‘a e laumālie Sea. Sea ko ‘eku ki’i tokoni atu pē ‘aku ia, ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e lisi, ko e anga ‘eku fakakaukau, ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e lisi ia ‘a e pēnolo ‘oku nau hanga ‘o lisi ‘a e ngaahi *process, step by step*.

Sea ko ‘eku ki’i fekumi pē ‘a’aku ia ki he *process* mo hono faka’uhinga, ‘oku ‘uhinga ia ko ha ngaahi sitepu pē ko ha ngaahi founa kehekehe ke tau muimui ai, ke tau *end up* ki ha fo’i *ending* ‘oku pau, ‘a ē ko ē ko ē ‘e *recruit* ‘a e tama ko ia. ‘A ia ko ‘eku tui ‘a’aku Sea, kapau ‘oku faka-*professional* pea ‘oku ou tui pehē ki he pēnolo, ‘osi ‘i ai ‘enau lisi ‘anautolu ia ‘oku nau tu’u ai ‘a e *process*, he ‘oku lahi hangē ko e me’a ko ē ‘anenai ‘a e Minisitā Mo’ui. Ko e *process* ia ke fai’aki ha fili ha fa’ahinga tu’unga mahalo na’a ‘oku 10, ‘a ia ko e anga ‘eku fakakaukau Sea ‘e fu’u *unreal* he ‘ikai ke fu’u tau pehē ke lava ke ‘asi kotoa ‘a e ngaahi *process* he ko hono mo’oni ‘oku ‘i ai ‘a e poini ia heni hono ‘ohake, ka ko ‘eku fakakaukau ‘Eiki Sea, na’a ‘oku ‘i ai ha lisi ia e fo’i *process* ‘oku ‘osi maau ia he pēnolo, pea tu’u mai pē ‘a e fo’i fakanounou ia founa totonu pea ko ‘ene hū atu pē ko ē kau tama ki he *interview*, kuo nau ‘osi *follow* pē nautolu he fo’i *process*. Ko e anga ia ‘eku fakakaukau ‘Eiki Sea, kapau ‘oku pehē, ta ‘oku ‘uhinga lelei pē ‘Eiki Sea ki he motu’a ni ‘a ‘ene tu’u ko ē ‘a e fo’i faka-Tonga ia ‘i he founa totonu.

‘A ia ko e laumālie e me’a ko eni ‘Eiki Sea ke faitotonu pē pēnolo pea nau fakahoko totonu honau fatongia ‘o muimui ‘i ha’anau *process* kuo nau ‘osi fokotu’u ‘enautolu fakalao ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou pehē ‘e au ‘Eiki Sea, ‘e fakafiemālie pē ia. Ko e anga pē ia ‘a e ki’i poupou Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ‘e Fakafofonga 11, ki’i, ke ke malanga mai pē ‘i he me’a ko eni ‘oku tau feme’a’aki ki ai, ki’i faingata’a ‘a e me’a ko eni ‘oku ke ‘ohake he ko e kupu 3 ko eni ko ē ‘o e ‘Omipatimeni ‘a ia na’e ‘ohake ko ē ‘e he ‘Eiki Nōpele fika 2 ‘o Ha’apai, ko e *due recruitment process* ko ē ‘i ai ‘oku tatau pē mo e fo’i lao ko eni. ‘Oku ke ‘omai ‘e he Feitu’u na ia ‘o mahino mai ‘e ‘i ai ‘a e fo’i fakapālangi hangē ko e fakapālangi ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele, ‘e, *transparency independent* pea ko e hā leva ‘a e fo’i lea ko ē ki he taau, kehe ‘aupito ‘aupito ia mei he fakapālangi ko eni ‘oku ‘i ai ‘i he taimi ni. Ke ke me’a mai ke ‘uhinga ka ke fiamālie ka tau hoko atu ā fakamolemole.

Fakama’ala’ala ‘Eua 11 ki he’ene fokotu’u ki he kupu 5(1) e Lao

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, kae kehe ka ko e, he kapau ko ia ‘oku tau, fēfē kapau ‘e tamate’i a ‘a e toenga ia ‘o e fo’i me’a, hili hono fakahoko ha talangāue ‘i he founa totonu. Kae tukuange pē ki he pēnolo ke nau fai ‘enautolu ‘enau ngāue muimui ‘i he founa.

Sea Komiti Kakato: Ha ko ho’o fokotu’u ko ia ko ho’o fokotu’u pē ‘au ‘a e me’a ko ē ‘oku ke fiema’u ke fokotu’u pea ke ‘uhinga ka tau ‘unu ka tau pālōti ka tau ‘unu. Ke fokotu’u ke tamate’i ‘a e kupu 5.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, tamate’i pē ‘a e ngata pē ‘i he ngaahi fakanofa mo e tu’utu’uni Fakamaau, pea ko e toengá ia pea tamate’i pē. Tuku pē ki he pēnolo ia ke fai ‘enau ngāue ‘anautolu mo hono tali.

‘Eiki Palēmia: Sea kole atu pē ke, fokotu’u atu pē, ‘e mahino pē he ‘ikai pē ke loto ‘a e Fakafofonga ia ki ha, tau pālōti ā he ‘oku mole ho’o taimi ho’o komiti, he ko e fiha eni ‘etau talaatu ko e Lao ‘Omipatimeni ē ko e fo’i lea tatau pē, ‘ikai pē ke tukunoa ia ‘ene fakakaukau ‘ana pea ‘oku ou kole fakamolemole atu pē au Fakafofonga, tuku ā ke tau pālōti kae hoko atu he’etau ngaahi kupu kehe, mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai, mālō.

Lord Nuku: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Fokotu’u ke tānaki ‘a e fokotu’u ‘Eua 11 ko e naunau ia e ‘ulungaanga lelei he kupu 2

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e ‘Eiki Sea, tapu atu ki he komiti. ‘Eiki Sea, ko e me’a ko ē ko ē ‘oku fokotu’u mai ko ē ‘e he ‘Eua 11...

<005>

Taimi: 1435-1440

Lord Nuku: ... koe’uhí ‘oku tatau ia mo tu’u ko ē he ‘Omipatimeni ‘a eni ko ē ‘i he founa totonu. Ko e ‘asi ko ē ki lalo ko ē ‘i he kongā hono tolu ‘a eni pē ko ē na’a tau toki ...kongā 5 ko ē ‘o e Lao ‘asi mai ko ē he founa ko ē hono ua.

Ko e lakanga ‘e fakanofa ‘e he Komisiona ‘i he ‘ulungaanga lelei. Ko e me’a ko ē ko ē ‘oku ou sio ki ai ko ē ki he me’a ko ē ‘oku fokotu’u mai ‘i he ‘ulungaanga lelei. Ko e hā e faka’uhinga lelei ‘i he ‘ulungaanga lelei, he ‘ikai ke lava ke tānaki ki ai ‘a e me’a ko ē ‘oku fokotu’u mai ‘e he 11 ke ‘i ai ha naunau ‘o e ‘ulungaanga lelei, he ko e founa totonu ‘oku ou tui ‘oku tonu pē ia, ka ko e fokotu’u ko ē he kongā ko ē hono ua ko e Komisiona ‘i he ‘ulungaanga lelei ‘i he Tu’utu’uni ‘a e tēpile 1. ‘E toe lava ke tānaki atu ai ha me’a ‘e ‘Eiki Tokoni Palēmia pea kapau te tau tuku pē ‘e tautolu ‘i he ‘ulungaanga lelei kiate au ia ‘e toki hanga he pēnolo ia ‘o ‘omai ‘enau ‘uhinga pea kapau ‘e ‘oatu ha ki’i me’a ke fakanaunau’i’aki ‘a e ‘ulungaanga lelei ‘oku fai ‘a e fakakaukau ki ai. Pea kapau leva ...

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Nōpele fakamolemole ‘oku ke me’a mai koe he kupu 2. Ko e kupu 3 eni ia ‘oku faka’amu ko ē ‘a ‘Eua 11 ke tānaki ki ai ‘a e ‘ata kitu’a, tau’atāina mo taau.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu e kupu 5 eni Sea ‘uluaki eni ‘a ē ‘oku ‘uhinga atu ai ‘a e ‘Eua 11, pea ko e kongā hono ua. **Kuo pau ke fakanofa e Komisiona ‘i he ‘ulungaanga lelei,**

‘ulungaanga lelei ta’e’i ai hano naunau. ‘A ia ko u pehē kapau ‘e fokotu’u atu ai, ka ko e me’a pē ia ‘a e Pule’anga.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Nōpele fakamolemole ē ‘ai pē ka u toe ki’i fakatonutonu pē Feitu’u na, fakamolemole nofo he kupu si’i (1) ‘o e kupu 5.

Lord Nuku: Ko ia

Sea Komiti Kakato: ‘Oua te ke me’a ki he kupu 2 he ‘oku kehe ia. Ko e me’a ko ē ‘oku fiema’u ko ē he Fakafofonga ke tănaki mai **‘i he ngaahi fakanofu mo e Tu’utu’uni Fakamaau hili hono fakahoko ha tala ngāue ‘i he founa totonu, ‘ata kitu’a, tau’atāina** ‘i he kupu 1 ia ‘oku ‘ikai ha felāve’i mo e kupu si’i (2).

Lord Nuku: Ko ia ko e ‘uhinga e fakahoha’a atu ko e me’a ko e me’a ko ē ‘oku ‘ikai ke tănaki ki he kupu (1) ko ē ‘o e kupu 5. Ko u tui ‘oku tonu pē ‘a e tu’u ia ko ē **ke fai ‘a e tala ngāue ‘i he founa totonu**, ka ko e me’a ko ē ‘a ē ‘oku ou tokanga atu au ki ai. ‘I he fakanofu ‘o e Komisiona ‘i he ‘ulungaanga lelei, pea ko e anga ia ‘eku tokoni atu kapau ‘e loto lelei ‘a e tokotaha ha’ana pea mo e Pule’anga kapau ‘e ‘i ai ha tănaki ki he ‘ulungaanga lelei ka ko u poupou ki ai. Pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke tali ia he Pule’anga kaikehe pē ‘oku ‘osi ‘oatu ‘a e fakakaukau ke ‘i ai ha naunau ‘o e ‘ulungaanga lelei mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakamolemole pē ‘e ‘Eua 11 Hou’eiki ‘o ‘Eua ‘oku ne fokotu’u atu ki he Feitu’u na pe te ke laumālie lelei ke fokotu’u ho fokotu’u ‘a e kongā 2 fekau’aki mo e Komisiona.

Tokanga Pule’anga ke fakalukufua e fokotu’u ke lava ‘o makupusi ngaahi fiema’u he taimi fakatonutonu fakalao

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko ‘etau fokotu’utu’u fakaikiiki pē ē ‘Eiki Sea. Ko e taimi ko ē ‘e hoko ai ha me’a ke fai ha hopo ‘e nofo pē he me’a ‘oku tau sipela ‘i he Lao he ‘ikai ke toe ngāue ‘a e Fakamaau ki ha feitu’u kehe ka ko e me’a ko ē ‘oku tohi’i mai he Lao. Ko e taimi ko ē ‘oku tu’u ko ē ‘oku tu’u fakalukufua ke lava ‘o makupusi ‘a e ngaahi fiema’u. Pea ‘oku faka’osi hifo ki he kupu 2 ‘oku ‘i ai ‘a e tēpile 1 ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi naunau ko ē ‘o e Komisiona mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai.

Fakama’ala’ala Sea Fale Alea ki he faikehekehe kupu si’i 1 mo kupu si’i 2 e Lao

Lord Fakafanua: Tapu pē mo e Feitu’u na Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko e fakama’ala’ala atu pē ki he faka’uhinga ko ē mo e faikehekehe ‘o e kupu si’i (1) mo e kupu si’i (2). Ko e kupu si’i (1) ‘oku ‘uhinga ia ki he *process* pē ko e founa hono fakahoko pē fili ‘o ha taha ‘e fokotu’u ki he ‘Ene ‘Afio ke fakanofu. Ko e kupu si’i (2) ia ko e fekau’aki ia mo e makatu’unga ngāue ‘a ia ko e ‘ulungaanga lelei fiema’u ha taha ke fakanofu ‘ulungaanga lelei pea ‘i he fakapālangi ko e *good behavior* ko e makatu’unga ia ‘a e tokotaha ko ē ‘oku fili.

Ko e kupu si’i (1) ko e *process* pē ko e founa ia hono fakahoko e fili, ‘a ia ‘oku fakahoko’aki ‘a e talangāue ‘i he founa totonu pē ko e *due process*. ‘A ia hono fakaikiiki ‘e tu’utu’uni ki ai

‘a e ngaahi Tu’utu’uni pē ko e *Regulation* na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘a Tongatapu ‘i he Fakataha Tokoni ia ‘i ai ‘enau *Regulation* ‘anautolu...

<007>

Taimi: 1440-1445

Lord Fakafanua : ...pea mo ‘enau ngaahi *manual* mo ‘enau *process* ‘oku hā he Lao ko eni te tau ngaue’aki ko ‘enau *due process* ia. Ko ‘etau toe fakaikiiki ‘etautolu e me’a te tau laka tautolu ia hangē ko e me’a ko eni ‘a e 'Eiki Palēmia pea mo e 'Eiki Tokoni Palēmia, Ko ‘eku fakama'ala'ala pē ‘e au e faikehekehe ‘o e kupu si’i (1) mo e (2) ‘oku na makatu'unga kehekehe pē.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Fika 8 Tongatapu me’a mai.

Vaea Taione : Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. Sea ko e ki’i fakama'ala'ala atu pē ‘a’aku. ‘A ia ko u tokanga taha pē au ia ki he talangāue ‘i he founa totonu. Ko e taimi ko ē ko ē ko e ngaahi feme’a’aki ko eni ko ē ko ē he tafa’aki ko eni ‘a e *HR* tafa’aki eni ko ē ‘oku nau tokanga’i ko ē *recruit*. Sea ko e *process* ia ko eni ‘oku lōloa pea lahi te ne hanga ‘e ia ‘o *screen out* ‘a e me’a kātoa fekau’aki mo e tokotaha ko eni ko ē ‘e fili. ‘A ia ko ‘eku sio ko ia ‘a’aku ki heni ko e founa totonu pē eni ia ia fakamāmani lahi ‘a e *recruitment process* ko eni. He ko e *recruitment process* ia he ‘ikai ke ‘ai pē ha ‘aho ‘e taha. Mahalo ‘e māhina ia ‘e 3 pea ha’u ko ē ko ē kau ‘initaviu mo e hā ko e fakamuimui taha ia e ‘initaviu ka kuo ‘osi *screen out* e ngaahi me’a ko eni.

Ko e me’a ko ia ki he hū ki he tākaki ko eni ‘a ‘Eua 11 Sea ke hū atu ‘a e *transparency* ko e ho'ata kitu’a mo e me’a, ko e *outcome* ia ‘o e tokotaha ko ē ko ē ‘e ‘uluaki kumi e tokotaha ia ko ia pea toki ma’u ai ‘e fo’i *outcome* ko eni ko ē ki he ho'ata kitu’a. Kapau te tau sio pē ki he fo’i Lao ‘i ai pē, founa *recruitment* totonu Sea. Ko ‘eku fakama'ala'ala pē ki ai Sea ka tau hoko atu. Mālō.

Fakama’ala’ala Sea Komiti Kakato, ko e founa totonu fakamalumu kotoa ai ngaahi ‘elemēniti he talangāue

Sea Kōmiti Kakato : Fakamālō atu. Ko e tu’u ia he taimi ni kiate au kuo ‘osi mahino ia kiate au ‘a e faka’uhinga he Lao. Ko e fo’i founa totonu fakamalumu ai e 'ata kitu’a, fakamalumu kotoa ai ‘a e tau'atāina ko e taau ‘oku fa’o kotoa ai.

Kupu 2 ko e ‘ulungaanga lelei ko e fo’i fakamalumu ia ‘e taha. Ha taha ‘oku angalelei ‘oku fotu ngofua pea maheni pea taau kuo ‘osi mahino pē. Ka ‘oku hangē ‘oku faingata’á koe’uhi ko e fiema’u ‘a e Fakafofonga tokotaha pē. Ka ko e pango kuo ‘i ai e pou pou pea ko e me’a ia ‘oku ou kole atu ai kia moutolu Fakafofonga ‘oua te ke pou pou. ‘Io ‘oku ‘ikai totonu ke u ta’ofi moutolu he ‘oku mou tau'atāina ka ke fakatokanga’i pē mu’a ‘etau feme’a’aki. Ko u fihia he fo’i kongā ko ia ko ho’o pou pou kae ‘ikai ke ke mea’i ‘a e tu’unga ko ē ‘o e **founa totonu mo e ‘ulungaanga lelei**. Ko e fo’i fakamalumu lelei ia. Me’a mai ange Fakafofonga ka tau ‘unu he ko e tu’u he taimi ni ...

Taniela Fusimālohi : Sea ko ia. Ko ‘eku talanoa ‘a’aku ia he kuo u ‘osi lau ‘e au he ngaahi faitu’u kehe ‘a e me’a tatau pē ‘oku kakato ai hono fakamalumu.

Sea Kōmiti Kakato : ‘A ia hangē ko e hā ke fakatātā mai pē koe.

Taniela Fusimālohi : ‘Oku ‘i ai pē ngaahi *manual* ia ki he *recruitment* ‘oku ‘asi ia ai pē ko e fili hano ...

Sea Kōmiti Kakato : ‘I fe’ia, ko e fē ha lao ‘oku ke pehē ‘oku ‘asi ai e me’a ko ena ‘oku ke ...

Taniela Fusimālohi : ‘Ikai ‘oku ‘ikai ko ha Lao ia ko e ngaahi me’a ia ‘oku ou lau ‘e au ia...

Sea Kōmiti Kakato : Ka pau ko e fa’ahinga founa faka-*leadership* ena ia ‘oku ke me’a mai ai.

Taniela Fusimalohi : Ka ko u fokotu’u atu ‘e au Sea ke fai mo tau pālōti ka tau ‘unu atu. ‘Oku ‘i ai pē ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia ki ai pea ‘oku me’a ia ka tau hoko atu tautolu ia kuo ‘osi mahino e ngaahi fakamatala ia.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke ..

Taniela Fusimālohi : ‘Ikai ke ‘i ai haku loto ‘oku ia pē tali pē ta’e tali ka tau hoko atu pē ai.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ki he fokotu’u ‘a e Fakafofonga,

'Eiki Palēmia : Sea neongo ko ‘ene fokotu’u ka ‘oku ai ha pou pou ki he’ene fokotuu? Na’a ku pou pou ki he...

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io 'Eiki Palēmia kuo ‘i ai e pou pou ko e pou pou mei he tafa’aki ko ia ‘a e Hou'eiki.

'Eiki Palēmia : ‘Oo kapau ko ‘enau pou pou ki ai sai pē ka tau pālōti ai.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u ‘omai ‘e he Fakafofonga 11 ‘Eua .. ‘Io mea mai ange 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua : Fakamolemole pē Sea he ki’i taimi ko eni ngali ko u toho e taimi tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na. Ko ‘eku hanga pē au ki he ki’i fo’i lea ko eni he kupu 5(1) **Kuo pau ke fokotu’u**. Ko hono fakalea fakapālāngi ‘e *appoint* ‘e tonu ange kia au kuo pau ki he Tu’i ‘i he fale’i he kupu 50 ke fakanofu *appoint* kae tonu e tafe ‘a e *advise* pē ko e fale’i ‘a e Fakataha Tokoni mo e Fakamaau’anga ‘i he taau ‘o e ‘initaviu pē ko e hā *short list* kuo taau kakato ai e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘uhinga ‘a e Fakafofonga ‘Eua kuo fa’o kātoa ‘ene taau ke fakanofu ‘oku ‘ikai ko e fokotu’u. Ko e anga pē ‘eku ki’i sio atu ko e ‘uhinga ke tafe tatau mo e kupu 50. Ke fakanofu ‘e he Tu’i ‘i he fale’i ‘a e Fakataha Tokoni. Ko e fokotu’u ia ko ē ‘oku toe ‘i ai e fokotu’u kehe ia ‘a e Tu’i ‘i he ‘uhinga e fale’i ‘i he anga ‘eku faka’uhinga. Ko ia pē Sea mālō.

<008>

Taimi: 1445-1450

Sea Komiti Kakato: ... Mālō fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u ‘a e

Fakafofonga ...

Eiki Minisitā Fonua: Ka ko u fokotu’u atu pē au ke ke pāloti koe Sea ‘oku ‘ikai ke ai ha ...

Sea Komiti Kakato: Ko eni ‘oku ou pāloti fakamolemole ‘a e Fakafofonga ‘Eua 11 fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Nōpele Nuku. Loto ki ai e toko 3.

Pāloti’i ‘o ‘ikai tali fokotu’u ‘Eua 11

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā he founa tatau mou tokanga ki he’etau pāloti ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā he founa tatau.

Kalake Tēpile: ‘Ika ke loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Ika ke loto ki ai e toko 13.

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu hono 2 Lao ki he Komisiona Fakafepaki’i Ta’efaitotonu & ngaahi fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fo’i Lao ko eni mo hono Fakafepaki’i ‘a e Komisiona, ‘a ia Komisiona hono Fakafepaki’i ‘a e Faihala fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Mateni Tapueluelu: Sea mo hono fakatonutonu fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Pea mo hono fakatonutonu fakamolemole hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ika ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mou tui kote Hou’eiki fakamolemole. ‘Uhī pē ko ‘etau tu’utu’uni ko e lao ko eni kuo pau ke, ko e lao fakavavevave kuo pau pē he ‘ikai ke toe fai ha’atau ngāue tau ‘unu pē ki hē pea tau foki mai hoko atu ‘etau ngāue tui kote. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na’e **Liliu ‘o Fale Alea** pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki kole atu ki he Sea Komiti Kakato lipooti mai ki he Fale.

Lipooti ngāue kuo lava mei he Fale Alea

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē ki he Feitu'u na 'Eiki Sea Fale Alea, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia 'o e Fonua mo e Kapineti, fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Fonua tapu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai kae'uma'ā e kau ngāue kae pehē ki he kakai 'oku nau me'a mai he ngaluopé Sea 'uhī ko e lao fakavavevave eni ko e tala fatongia 'oku 'omai 'oku lava ia, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakaafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu 2023 Fika 5B/ 2023 'Eiki Sea tali he Komiti Kakato tuku atu ke hoko atu e ngāue 'a e Feitu'u na ki ai mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e Lao Fakaangaanga ko eni na'e fakahū mai mei he Pule'anga ko e lao fakavavevave ...

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole Sea mo hono fakatonutonu.

'Eiki Sea: Na'e 'osi lau 'uluaki lau tu'o ua tukuphifo ki he Komiti Kakato pea ko eni 'oku fakafoki mai mo 'ene ngaahi fakatonutonu kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika Komisiona Fakaafepaki'i Ta'efaitotonu 2023

Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o ua 'a e Lao Fika 5B/2023 Lao Fakaangaanga Fika 2 ki he Komisiona ke ne Fakaafepaki'i e Ta'efaitotonu fakataha mo 'ene ngaahi fokotonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Vātau Mefi Hui, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Tali kotoa he Hou'eiki ki he toko 24.

'Eiki Sea: Mālō lau tu'o tolu.

Lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 Komisiona Fakaafepaki'i Ta'efaitotonu 2023

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakaafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu 2023.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Komisiona ki he Fakaafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē,

Kupu 1 hingoa nounou mo e 'uhinga'i lea kupu (1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakaafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu 2023.

Pālōti ‘o tali lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 Komisiona Fakafepaki’i Ta’efaitotonu 2023

Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o tolu ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki hono Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu fakahā ...

<009>

Taimi: 1450 – 1455

Eiki Sea: ... mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minsitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto ki ai ‘a e toko 23.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o 3 ‘a e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē, ‘Eiki Sea

Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali ‘e he Falé ni e Lao Fakaangaanga fakavavevave ko ení, me’a mai ‘Eiki Palēmia

Eiki Palēmia: Mālō Sea ma’u faingamālié, tapu mo e Feitu’u na, tapu pea mo e kau Mēmipa Fale Aleá. Fakamālō heni Sea kae ‘uma’ā e Sea e Kōmiti Kakatō ‘i he fakafaingamālie’i ke fai ai ha feme’a’aki ‘a e Hou’eiki ‘i he fo’i Lao ko eni. ‘Oku tau ‘ilo kotoa pē ‘oku tau mahu’inga’ia ai. Fakamālo heni ki he Fakafofonga Tongatapu 5 he ngaahi fokotu’utu’u lelei na’e ‘omai ke toki fakataha’i kātoa pea mo e ngaahi fokotu’utu’u ko ē ki he Komisoni ko eni hono Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonu 2023.

‘Oku ‘i ai e faka’amu ai ‘a e Pule’angá ke lava lava ‘o tuku atu ke fai ha ngāue ki ai kae hangē ko ē ‘etau angamaheni ‘e tuku atu ki He’ene ‘Afió mo e Fakataha Tokoní. Ke vakai’i pea toki ‘i ai ha fakamo’oni huafa pea toki hoko atu ‘a e ngāue fakatatau ki he me’a ‘oku tali ‘e he Falé ni. Ko e fakamālō atu ai pē ia Sea ki he kau Mēmipá ‘i he ngāue lahi ko eni kuo lava, mālō ‘aupito.

Me’a ‘Eiki Sea ki he founa fo’ou fekau’aki mo e halafononga ‘o e ngaahi Lao Fakaangaanga

Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, koe’uhí kuo lava ‘o fakakakato ‘a e kātoa ‘ū Lao ko eni kuo fakamo’oni’i mai meí he Pule’angá ko e ‘ū Lao fakavavevave, ‘atā leva ke tau hoko atu ki he toenga ‘etau ‘asenitā ngāue Hou’eiki. Ka kimu’a pea tau foki ki he’etau ‘asenitā ‘oku ‘i ai e *precedent* fo’ou te u tu’utu’uni ki ai he efiāfi ni Hou’eiki. Koe’uhí ‘oku ‘i ai makatu’unga lelei ke tau hanga ‘o fakamahino’i he ‘ahó ni ‘a e Halafononga ‘o e ngaahi Lao Fakaangaangá.

Tautautefito kapau ‘oku ‘i ai ha’anau felāve’i, ‘aneafi na’á ku tu’utu’uni ke tukuhifo e Lao Fakaangaanga hili hono līpooti mai meí he Kōmiti Laó ki he Kōmiti Pa’angá. ‘A ia ko e Lao Fakaangaanga taautaha ia ‘a Tongatapu 5 Fika 4/2023.

Te u fakafoki mai e Lao ko ení meí he Kōmiti Pa’angá koe’uhí ko e Lao ko ení ko e pusiaki ia ‘a e Lao na’a tau ‘osi paasí, na’e fakamali’í. Ko e Lao Fakaangaanga ko ení ‘oku felāve’i ia mo e Lao Fakaangaanga ko ení ‘oku me’a mai ‘e he Pule’angá ko e Lao Fakavavevave. Pea ‘oku ‘ikai fakapotopoto ke tau hoko atu hono fakahū e Lao Fakaangaanga fakavavevave ko ‘ē ta’efakakau ki ai ‘a e Lao Fakaangaanga ko ení he ko e *consequential* ia pau ke nau ‘alu fakataha pē.

Ko e fakatonutonu ki he Lao ki he Komisiona ki hono Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonú. ‘I he’ene pehē te u fakafoki mai eni ki he’etau ‘asenitá ke hoko atu ki ai ‘etau ngāué koe’uhí ke ‘alu fakataha pē ‘a e Lao Fakaangaanga kuo fakahū mai meí he Pule’angá pea mo e Lao Fakaangaanga ‘oku fakahū mai ‘e Tongatapu 5. Ke ‘uhinga mālie hono fakahoko e ngaahi Lao ko ení ki he Fakataha Tokoní ke me’a ki ai ‘ene ‘Afíó.

‘A ia ko e Lao ko ení na’e tuku hifo ki he Kōmiti Pa’angá hili hono lau ‘uluakí. Te u kole ki he Kalaké ke lau tu’o 2 mai ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhengá.

Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhengá

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhengá 2023.

Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e lao ki he Ma’u Mafai Vāhengá.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

1. Hingoa nounou

(1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhengá 2023

‘**Eiki Sea:** Hou’eiki ko e Lao ko ení ‘oku peesi pe ‘e 1, ka te u fokotu’u atu ke tau pālotti tukukehe kapau ‘oku mou fie tukuhifo ki he Kōmiti Kakató pea mou fokotu’u mai.

Māteni Tapueluelu: Poupou atu pe Sea ke pālotti

‘**Eiki Sea:** Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 2 ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhengá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau ...

<010>

Taimi: 1455-1500

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli,

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Vātau Mefi Hui, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko ení ko e toko 24.

Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhengá 2023

‘Eiki Sea: Lau tu’o tolu.

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE MA’U MAFAI VAHENGÁ 2023.
KO HA LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU
‘A E LAO KI HE MA’U MAFAI VAHENGÁ

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

1 Hingoa nounou

(1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vahenga 2023.

Pāloti tali lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhengá 2023

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a hono lau tu’o tolu e Lao Fakaangaanga ko ení fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Vātau Mefi Hui, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa pea mo Mo’ale Finau. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko ení ko e toko 24.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali he Fale ni ‘a e Lao Fakaangaanga ko ení. Me’a mai Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki ‘o e Fale Aleá, fakamālō lahi atu mālō e lava e ngāué ko ení koe’uhí ke fepoupouaki mo e lao ko ē na’e toki ‘osi. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Koe’uhi ko e ngaahi lipooti na’e toki tufa atu pē ke mou me’a ki ai. Te u kole ki he Kalaké ke ne lau kakato mai ‘a ia ko e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 10/2023 ki *Maputo*, *Mousemipiki* pea mo e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 11/2023 ki ‘Okalani, Nu’usila. Kole atu ki he Kalaké ke ne lau mai e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 10/2023.

Vaea Taione: Sea. Sai pē Sea ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 8.

Vaea Taione: Mālō e ma’u faingamālié Sea. Kātaki pē, ko u loto pē Sea ke fakatokanga’i ange fo’i me’a ko ení. Ko e fo’i me’a eni, ko e ‘aho fakafiefia eni Sea he fo’i lao ko eni na’e ‘omaí. Ko ‘eku tu’u hake pe au ‘o fakamahu’inga’ia ‘a e lava ‘a e ngāue fakataha ‘a e Pule’angá pea mo Tongatapu, mo e tēpile ko ení Sea ki hono fakapaasi e fo’i lao ko ení. ‘Uluaki e me’a mahu’inga ko u fiefia aí Sea, ‘oku lava e ngāue fakataha pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *trade off* ia Sea. Ke ke ‘omaí koe Pule’anga e me’a ko ē ka mau ‘oatu e me’a ko ē. Ha’u pē he’ene ma’á mo ‘ene totonú pea ‘oku lava e ngāue fakatahá pea ko u faka’amu ke tau hokohoko atu Sea hono fakamahu’inga’i ení. Fakamālō lahi atu mālō.

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 10/2023

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku toe ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga ki ai kimu’a pea tau hoko atu ki he ‘asenitá? Kole atu ki he Kalaké ke hoko atu hono lau mai ‘a e lipootí.

Kalake Tēpile: Lipooti Folau Faka-Fale Alea, Fale Alea ‘o Tongá.

‘Aho 24 Ma’asi 2023.

Ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,

Fekau’aki: Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 10 ‘i Maputo, Mousemipiki mei he ‘aho 25 ‘Okatopá ki he ‘aho 02 ‘o Nōvema 2022.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki he Fakataha’anga Faka-Fale Alea hono 61 ‘o e Ngaahi Fakataha’anga Faka-Fale Alea ‘o e ngaahi Fonua ‘o ‘Afiliká, Kalipiané mo e Pasifikí (ACP) pea mo e Fakataha hono 42 ‘a e Fakataha Fakatahataha Faka-Fale Alea ‘a e ngaahi Fonua ‘o ‘Afiliká, Kalipiané mo e Pasifikí pea mo e Ngaahi Fonua Fakatahataha ‘o ‘Iulopé (ACP-EU). Na’e fakahoko ‘a e fakataha ni ‘i he kolomu’a ‘o *Mozambique* ko *Maputo* mei he ‘aho 25 ‘Okatopá ki he ‘aho 02 Nōvema 2022.

Faka’apa’apa atu,

Hon. Dr. ‘Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai, Tongatapu 5

Sea, Komiti Tu’uma’u ki he Pa’angá & Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ...

<002>

Taimi: 1500-1505

Kalake Tēpile: ‘a e Pule’anga.

‘Eiki Sea: Kole atu pē ki he kalake ke lau mai ‘a e kupu 1, kupu 2, pea mo e kupu fika 7, fokotu’u.

Kalake Tēpile: (*lau*)

Talateu,

‘Oku fakahoko atu ‘i he līpooti ni ‘a e ola ‘o e folau faka-Fale Alea na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 5, pea mo e Sea ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga, Komiti, *Hon. Toketā ‘Aisake Valu Eke.*

Na’e fakahoko ‘a e fakataha ni ‘i he kolomu’a ‘o *Mozambique*, ko Maputo mei he ‘aho 25 ‘o ‘Okatopa ki he ‘aho 2 ‘o Novema 2022.

Puipuitu’a ‘o e Fakataha:

Na’e tali ‘e he Fale Alea ‘o Tonga ‘i he ‘aho 17 ‘o ‘Okatopa 2022, ke fakafofonga’i ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he fakataha’anga Faka-Fale Alea hono 61 ‘o e Ngaahi Fakataha’anga Faka-Fale Alea ‘o e ngaahi fonua ‘o ‘Afilika, Kalipiane, mo e Pasifiki *ACP*, pea mo e fakataha hono 42 ‘a e fakataha fakatahataha faka-Fale Alea ‘a e ngaahi fonua ‘o ‘Afilika, Kalipiane mo e Pasifiki pea mo e ngaahi fonua fakatahataha ‘o ‘Iulope, *ACP-EU*.

Na’e fakahoko ‘a e fakataha ni ‘i he kolomu’a *Mosambique*, ko Maputo mei he ‘aho 25 ‘Okatopa ki he ‘aho 2 ‘o Novema, 2022. Ko Lord Tu’ivakanō na’e fili ke ne me’a atu ki he fakataha ni, ka koe’uhi na’e ‘ikai ke ne faingamālie na’e fili leva ‘a e Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 5, ‘Aisake Valu Eke ke ne fetongi pea ke ne kau atu ki he fakataha ko eni.

Konga 7:

Fokotu’u:

- 1) Ke fakatokanga’i ‘a e līpooti ko eni pea ke muimui’i ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ‘e he Komiti ‘a e Fale Alea ‘oku felāve’i mo e Feliuliaki ‘o e ‘ea , pea mo e Fefakatau’aki ‘o tautautefito ki he ngaahi me’a ko eni:
 - i. Ko hono aofangatuku mo fakamo’oni ‘a e aleapau hili ‘a e *Cotonou post, Cotonou Agreement*, ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ‘i Sune 2023 pea mo e hoko atu.
 - ii. Ko e ngaahi fokotu’utu’u ‘a e *EU* ki he tokoni fakapa’anga mo e ngaahi tokoni kehe ki he *ACP* felāve’i mo e feliuliaki ‘a e ‘ea.
 - iii. Ko e ngaahi fokotu’utu’u ‘a e *EU* ki he fefakatau’aki ka ‘oku ‘i ai ‘a hono ola lelei mo e ola kovi ki he *ACP*.

Mālō ‘Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea tapu mo e Feitu’u na kae pehē ki he Hou’eiki ‘o e Fale Alea, Sea, ko e fakatokanga’i pē mo e fakamālō’ia ‘a e līpooti ko eni Sea, ki hono kakano, ka u fokotu’u atu ke tau pālōti, poupuu atu ke tali, mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Tokanga ki he lahi pa’anga tokoni ki he palopalema feliuliaki ‘ea ka ‘oku ‘ikai mai ke fakahoko ngāue

Taniela Fusimālohi: Fakamālō pē he ‘omai ‘a e līpooti ko eni, ko e līpooti mahu’inga

fekau'aki mo e feliuliuaki 'a e 'ea, ka ko e ki'i fehu'i pē ki he peesi 4 he 4.3 na'e pehē ia 'oku si'isi'i pango 'a e pa'anga ko eni 'oku 'omai ki he tafa'aki ko eni. Ka na'a ku pehē ko e 'elia eni 'oku lahi taha hono fakapa'anga ko ē 'e he ngaahi kautaha, kau ai pē 'a e *ADB, World Bank*, ka ko e *EU* foki eni. Ka ko ena 'oku 'asi 'i he palakalafi pē ko ē 'i 'olunga 'oku 'i ai 'a e *Euro* 3.4 miliona, piliona, ka 'oku toe pehē ia 'oku, 'a ia 'oku 'uhinga ia 'oku mahino pē 'oku 'i ai 'a e pa'anga ka 'oku 'ikai ke, pea 'oku 'ikai ke 'omai ia ke fe'unga ki he me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e ngāue.

Ka 'oku mālō 'a e līpooti ia 'oku mahino 'aupito 'a e ngaahi me'a 'oku 'i ai, ko e 'uhinga he ko e me'a eni ia 'oku mahu'inga ke takitaha malu'i 'e he ngaahi fonua, hangē ko tautolu, 'a e hā, 'ikai foki ke 'i ai ha'atau fu'u kaunga ki hono 'ai ke māfana 'a e 'ea, 1.5 e *degree* ko eni 'oku 'alu hake, ko e ngaahi fonua tu'umālie 'oku nau 'omai 'a e pa'anga ko nautolu ia, pea ko 'eku 'uhinga pē ko e talamai pē ke fakaai 'etau faka, 'omai pē ke 'oua te tau fu'u longoa'a kae 'omai pē ha ki'i me'a ke tau fai'aki 'etau ngāue mo 'oua 'e fu'u longoa'a he me'a 'oku nau fai.

Fakama'ala'ala Tongatapu 5 ki he si'isi'i pa'anga ala tānaki ki he fo'i tukupā pa'anga tokoni 100 piliona ki he feliuliuaki 'ea

'Aisake Eke: Kole atu Sea, tapu pē ki he 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea, ko e tu'u foki ko ē 'i he taimi ni ko e, na'e 'i ai 'a e fakataha lahi ko ē na'e fai, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fonua 'o māmani, 'i Palesi ko eni 'a ia na'e ui pē ko e Konivesio *Kyoto*, ka na'e 'i Siapani pea na'e fai ai ko ē tukupā 'e 100 piliona 'a e ngaahi fonua kamata 'enua lukuluku mai ki he pa'anga ko eni ki he tokangaekina 'o e ...

<005>

Taimi: 1505-1510

'Aisake Eke: ... mateuteu *adaptation* pea pehē ki he fakasi'isi'i ko ē 'a e ala faingatāmaki *mitigation*, ka ko hono fakahoko ko ia 'o e tukupā ko ia 'oku kei si'isi'i ia 'oku te'eki ke 'au ia 'o 100 miliona, 'a ia ko hono uki pē 'ona 'o e toenga 'o e ngaahi fonua fakalalakaka ke nau fakavavevave hifo 'o toe luku hifo ke lahi koe'uhí 'oku 'i ai mo e fokotu'utu'u ki he 2025 ke toe fakalahi he koe'uhí 'oku lahi 'a e si'i fiema'u ia 'a e ngaahi fonua tautefito ki he ngaahi fonua iiki mo tautolu 'ikai ke ngata pē ai ke mateuteu mo e fakasi'isi'i mo e toe feinga'i ko ē ke toe fakapa'anga 'a e mole 'a e *lost* pea mo e *damage* 'a e mole mo e ngaahi maumau ko ē he fakatamaki fakaenatula ka 'oku 'uhinga ki ai. 'Osi fai pē fo'i tukupā ki he toe eni 'omai hono pa'anga 'a ia ko e 'uhinga 100 piliona 'ikai ke 'osi ia hono tuku mai mālō.

Tokanga ki ha ngāue 'a Tonga ke malava 'inasi ai he pa'anga tokoni 100 piliona ki he feliuliuaki 'ea

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e 'uhinga foki 'eku fehu'i 'a'aku ia he lipooti ko eni 'a ia 'oku 'i ai e tukupā ko e 100 miliona pea ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni 'oku 'i ai e sēniti 'oku 'omai ka 'oku fu'u vāmama'o ia pea mo e ...

'Eiki Sea: Piliona.

Taniela Fusimālohi: Piliona, ka ko 'eku 'uhingá kātaki pē Fakafofonga ko e 'uhinga eni 'oku 'i ai ha me'a ia 'oku 'ikai ke tau fai, 'oku 'ikai ke 'omai ai 'a e pa'anga ke lahi fe'unga ko

ē ke ‘omai ke fai’aki ‘etau ngāue, he kuo ‘osi mahino kia nautolu ‘a e palopalema ia pea mo e pa’anga ko ē ngali ‘e lahi fe’unga ko ē ke fai’aki ‘a e ngāue ki he palopalema ko eni. ‘A ia ko e ‘uhinga eni ia ‘e ikai ke, pē ‘oku ‘ai ke taha hifo ‘a e tikilī ia pē ko e ta’u ‘e fiha pea toki taha hifo, ka ko e malu’i ko ē tautolu fanga ki’i fonua ko ē hangē ko tautolu pē ‘oku ‘i ai ha me’a ia ‘oku ‘ikai ke tau fai ‘etautolu ‘oku ‘ikai ke ‘omai ai ‘a e sēniti he ko ē ‘oku fu’u vāmama’o ‘a e 100 piliona ia mo e 3.4 piliona.

Eiki Sea: Ko u tui mahalo ko e tali ki he fehu’i ko ia ke ‘omai mei he ‘Eiki Minisitā ki Muli pē ko e ‘Eiki Minisitā ‘o’ona e Potungāue ki he ‘Ātakai mo e Feliuliuaki e ‘Ea ‘Eiki Palēmia.

Palopalema fakapa’anga ngaahi fonua ke tānaki lau piliona pa’anga ke feau ‘aki faingata’a he feliuliuaki ‘ea māmani

Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. ‘Io hangē ko e me’a ‘a Tongatapu 5 na’e ‘i ai ‘a e fuakava ‘a e ngaahi fonua lalahi ‘e a’u ki he 2020 ‘oku nau pa’anga ‘e 100 piliona he ta’u ko e ‘uhinga pē ke tokoni ki hono fakasi’isi’i ko eni ‘a e uesia ‘i he feliuliuaki e ‘ea ‘a e ‘ātakai, ‘o hangē pē ko e me’a ‘a Tongatapu 5 ‘i he ‘aho ni ‘oku si’isi’i pango ‘aupito ‘a e ki’i sēniti ‘oku tānaki fakafehoanaki ki he me’a na’a nau tukupā ko ē ki ai.

Ko e palopalema pē ia ‘oku lahi ‘a e faingata’a’ia fakapa’anga e ‘ū fonua, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau pa’anga ke tānaki taha 10 piliona he ta’u kotoa pē, ka ko e ki’i me’a lelei na’e hoko ‘i he fakataha ko eni fekau’aki pea mo e feliuliuaki e ‘ea na’e fai ‘i ‘Isipite ko e tali ‘e he sino ko eni ke ‘i ai ha fo’i sēniti ki he me’a ko eni ‘oku ui ko e *lost and damage* ‘a ia ko e ‘uhinga ia ke mai e fo’i sēniti ko ia ‘o hangē ia ha totongi huhu’i ki he ngaahi me’a na’e hoko ki he ngaahi fonua ko e ‘uhinga ko e feliuliuaki ‘o e ‘ea, hangē ko eni ko e kai mai he tahí ‘a e fonua, pē ko e ngaahi me’a na’e hoko ko e ‘uhinga ko e afā, ‘ū alā me’a pehē ‘e tānaki ko ē fo’i sēniti ko eni ‘e lava leva ke ala fai hano ‘eke ke ‘omai ha ki’i sēniti ko e ‘uhinga ko e maumau pē ko e me’a na’e hoko ko e feliuliuaki ko ē ‘a e ‘ea. Ka ko e tali nounou ia ki he ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke ma’u ai ‘a e 100 piliona he ta’u.

‘Oku ‘ikai ke pehē ia ko e 100 piliona ko e fo’i 1 pē *every year* na’e pehē ko e 2020 ‘oku pau ke ‘omai ‘a e 100 piliona, ko e ‘uhinga pē ko e tu’unga fakapa’anga ‘a e ‘ū fonua ‘uhinga ‘oku lahi ‘a e taú, lahi mo e ngaahi me’a kehekehe, ka ‘oku kei teke pē he ngaahi fonua tautautefito ngaahi fonua ko eni Pasifiki uesia lahi ke lava ‘o toe ki’i fakalahi ange sēniti na’a lava ‘o faingofua ange ai ‘a e ma’u ha tokoni ko e ‘uhinga pē ko e ngaahi fakatamaki ‘oku tau fuesia ‘o hangē ko eni ko Vanuatu ‘i he ‘aho ‘e 3 tau ki ai ‘a e saikolone *category 4* ‘e 2. ‘A ia ‘oku lolotonga talanoa ‘a māmani ia ki he nau sio loto atu ki he hoko mai ‘a e ngaahi uesia ‘o e ‘ātakai he feliuliuaki ‘o e ‘ea ‘i he Pasifiki ia ‘oku tau ‘osi a’usia ‘e tautolu ‘a e nunu’a ko ia ‘o e feliuliuaki ‘o e ‘ea, pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘o e fa’a lahi ko eni ‘a e feinga ‘a e ngaahi fonua ko eni he Pasifiki mo e ngaahi fonua iiki ke ‘asi hotau le’o ke nau fai mai ha tokoni, neongo ‘a e ngaahi faingata’a’ia faka’ekonōmika ko e ‘uhinga pē ko e uesia lahi ko eni ‘oku hoko ‘i māmani.

Ko e 1.5 Sea hangē pē ‘oku ke ‘osi mea’i ko e ‘uhinga ia ki he hiki ko eni ‘a e māfana ‘a māmani ke ‘oua ‘e ‘ova he 1.5 ko ‘ene ‘ova ko ē ai ‘oku ...

<007>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Palēmia : ...pehē 'oku fakatu'utāmaki 'aupito ia ki he ki māmani he ta'u 'e 50 pē hoko mai ai. 'A ia kuo a'u pē ki he fai ko ia e feme'a'aki he tafa'aki e ako ko e hā hono 'aonga ako'i e fānau ako kae 'ikai ke ke hanga 'o malu'i 'a e fonua ke 'osi ha ta'u 'e 20 pē fiha mei heni 'oku toe palopalema ange 'a e fonua ai ko e 'uhingá ko e feliliuaki e 'ea.

'A ia ko e ngaahi *issue* pehē Fakafofonga mahu'inga neongo ko 'etau sio ko e feliuaki e 'ea ko e me'a pē ki he 'ea ka 'oku ai 'ene uesia ai 'a e ako, uesia ai e mo'ui, uesia ai 'a e ngoue mo e me'atokoni mo e alā me'a pehē. Ko e ki'i tānaki atu pē ia Sea ki he topiki mahu'inga ko eni mahalo na'a toki 'i ai ha taimi ke toki fai ai ha feme'a'aki. Ka ko u fakamālō ki he Fakafofonga Tongatapu 5 hono 'omai 'o *highlight* mai 'o faka'asi mai 'a e ngaahi kupu mahu'inga ko eni mo e ngaahi feinga mahu'inga ko eni 'i he tafa'aki ko eni feliuaki e 'ea. Mālō Sea.

Tokanga 'Eua 11 pe kuo maau 'a Tonga ki he ngaahi fiema'u kole pa'anga ke lava 'inasi ai he tokoni ki he feliliuaki 'ea

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea e tali mai e fehu'i ka ko 'eku 'uhinga eni kae mahalo na'a tokoni pē mo e Minisitā ki Muli. Pē 'oku tau maau kitautolu ia ki he me'a ko ē 'oku fiema'u kae ma'u hatau 'inasi 'i he .. Ko u mahino'i pē mahalo 'oku 'i ai e ngaahi palani ia ke teuteu mo ha ngaahi me'a fakalao ke fai mo ha ngaahi fokotu'utu'u ke 'oatu ki he ngaahi sino ko eni ko ē.. Mahino pē 'oku 'i ai 'etau me'a faka-Pasifiki ka 'oku 'i ai pē foki mo 'etau kongā 'atautolu ia ki he'etau 'u me'a ke tau maau atu ki ai. Ko e ma'u mai pē ko ē pa'anga kuo tau kau he tufa ko e 'uhinga ke maau pē 'etau ngaahi me'a. Ko e fehu'i pē ia Sea.

Ngaahi polōseki ta'imālie ai fonua he tokoni mei muli ki he feliliuaki 'ea

'Eiki Palēmia : Tuku ke u tali atu he ko e Potungāue ko ia 'oku 'i he motu'a ni. Ko e sino fakamāmani lahi ko eni ke feinga ke 'ave e *Green Climate Fund* 'a ia 'oku 'alu ki ai 'a e ngaahi pa'anga lahi ko eni 'oku tānaki he ngaahi fonua. Ka 'oku ai 'a e founa 'oku fai'aki 'a e kole. Pea 'oku lolotonga tu'u atu ai 'a 'etau fo'i kole mahalo 'e 5 pē 6 na'e 'osi ma'u mai mei ai 'etau ki'i sēniti. Na'e kau e sēniti ko ia he langa ko eni e falemahaki 'i Ha'apai. Kau ai 'a e 'ū hala ko eni he hola ai 'i Hahaké ko e kongā ia ka ko e ha'u ia mei he *ADB*. Ka ko e faka'amu ia ke toe faingofua ange.

'Oku mea'i pē 'e he Fakafofonga faingata'a ko ē 'etau fokotu'utu'u ha fu'u palani ki ha lau miliona 'oku lau peesi 'e 100 tupu. 'A ia 'oku tau fa'a 'omai e kau tau pehē pē kau muli mo e kakai kehe ke tokonia kitautolu he 'oku 'osi mahino pē halafononga ia ki he kole pa'anga. Neongo 'ene si'isi'i mahino te nau toe sivisivi'i ange. Ko e faka'amu kapau 'e toe lahi ange na'a toe ma'u ai ha faingamālie 'e toe lelei ange ka 'oku 'osi ai pē 'a e ngaahi *project* 'a e Potungāue ko eni tautautefito ki he *MEIDECC ke nau* fai ha ngāue ki ai.

Na'e toki ma'u mai ki'i *half a million* 'a e 500,000 Sea ko e 'uhinga pē ke tokanga'i 'e vai. Hangē ko ia na'e tali 'e ho Fale foki Sea 'a e Lao ko eni ki he Vai. Na'e 'omai 'a e fo'i 500,000 ko eni ke fai'aki hono monitoa mo fai hano sio mo hono fakapalani'i hono ngāue'aki e vai ko e uHINGA pē na'a ala uesia 'a 'etau ma'u'anga vai 'i he feliliuaki 'a e 'ea Sea. 'A ia ko e ki'i tali nounou pē ia Fakafofonga 'oku 'i ai e ngaahi *project*. 'Osi mahino mai pē 'a e ngaahi founa 'oku tuku mai ko eni 'e he sino pehē ni hangē ko e *Green Climate Fund Adaptation Fund* mo e 'u sino pehē pea 'oku fai pē hono teke hei'ilo na'a lava ma'u mai mei ai ha tokoni ke tokoni'i

ai 'etau ngaahi tafa'aki 'oku uesia mo e teuteu 'a ia ko e *adaptation* mo e *mitigation* teuteu ko e 'uhinga pē ko e feliuaki 'a e 'ea. Mālō Sea.

Fakama'ala'ala Tongatapu 2 ki he pole 'e ua ngaahi feinga ngaahi fonua ke 'inasi he pa'anga tokoni ki he feliuaki 'ea

'Aisake Eke : Tapu mo e 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea. Ko 'eku ki'i lave atu pē he tokoni malo 'aupito e ngaahi fakama'ala'ala ia. Ko e taha ko ē 'o e palopalema ko ia he taimi ni koe'uhi ko e fuoloa ko eni e tali ki he silini pea ko e taha ia e me'a na'e 'ohake he fakataha pea ko u tui kuo 'osi 'ohake 'a e poupu ko ia ke kumi fale'i ki he Fakama'au'anga Fakavaha'apule'anga. Koe'uhi ko e fu'u tuai ko eni e 'omai e pa'anga 'a 'oku 'ai ko ē ko e 'uhinga ko e totonu eni ia 'a e kakai pē te tau toe mo'ui pē 'ikai 'i he fakatupunga ko eni e ngaahi faingata'a ko eni he ngaahi fonua lalahi. Pea 'oku 'alu 'o a'u ki he tu'unga ko ia. He te ke atu ke fakavavevave mai ke mai 'enau 'inasi ko ia na'a nau tukupā ai.

Ko e me'a 2 pē he me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ko e taha na'e toe 'ohake 'i he fakataha ko eni ka ko e me'a pē eni ia 'oku 'ohake 'i he ngaahi fakataha kehekehe. 'A e founga ko ē 'oku hanga ai 'e he ngaahi pangikē 'i he...

<008>

Taimi: 1515-1517

'Aisake Eke : ...ngaahi pa'anga ko eni ko ē fakamāmani lahi 'i he *Green Climate Fund* 'a e faingata'a ko ē founga ko ē 'oku nau 'ai pea 'ikai ke lava 'e he ngaahi fonua ia 'o ma'u 'a e fa'ahinga taukei mo e fa'ahinga me'a ko ia. Ko e fu'u palopalema lahi ia 'e taha 'a e feinga'i ke faingofua ē pē ko e founga ka tau lava. Ko u tui ko e me'a ia 'oku toutou fai ai 'a e ngaahi feinga koe'uhi ka tau lava ka 'oku mālō eni ia ngaahi kautaha *World Bank, ADB* mo e ngaahi me'a fekau'aki mo e *MEIDECC* ko e taha ia e ngaahi palopalema.

Taniela Fusimālohi : Sea ko u fakamālō atu ki he tali ko ia 'oku 'omai 'e he 'Eiki Palēmia pea 'oku ou fiefia 'i he tali 'oku 'omai 'oku ai e ngaahi *project* 'e 'oatu ki he .. Ka koe'uhi foki Sea mo tau manatu'i pē 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku tu'unuku mai pea 'oku faka'amu pē ke tau lakalaka pē ke vavevave pē he koe'uhi ko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'ikai ke toe 'i hotau nima ia 'o tautolu ke tau pule'i ko e fu'u me'a fakamāmani lahi. Ko e māfana ko ia 'a e 'ea te'eki ai ha'aku fanongo 'a e motu'a ni ia 'oku ai ha me'a 'oku faka'ilonga 'e toe 'alu hifo ki lalo. Ka ko u fakamālō au he ngāue ko eni 'a e Pule'anga ko hono 'oatu hotau le'o 'u fakataha ko ia na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga. 'Oatu hotau le'o pea 'oatu mo 'etau ngaahi fiema'u 'o tuku atu ki he funga tēpile ke fai hono fakatokanga'i. Ko ia pē Sea 'a e fakamālō kau fokotu'u atu e lipooti,

Pāloti'i 'o tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 10/2023

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā

Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Taka, Vātau Mefi Hui, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai e toko 23.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki kole atu ke tau mālōlō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1545-1550

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

Lipooti Folau Faka- Fale Alea Fika 11/2023

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki kole atu ke tau hoko atu ki he Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 11/2023 ki 'Okalani, Nu'usila, 'aho Tusite 14 'o Fepueli 2023. Kole atu ki he Kalake ke lau mai e peesi 'uluaki, ua mo e tolu.

Kalake Tēpile: Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki he Fale Alea 'o Tonga, 'Aho 29 Ma'asi 2023.

Ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga,

Fekau'aki: Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 11/2023, 'Aokalani Nu'usila
'Aho Tusite 14 'o Fepueli 2023

'Oku ma faka'apa'apa mo fakahoko atu 'a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki he Me'afaka'eiki 'o e Mēmipa Fale Alea Mālōlō ko *Dr. Steven* Halapua 'a ia na'e fakahoko 'i 'Aokalani Nu'usila 'i he 'aho 14 Fepueli 2023.

Faka'apa'apa atu,

Lord Fakafanua
('Eiki Sea 'o e Fale Alea)

Hon. Sāmiu Kuita Vaipulu
('Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā Lao mo e Pilīsone)

Konga 1 - Talateu, 'oku fakahoko atu 'i he lipooti ni 'a e ola 'o e Folau Faka-Fale Alea na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea mo e 'Eiki Tokoni Palēmia mo e Minisitā Lao mo Pilīsone. Ko e folau ko eni ke fakafofonga'i 'a e Fale Alea mo e Pule'anga Tonga ki he Me'afaka'eiki 'o e Mēmipa Fale Alea Mālōlō 'o Tongatapu 3 ko *Dr. Steven* Halapua 'i 'Aokalani Nu'usila 'i he 'aho 14 Fepueli 2023.

Konga 2 - Puipuitu'a 'o e Folau Faka-Fale Alea. 'i he 'aho 10 'o Fepueli 2023 na'e tali ai 'e he Fale Alea ke fakahoko 'a e Folau Faka-Fale Alea ki 'Aokalani Nu'usila ki he Me'afaka'eiki 'o

e Mēmipa Fale Alea Mālōlō ko *Dr. Steven* Halapua ‘a ia ne fakahoko ‘i he ‘aho 14 ‘o Fepueli 2023. Na’e tali ai ke me’a atu ‘a Lord Fakafanua ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea pea mo *Hon. Sāmiu* Kuita Vaipulu ‘Eiki Tokoni Palēmia pea mo e ‘Eiki Minisitā Lao mo Pilisone. Pea muimui folau ki ai ‘a e Sekelitali ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Ko e fakamole ‘o e folau ko eni na’e fua ia ‘e he ‘Ofisi ‘a e Fale Alea pea mo e ‘Ofisi ‘o e Palēmia. Ko e polokalama ‘o e me’afaka’eiki ‘oku ‘i he Fakalahi 1.

Konga 3 - Fakaikiiki ‘o e Folau Faka-Fale Alea, na’e fakahoko ‘a e me’afaka’eiki ‘o *Dr. Steven* Halapua ‘i ‘Aokalani Nu’usila he ‘aho Tusite 14 ‘o Fepueli ‘i he Falelotu ko e *Te Karaiti Te Pou Herenga Waka, 35A Cape Road*, Mangere, ‘Aokalani Nu’usila he taimi 12:00 ho’atā. Ko e ‘aho foki eni ne ‘ahia ai ‘e Saikolone Kepaleli ‘a Nu’usila.

<009>

Taimi: 1550 – 1555

Kalake Tēpile: ... pea neongo ‘a e ‘alotāmaki ka na’e lava pē ‘o fakahoko hono malanga’i ‘o e me’afaka’eiki. Na’e fakahoko foki hono lau ‘e *Stafford* ‘Aho, Konisela Tonga ‘i Nu’usila ‘a e tohi fie kaungā mamahi ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘o Tongá. Pea pehē ki he tohi fie kaungā mamahi me’i he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea lolotonga ‘a e ouau malanga.

Na’e fakahoko foki hono malanga’i ‘e hono ta’okete pē ‘o Pīsope *Winston* Halapua. Pea ko e ngaahi ouau hono malanga’i na’e fai fakatatau pē ki he ngaahi fiema’u ‘a e pekiá. Pea koe’uhí ko e ‘ahia ‘e he Saikolone Kepaleli ‘a Nu’usilá. Pea mo e ngaahi maumau ki he fonuá pea uesia ai mo e fa’itoka na’e ‘amanaki ke tanu ai ‘a e pekiá ‘o tāfea. Na’e tāpuni ai ‘a e fa’itoká pea na’e pau leva ke toe fakahā’ele ki he fale maté hili ‘a e ouau hono malanga’i ‘o fakatatali ai ki ha ‘aho ‘e ‘atā ai ‘a e fa’itoká.

Ko e pekia eni ‘a *Dr. Sitiveni* Halapua ka ‘oku kei mo’ui hono hoá ko *Janet* pea mo ‘ena fānau ‘e toko 3, ko *Peau*, Langakali pea mo *Līsala* Halapua. Na’e fakahoko foki ki he uitoú ‘a e me’a’ofa angamaheni ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ki ha pekia ha Fakafofonga. Pea ne fakamālō loto hounga mai ‘a e uitoú pea mo ‘ene kole fakamolemole na’e ‘ikai toe loto ‘a e pekiá ke tali ha fa’ahinga me’a’ofa tautefito ki he ngaahi ouau fakatongá. Ko hono lotó ke ‘ave pe ki falelotu ‘o fakamālō’ia ‘a e ‘ofa ‘a e ‘Eiki ki he’ene mo’uí.

Konga 4. Ngaahi fokotu’ú

1. Ke tali ‘a e līpooti folau Faka-Fale Alea Fika 11, 2022, mālo ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u tui ko e kakato ia e līpooti e folau ko eni tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fie tānaki mai me’i he Tokoni Palēmiá. Tongatapu 4

Tokanga ki he tūkunga pa’anga me’a’ofa ki he putu Fakafofonga Fale Alea mālōlō

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. ‘Oku ou kole pe ‘e au ha ki’i fakama’ala’ala nounou pe Sea ‘i ‘olungá ni pe ia ‘oku nounou mo mahino ‘a e līpooti ko eni. Ka ko ‘eku fehu’i pe ‘aku ‘a ia ‘oku ‘uhinga eni e konga fakamuimui na’e toe foki mai pe Feitu’u na ia pea mo e ‘Eiki Tokoni Palēmiá mo e me’a’ofá pe na’e ‘ave pē, ‘i hono fakamatala’i ko eni Sea, mālō.

Fakahā Sea Fale Alea ko e pa'anga me'a'ofa ne fakafoki mai ki he lepa Fale Alea

'Eiki Sea: Ko e me'a'ofā na'e 'ikai ke 'ave ia, na'e fakafoki mai pē ki he lepa e Fale Aleá

Māteni Tapueluelu: Mālō 'aupito 'Eiki Sea, fakamālō atu e līpooti, fokotu'u atu mālō

'Eiki Sea: Toe 'i ai ha me'a Hou'eiki, 'Eiki Nōpele Ha'apai

Lord Tu'iha'angana: Fakamālo atu 'e Sea, tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Fale Aleá. Fakamālo atu pē he me'a atu e Feitu'u na mo e 'Eiki Tokoni Palēmiá ho'omo folau atu he fu'u hako toho ko iá mo ho'omo a'u atu pē mo e tō 'a Kepalelí pea mo toe me'a mai pē. Ka 'oku tau fakamālō he fakahoko e fatongia poto ki he Fale Alea 'o Tonga ki he pekia e Fakafofonga Fale Alea mālōlō, mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u

Kole ke faka'inasi Komiti Sosiale Fale Alea he me'a'ofa ne 'ikai tali he tokoni putu Mēmipa mālōlō

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko au 'oku ou fakamālō atu au he folau na'a mou faí. Ko 'eku toki fanongo eni 'oku 'i ai ha me'a pehē 'oku hoko he Falé ni. Ko e fuofua fai 'a e me'a ko eni ko e foaki 'a e me'a'ofā ki he taha e kau Fakafofonga mei Ha'apai. Pea kamata ia 'i he Fale motu'á 'a e foaki me'a'ofa ko eni. Pea toe fakafoki mai pē 'Eiki Sea. Ko e me'a pango pē koe'uhi Hou'eiki kapau te mou mea'i 'oku 'i ai e Kōmiti Fakasōsiale 'a e Fale Alea 'o Tongá.

Ko e Kōmiti Fakasōsialé 'oku kau ai 'a e ngaahi me'a ko ena 'a ē 'oku ki ai e feme'a'akí he 'ahó ni. Sea ka 'oku 'i ai ha ki'i lelei 'oange ā ma'á e Kōmiti Sōsialé. Ka 'i ai ha pekia he Falé ni 'Eiki Sea 'oku tokoni lahi e Kōmiti Fakasōsiale 'a e Falé ki he ngaahi me'a pehe ní 'Eiki Sea. Kaikehe 'Eiki Sea ko 'eku 'oatu pe he koe'uhí ko e motu'á ni 'oku fakafatongia'aki foki ko e Angi he Kōmiti Fakasōsialé. Pea 'oku mau me'a atu e kau Hou'eiki, kau atu ai mo e motu'á ni he muimui holo ai. Kaikehe Sea ko u 'oatu pe ki'i fakakaukau ki he Feitu'u na ...

<010>

Taimi: 1555-1600

Lord Tu'ilakepa: ... koe'uhí 'oku 'i ai pē fanga ki'i me'a 'oku hoko he Fale ni, 'ikai ke tau feme'a'aki hingoa ka ko e tokoni atu e ki'i Komiti Faka-Sosiale 'a e Fale Alea 'o Tongá. Ko e 'ofa ena ia 'osi mahino ia 'oku 'ave ka ko e 'ohovale hono fakafokí, si'i 'oange hano faingamālie Komiti Faka-Sosialé 'Eiki Sea. Kae kehe ko u 'ohake pe au ia kapau 'oku laumālie ka 'ikai pea toe 'ave pē 'o tuku ai 'o tali ko hai 'e pekia vave maí. Ka ko hono tuku hē, ko e faka'ilonga ia hono toe 'omai pe ko hono toe, kei tāpuni'i ha fo'i fonualoto 'i he Fale ni 'Eiki Sea. Fai mo 'ave sēnití ke mahino 'oku puli atu na'a faifai 'oku toe vave ha pekia ha taha he Fale ni 'Eiki Sea, mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u ki'i fakapā pē ki he Kalaké 'oku kalokalo mālohi mai ki he fokotu'u ko eni.

Vaea Taione: Tapu mo e Seá.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 8.

Poupou ki he fokotu’u ke faka’inasi Komiti Sosiale he pa’anga me’a’ofa Memipa mālōlō

Vaea Taione: Tapu mo e Seá pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé ni. Sea ko u hoko atu pē au ia ‘i he me’a ko eni ‘a e Angí. Ko e motu’á ni ‘oku Palesiteni he Komiti Sosialé. Ko e tui lahi Sea ko e fo’i founa nounou tahá pē ia Sea ‘ene kolosi mai ki he Komiti Sosialé he ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo hotau ngaahi ‘ahó Sea. Ko ‘eku poupou atu pē ‘aku ia ki he Angi ‘a e komiti Sea mālō.

Tu’utu’uni Sea ‘e talangofua Fale Alea ki he tu’utu’uni na’e ‘osi tali he Fale

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e me’a’ofa ko eni na’e fakahoko ‘aki ia ‘a e tu’utu’uni ‘a e Falé ke ‘ave ki he feitu’u pē ‘e taha, ‘oku ‘ikai ke kau ai hono toe *vire* holo ki ha Komiti Sosiale pe ko ha toe feitu’u. Te tau talangofua pē ki he tu’utu’uni ko iá na’e ‘osi fakahoko ia pāloti he Fale ni. Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Fakamālō atu pē ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā e Tokoni Palēmiá ho’omo me’a atu ‘o fakakakato ‘etau fakafōtunga ki he Fakafofonga ko eni ‘a Tongatapu 3. Na’e lava mai ‘a e Pisope Mālōlō ‘a *Winston* Halapua na’e fai ‘a e fetaulaki mo ia. Pea ko e fakahoko atu pē, ko e, ‘i māmani foki ‘oku kamata ke ma’u ‘i māmani ‘a e founa ko ia talanoá, ‘a e founa solova ko ē palopalema ‘oku tau pehē ko ē ‘oku faingata’a ke solova. Pea ‘oku fa’a ui ia he ngaahi fakataha, ‘ikai ke ngata pē ‘i he Pasifikí ka ko e ngaahi fakataha ‘i māmani. Ko e talanoa *process* pe ko e founa ko ē ‘o tau ō mai ‘o ta’utu takai ‘o mou me’a takai ‘o fai ai ha feme’a’aki na’a lava ai ‘o solova ai ‘a e ngaahi kehekehe mo e palopalema ko iá.

‘A ia ka ko e tokotaha foki ko eni hangē pē ko ē ‘oku mou mea’i na’e, na’a ne kamata’i ‘a e *process* ko ē pe ko e founa ko eni ko e talanoá. Pea ko e fakahoko atu pē Sea ko e, kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipá na’e, ko e fakahoko maí, ko e ngaahi māhina kimui ko ē mo’ui ‘a e Fakafofonga mālōlō ko eni na’a ne fa’u ai ‘ene ki’i tohi ko e *Art of* Talanoa. ‘A ia ko ‘ene feinga ia ke fakatahataha’i mai ‘ene fakakaukau fekau’aki ko eni pea mo e founa ko eni pe ko e *art* pe ko e *concept* ‘o e talanoa ko eni ‘oku mafola atu ko eni ‘ikai ke ngata pē he Pasifikí ka ‘i māmani. Kae toki fai ha sio pe ‘e toki fai hano *launch* pe ko e hā ha me’a ‘e fai ki ai ka ko e kehe pē ‘oku fakahoko atu pē ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā e Falé ‘a e taha ‘a e ngaahi ngāue ma’ongo’onga ko eni ‘oku fai he Fakafofonga mālōlō ko eni.

Ka ko u tui mahalo ‘oku ‘i he uitoú pē ha ngaahi *copy* pea toki vakai na’a ‘i ai ha faingamālie ke ma’u ha *copy* ‘i he fakama’ala’ala ko eni fekau’aki pea mo e founa ko ia ‘o e talanoá ‘i he fakaikuiko ko eni ‘a e mo’ui ko eni ‘a e Fakafofonga mālōlō. Ko ia pē mālō.

Pāloti ‘o tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 11/2023

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 11/2023 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto kotoa ki ai e toko uofulu kotoa ‘i he Hou’eiki ko ení.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Ko ‘ene lava ia e ‘asenita ‘i he Fale Aleá. Ko e toenga ‘etau ngāue ‘oku kei ‘i he Komiti Kakató. ‘A ia ko e fakamanatu atu ko e ‘aitemi fika 5.1, 5.2, 5.3 ...

<002>

Taimi: 1600-1605

‘Eiki Sea: ... pea mo e līpooti faka-Fale Alea ‘e 1, 5.4, ‘ikai ke u toe fakalōloa Hou’eiki, tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato he efiāfi)

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu Hou’eiki mālō ho’omou laumālie, to’o atu ho’omou fetongi, kote ki’i fakafaingamālie’i neongo pē ‘oku *aircon* ka ‘oku ou vakai pē ‘oku ki’i ma’u pē māfana he’etau fu’u fiema’u ke ki’i fakama’ama’a atu.

Lipooti Fakata’u Potungāue Tāmate Afi

‘Ikai ke u toe fakalōloa Hou’eiki, tau hoko atu. Neongo na’e ‘ikai ke mou tali ‘eku kole, kae pau pē ke tuku ho’oku kae fai ho’omoutolu. Tau kamata mei he 5.1, Tamate Afi. Ko e kau ngāue kuo nau ngāue, kau Fakafofonga ‘oua teke toe me’a ki ‘olunga kuo mahino mai kuo lahi ‘aupito ‘aupito ‘a e fakapālangi ia heni. Ka ‘oku ou tui pē ‘Eiki Minisitā ha’au ‘a e potungāue ko eni, hangē ko ‘etau tu’utu’uni, ‘io ‘Eiki Palēmia, hangē ‘etau tohi tu’utu’uni pau ke ke laumālie lelei ki ai me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Fakafoki Pule’anga Lipooti Fakata’u Potungāue Tāmate Afi

‘Eiki Palēmia: Ko ia Sea, loto lelei pē ki ai Sea, pea kapau ‘e to’o mai ‘a e līpooti ia ke fakalelei’i hangē ko e tu’utu’uni, ‘a e ngaahi lea faka-Tonga ko ena ‘oku ke me’a ki ai Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tuku’i atu ia, kau kalake mei tu’a mou hikihihi atu ‘e vave pē ‘etau ngāue. Ko e Līpooti Fakata’u 2021/2022 Potungāue ki he Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘io, peesi ‘e 5 eni ‘oku ou lau hifo, 1, 2, 3, 4 pea mo e fakapālangi ai, mou fakamolemole pē kuo kamata ke ngāue ‘a e kau ngāue kotoa ki he ‘ū peesi.

‘Eiki Palēmia: Sea sai pē mo ia Sea kae tuku mai ‘a e līpooti ke fakalelei’i hangē pē ko e Tohi Tu’utu’uni. Mālō.

Fakamatala Fakata’u Komisoni ‘Uhila & ngaahi fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tolu Fakamatala Fakata’u Komisoni ‘Uhila, si’i ‘oku ou fakamālō atu kau ngāue ‘oku kamata atu ke mou tokanga ki he’etau ngāue, peesi eni ‘e 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 10, 11, 12 faka-pālangi, ha ho’omou me’a ki ai, ‘ikai fakamolemole, ko e faka-Tonga eni kātaki, ka ko e ‘ū ngaahi fo’i lea ke fakatonutonu, tau hoko atu ‘i heni, kātaki fakamolemole ē. Ko ‘eku ki’i, ko e peesi 2 fakatokanga’i ange ‘a e sipela ko e f pea k pea tokanga’i, hai ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai ‘a e Līpooti ko eni Fakamatala Fakata’u ko eni Komisoni ‘Uhila. Ki’i me’a pē ki ho’o līpooti mou kātaki fakamolemole ko eni, ko e līpooti ko eni ‘oku faka-Tonga pē ia, ka tau ‘atu ‘a e ki’i fakatonutonu ko eni pea mou toki me’a ki ai kau Fakafofonga ē.

Fakamālō lahi ki he kau ngāue me’a faka’ofa’ofa mo’oni ko e vave ‘a e ngāue hono vakai’i ‘a e ngaahi me’a ko eni. Ko e ki’i fo’i lea ‘i he peesi 2, ‘i he palakalafi 1, 2, 3 ko e 4 ‘osi e fo’i kupu’i lea ko e ‘a e fo’i lea ai ko e **muimui**, fakamuimui ki he Lao ‘Uhila 2016, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e Sea mo e kau mēmipa ‘e toko 4 ‘i hono **f, k** ‘ikai ke ‘i ai ha **a** ia ai pea tokanga’i.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ... ‘ai fakahū ‘a e a ki ai ē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ke ke fakatokanga’i, mālō. Peesi hono hoko, peesi 6 palakalafi ko ē ki lalo *a* mo e *b*, ‘a ia ko e *a*, fakalalakala ‘o e ngāue mo hono founa mapule’i ‘o e founa tuku mai ‘a e ivi ‘uhila fakatatau ki he he lao, ko e he ‘e 1 pē ko e he ‘e 2.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e he pē ‘e 1 Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: ... he ‘e 1 mālō. Hoko atu ko e peesi 7, peesi 7, ko e ngaahi tefito’i tokāteline ke ne tatakai ‘a e Komisoni, hoko atu ia ‘i he fo’i veesi ke ke muimui ‘a e Komisiona ngāue mo hono ngaahi taumu’a ‘oku tatakai ‘a e Komisionio ‘e he ngaahi me’a ni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tonu pē ke Komisoni Sea.

Sea Komiti Kakato: Liliu ke Komisoni mālō. Hoko ko e peesi ...

<005>

Taimi: 1605-1610

Sea Komiti Kakato: Ko hono 12 ‘osi ko ē fo’i tēpile 2 hoko hifo ki lalo, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fo’i fika mata’itohi lalahi ‘i he fo’i lea ‘i he tēpile ua ki lalo he tēpile 2 pē ‘i Siulai 2021 ki Sune 2022 kuo ma’u ‘a e lipooti mei he “**kauataha**”, kautaha pē ko e kautaha.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kautaha Sea.

Sea Komiti Kakato: Kautaha mālō, hoko hifo pē ki lalo pē ai ko e fo’i lea ko e *SAIFI* fua ‘a e malava ‘e he kasitoma ke ne a’usia ha “matemate”.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia ko e matemate.

Sea Komiti Kakato: Tonu pē matemate ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia

Sea Komiti Kakato: Pē ko e mate?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Matemate.

Sea Komiti Kakato: Matemate pē ē, hoko hifo ki lalo ki he fo'i lea ko e *CAIDI* 'oku fakamata'i ia ko e *SAIDI* vahevahe'aki 'a e *SAIFI*.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io ko e fakamatala'i

Sea Komiti Kakato: Fakamatala'i.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō, sai pē ka 'oku toki 'i ai ha'amou fakatonutonu kau Fakafofonga pea toki 'omai kae 'ai atu e fakatonutonu 'oku 'ai mai he kau ngāue. Peesi 14 tēpile 4 'i las", Konisitūtone 'i Siulai 2008. Ko e Konisitūtone pē ko e hā hono fakalea ko ia pē ia? Talu mei hono fokotu'u 'a e Konisitūtone 'i Siulai 2008.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia tonu ko e Lao.

Sea Komiti Kakato: Ko e Lao?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia. Kuo te'eki ke ma'u he Komisoni 'Uhila ha lāunga fekau'aki mo e totongi 'uhila.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ko e kole ki he fakapilitānia ia ko e 'uhinga ia ki he Komisoni 'Uhila talu hono fokotu'u 'oku te'eki ke nau ma'u.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni mei he tafa'aki fakapālangi mālō kau Fakafofonga Fika 4 'i he fakapālangi ia ko e *Commission* 'oku 'ikai ko e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia Sea kātaki ko e liliu pē ko e Komisoni.

Sea Komiti Kakato: Ko e Komisoni?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia, 'io ta 'oku 'ikai ko e Lao ē. Ko hono faka'osi peesi 20 'i he fo'i *heading* 'i he fo'i kongā ki 'olunga ngaahi ngofua ...

<007>

Taimi: 1610-1615

Sea Kōmiti Kakato : ... kuo **fokai** ki he ngāue faka'uhila.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e foaki 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko 'ene lava atu ia 'a e motu'a ni mo e kau ngāue Fakafofonga. Mālō 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai ha toe fakatonutonu ki heni 'oku mou mea'i makehe mei he me'a 'oku 'omi mei he ni'ihī 'o e kau ngāue?

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Oku 'ikai ke toe ma'u ha ngaahi fakatonutonu kehe ia tukukehe pē Sea fanga ki'i me'a 'oku fie fai atu ai ha fakamalanga. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io mālō hoko atu. Ko u tuku atu 'a e faingamālie kia kimoutolu Fakafofonga mou faka'ilonga mai. Tongatapu 2 mou me'a mai. Mo'ui pē ho'o maama fakamolemole ko e 'uhinga he te u tokanga'i atu.

'Uhila Moe Langi Fasi : Tapu mo e Feitu'ú na Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Ko e 'ai pē ke toe fakapapau'i ange 'a e fakatonutonu ko eni he peesi 16 'a e peseti 'e 4 pea 'oku *bracket* mai 'a e peseti ia 'e 3 pē ko e liliu ia ke 4 pē ko e 3 ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Kātaki Sea ke liliu pē 'a e *bracket* 'a e me'a ko ia 'oku ha'i mei he 3 ki he 4.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io 'Eua 11 me'a mai ho fofonga kia au he ko au 'oku ou tokanga atu. Me'a mai.

Taniela Fusimalohi : 'Ikai Sea 'ikai ke toe 'i ai ha fakatonutonu ia ka ko e 'ai pē kapau kuo 'osi e fakatonutonu ka tau hoko atu he lipooti.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia ko e taimi ni kuo 'osi e fakatonutonu mou hoko atu ho'omou feme'a'aki. Me'a mai 'Eua 11.

Tokanga pē 'oku kau mole 'uhilá he totongi 'e he kau ma'u 'uhila

Taniela Fusimalohi : Mālō Sea pea ko u neongo 'a e fanga ki'i fakatonutonu ka ko u fakamālō lahi ki he Komisoni 'Uhila he 'omai e lipooti lelei pehé ni. Ko e fanga ki'i me'a foki 'oku tau tokanga ki ai fanga ki'i me'a iiki. Ko e kakano ko ia e Lipooti 'oku ou fakamālō koe'uhi ko e ngaahi 'aho ko eni na'a tau fou mai ai 'etau tokanga ki he ngaahi *indicator* ngaahi me'a ko ia ke 'omai. 'A eni 'oku 'omai mahino 'aupito heni 'a e ngaahi fika 'i he Lipooti ko eni ke fai ki ai 'etau talanoa he koe'uhi 'oku ne tuhu'i lelei ai 'a e ngaahi *issue* lalahi 'o fekau'aki ko eni pea mo e 'uhila. Pea ko ia 'oku 'i ai 'a e fakamālō ki he Komisoni pea mo e kau ngāue 'i he 'omai 'a e lipooti lelei pehē he ko u tui ko e fo'i lipooti ia ko eni ngalingali 'e 'unu mai ki ai 'etau ngaahi lipooti he kaha'u ke ha'u pehē 'a e ngaahi fika ke tau mahino'i ange 'a e me'a 'oku hoko.

Tokanga ki he māketi fe'au'auhi 'oku hā he lipooti

Ka u foki mai ki he Lipooti 'i he peesi ko eni hono 6 'a ia ko 'eku faka'amu pē ke fakama'ala'ala mai ange 'i he palakalafi ko eni hono 3 ē 'a e pehē 'oku 'i ai 'a e māketi fe'au'auhi pea 'oku ai mo e ngaahi kautaha fakalele 'uhila pe ko e Komisoni 'Uhila pē ke ki'i fakama'ala'ala mai ange 'a e fo'i kongā ko ē.

‘I he peesi ko ē hono 10 ‘oku hā ai ‘a e fakamatala ko eni ki he mole ‘a e ‘uhila ‘i he ‘uhinga ko eni ‘e 3. Pea ko u fakamālō ki he ngaahi fika ko eni ‘oku ‘omai koe’uhi ko e mole eni ‘oku ‘alu hifo ki he peseti ‘e 9. Ka ko u ‘ai kae toki fakatonutonu mai pē. Hangē kiate au na’e peseti ‘e 12 pea fai ko eni ‘a e *project* ko eni ‘a Nu’usila ‘o fakalelei’i ‘a e ngaahi laini ko eni he hala tautefito pē ki Nuku’alofa ni pea mo e ngaahi kolo ki ‘uta. ‘Oku ou tui ‘oku ‘i ai ‘ene kaunga ki he taha hifo ko eni ‘a e mole ‘i he lēvolo fo’ou ko eni ‘a e 9 ē. ‘A ia ‘oku ‘uhinga leva ia ko e peseti ‘e 6.5 ko e mole he laini, pea peseti ‘e 2.5 ko e mole ‘i he misini ‘i he taimi ko ia ‘oku fa’u ai ‘a e ‘uhila.

Ko e fehu’i ko ia ‘oku ou fie fai ‘e au ia ki he Komisoni ko hai leva, ‘a ia ‘oku kau eni ia ‘i he totongi ‘uhila ko ia ‘oku totongi ‘e he *consumer* ‘osi fa’o pē ki ai ‘a e mole ko eni. Koe’uhi ko e tēpile ko eni ‘i mui ‘i he peesi ko eni fekau’aki pea mo e totongi ‘uhila ‘a ia ko e peesi 18 ‘oku ‘ikai ke fakakehekehe’i mai ai ko e me’a ē ‘oku mou totongi koe’uhi ko e fo’i mole ko ē ko e me’a ē ‘oku mou totongi ko e lolo, pea ko e me’a ē ‘oku totongi ko ē ko e fakalele pisinisi ē. Koe’uhi ‘oku mahu’inga he ko e mole ia ko eni pau pē ke ‘i ai ha taha ke ne totongi.

Mahalo ‘e natula tatau pē ia mo e vai. Koe’uhi ko e vai ‘oku mole...

<008>

Taimi: 1615-1620

Taniela Fusimālohi: ... vai ia he hala ka ko u tui mahalo na’a ‘omai ha lipooti ‘a e vai ‘oku ‘i ai mo e pēseti ia ‘o e vai ko ē ‘oku pamu hake ‘oku mole ia he ‘alu he laini pea mo e ngāue’aki pē ia ‘e nautolu ki he’enau ngāue ko ē he feitu’u ko ē ‘oku fai ai ‘a e fa’u ko ē ‘o hono ‘omai ko ē ‘o e vai ka ko u tui ko e me’a tatau ‘oku hoko ko eni ‘i he ‘uhila. ‘A ia ko ‘oku fehu’i ia ko ē he peesi ko ē hono 10 ke ki’i fakama’ala’ala mai angé ‘oku totongi leva ‘e he konisiuma pē ‘ikai pea ko e fiha leva ai ko e totongi ia ‘e he konisiuma koe’uhí ko e mole ko eni. Ka ko u tui ko e fika ia ko eni ‘oku fakamāmani lahi pē ia ke ‘i ai e mole ko eni he ‘ikai ke pehē ia ke 0 ka ‘oku mahino pē foki ‘etau feinga ke tukutukuhifo pē mole ko eni kae lava ke tau hanga ‘o fua ‘a hono fakamole.

Tokanga ki he mole he laini ‘uhila & fa’u e ‘uhila

Sea ko e peesi 11 ‘oku hā ai ko ē ngaahi *detail* ko ē ki he mole ē ‘i he mole ko eni ko ē ‘oku talanoa ki ai mole he laini mole he sisitemi pea mo e fa’u ko ē ‘o e ‘uhila. Ke ki’i fakama’ala’ala mai angé he ‘oku tatau ‘a Tongatapu ia pea mo e fakalukufua ka ‘oku hangē ‘oku ki’i, ko tahi ‘oku ki’i kehe ‘a e ‘a e natula ‘o tahi tatau pē ‘a Vava’u, Ha’apai mo ‘Eua ‘oku ko u fakatātā ko Vava’u ko e mole ko ē ‘i hono fo’u ko ē ‘uhila ‘oku ma’olunga ange ia ‘i he mole ko ē he sisitemi mo e mole ko ē he tufaki ko ē he laini. Ko Ha’apai pea mo e ‘ū māhina ko Ha’apai ‘oku ‘alu hifo ‘ene mole ‘a’ana ia ‘i he’ene lahi ko ē ‘o ‘ova he tāketi ‘i he vaha’a ia ‘o Fepueli ki Sune ‘o e 2022. Ko ‘Eua ‘oku ki’i meimei tatau ia mo Vava’u ka ‘oku ‘alu hifo ia ki he ‘ū māhina ia ki lalo ē ‘i he 2022 ka ‘oku ‘ikai ko e 2021. ‘A ia ‘oku hangē ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga ‘uhinga ‘oku fetōkaki pehē ai e ngaahi vahefonua ‘i he’ikai ke nau ma’u e tāketi ‘a ia ko e me’a ko eni ko u talanoa ki ai ko e ‘ova ia ko ē he tāketi he ‘oku talamai he lipooti ia ‘oku ‘ikai ke ke ne maa’usia fakalelei e tāketi ia ko eni ‘a e pēseti ‘e 9.

Tokanga ki he ‘uhinga ‘oua toe laka hake he lita 4 ke fa’u ‘aki kilouati ‘e 4

Ko e ko e peesi hono 12 'e Sea ko e ko e talanoa ia ko ē ki he ngāue'aki ko ē loló pea ko e *bench* maaka pē ko e me'a ko ē na'e 'uhinga ki ai ke ngāue'aki 'a e 'oua 'e toe laka he lita 'e 4 ke ne fa'u 'aki 'a e kilouati 'e 4 ki he lita 'e taha. Ka ko e fakalukufua ia 'oku 'ikai, 'oku 'ikai ke maa'usia e tāketi ia ko ia 'oku tōlalo ia pea ko e kole pē ke fakama'ala'ala mai angé pē ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai ke malava ai eni he ko e, 'oku toe mole mo e lolo ia ha 'uhinga kehe 'oku 'ikai ke meet ai 'a e me'a ko eni pea 'ikai ke lava ai e tāketi ko eni 'o ... 'o maa'usia.

Ko e peesi hono 16 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'uhinga ko eni ko ē ki he fakaanga'i lelei 'o e 'o e 'uhila mo e lolo 'oku 'i ai 'a e (a) mo e (b) 'i he kamata'anga pē 'a e talanoa ko ē ki he mita 'oku tau fanongo pē foki he ngaahi lāunga 'e ni'ihī he kuo ngāue'aki foki e *smart meter* he taimi ni pea 'oku fa'a fehu'ia ia 'e he kau *customer* pē 'oku mo'oni ko ā 'oku *smart e meter* ko eni pē 'oku 'a ia 'oku nau pehē 'oku 'ohovale pē 'oku 'i ai 'ene puna 'a'ana ia pea nau totongi 'e nautolu ia 'a e me'a 'oku 'ikai ke tonu ke nau totongi. Pea ko u mahalo na'e toe fakatonutonu kimui 'o pehē 'oku 'i ai e me'a na'e fehalaaki he mita kae fai mai angé ha fakama'ala'ala pē ko e *smart meter* ko eni 'oku te tau falala ki ai ke 'oua 'e toe hoko ha talanoa pehē.

Ko e palakalafi hokó 'i he (c), (d) mo e (f) mo e (g) 'a ia 'oku talanoa ai ko eni ki he ki he ma'u'anga ivi fakanatula 'oku 'i he pēseti 'e 5.5 'oku ne fakahaofi he lita tīsolo kotoa. 'Oku ou fehu'i ki he fika ko eni he koe'uhī 'oku 'i ai foki 'etau fika 'e taha ko e pēseti 'e 17 'a e *contribution* pē ko e tānaki ko ē 'a e 'a e ivi fakanatula ki he fakamole ko eni 'etau 'uhila he koe'uhī ko e fo'i fika ko eni 'a e pa'anga 'e 146000 fo'i fika faka'ofa'ofa 'aupito ia pea kapau 'e toe lahi ange e pēseti, ko e 'alu ai pē ia ke lelei ange 'a e *saving* ko eni 'oku ma'u ko eni.

Tokanga ki he tu'unga totongi 'uhila he'ene tu'u he peseti 18 pē 'oku tonu ke holoholoki hifo

Ko e faka'osi Sea ko e ko e talanoa eni ki he totongi 'uhila he peesi 18 'a ia 'oku fakahā mai ai 'a e fika ko eni 'a ia 'oku tu'uma'u ia 'i he taimi kotoa pē 'oku fai ai 'a e fakamatala ko eni he tēpile 'a ia ko e 40.67 ko e fakalele 'aki ia e ngāue ē. 'A ia kuo meimei ko u tui 'oku meimei ofi eni ia he pēseti ia 'e 'e 50 pē ko e 48 ko e fo'i fakakātoa ko eni ko e 84 ē. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia he koe'uhī te tau fakahoa foki eni ki ha fa'ahinga ngāue tatau mo ha, 'oku 'ikai ke u 'ilo ki he Poate Vai pē 'oku fēfē ka tau sio angé pē 'oku fu'u ma'olunga e fika ko eni ki he fakalele e ngāue he koe'uhī kuo tau toe, ko e fo'i toenga ia ko e totongi lolo tīsolo pea mo e me'a pehē ki he fakalele ko ē 'a e 'uhila. Ka ko e anga ko ē 'o e fehu'i ko e fika nai ko eni 'oku fu'u ma'olunga pē 'oku totonu ke toe tukutukuhifo pē 'oku fu'u ma'olunga 'a e *cost* ko ē hono fakalele fakamole ...

<009>

Taimi: 1620 – 1625

Taniela Fusimālohi: ... hono fakalele hono 'omai ko ē 'etau 'uhilá. 'A ia ko e ngaahi fehu'i pe ia ke fakama'ala'ala mai Sea pea ko u fakamālo ki he līpooti lelei ko eni. 'Okú ne tala lelei mai ta'etoe 'i ai ha veiveiua he'ete laú 'a e ngaahi fika ko ē ka te lava 'o sio lelei ki he fakatātā hono fa'u 'o 'etau me'a mahu'inga ko eni ko e ivi meí he 'uhilá ke fakahoko'aki 'etau ngāué, mālo Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālo, me'a mai Minisitā Pa'angá

Tali Pule'anga ki he māketi fe'au'auhi he fo'u 'o e 'uhila

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea, tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipá ke fai pe ha tali atu ki he ngaahi fehu'i ko eni kuo tuku mai meí a 'Eua 11. Ke tokoni atu pē, ko e lau ko ē 'i he peesi 6 ki he fe'au'auhi ko ē he, faka'ai'ai e fe'au'auhi he māketi. 'Oku 'uhinga pe ki he fakatupu he tafa'aki e fakatupu 'uhilá. Lahi foki e ngaahi kautaha 'oku fakalotolahi'i foki 'a e fe'au'auhi 'i he tafa'aki ko eni ke tokoni pe ke ma'ama'a 'a e 'uhilá. Pea 'oku 'i ai 'a e kau mai 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe, 'a e ngaahi kautaha 'oku nau ō mai ke nau kau 'i he fakatupu 'a e ivi 'uhilá.

Tali Pule'anga ki he tokanga ki he lahi peseti mole 'i he laine 'uhila

Ko e ngaahi, meí he peesi 10 na'e me'a mai ai 'a e Fakafofongá fekau'aki mo e peseta ko eni ki he mole 'a e laine 'uhilá. 'Io ko e ngaahi fika ia meí he, na'e ma'u 'e he Komsioni 'i he taimi na'a nau ngāue ai ki he ngaahi fakamatalá, 'a e Poate 'Uhilá. Pea na'e fakahoko ki he Poate 'Uhilá 'a e ngaahi me'a ko iá koe'uhí ke mahu'inga ke nau tokanga ki ai mo fai 'a e ngāue ki ai. Mo e ma'u mai pē meí he tafa'aki ko iá 'i he Poate 'Uhilá.

Tali Pule'anga ki he fetō'aki e ngaahi fika ke a'usia e tāketi

Ko e peesi 12, na'e me'a mai ai e Fakafofongá fekau'aki mo e tēpile 2 mo e ngaahi fetō'aki e ngaahi fika ko ē ke a'usia e tāketi. Ko e felāve'i eni mo e tafa'aki ko ē ko hono ngaahi, hono tauhi 'e he Kautaha Poaté 'a e ngaahi naunau 'a e ngaahi 'uhilá. 'A ia 'oku tupunga ai 'a e ngaahi 'i he taimi na'e 'ikai ke lava e ngaahi mīsini ia 'o ngāue 'i he ngaahi vaha'a taimi koe'uhí pe ko hono tauhi pe ko e *maintenance* 'o e tafa'aki 'uhila ko iá, 'o tupu ia 'i he 'ikai ke lava 'o fakahoko 'a e tafa'aki ko iá.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e peseti 'e 40 fakalele ngāue

Ko e peesi 18 na'e me'a mai ki ai 'a e Fakafofongá fekau'aki mo e peseti 'e 40 ko eni 'a e, ko e peseti 'e 40 foki ko ia ki he fakalele ko ē 'o e ngāué. 'A ia 'oku kau ai ko ē 'a e, 'oku fakamatala pe ki ai 'a e lipooti ko e non fuel. Ko e tafa'aki ko ē, 'oku 'ikai ko ha me'a fekau'aki mo e loló ke 'ave ko ē ki he mīsini 'uhilá. Ko e me'a fekau'aki mo e fakalele ngāué ki he vahe 'a e kau ngāue mo e ngaahi tauhi 'o e ngaahi tafa'aki kehe ange hono fakalele 'o e ngāué.

'Io ko e tafa'aki ko eni 'a e me'a mai e Fakafofongá fekau'aki mo e *smart metre* pe ko e mita ko eni ko ē 'oku fai'aki ko ē 'a e, ko e ngāue foki ia 'a e Komisoni ko hono vakai'i 'a e ngaahi fakamatala pe 'oku 'i ai ha palopalema 'i he hangē ko e fetō'aki he ngaahi mo'ua. Pea 'oku 'osi fakahoko e ngāue ki ai. Ko hono 'uhinga pē hono fakahoko he lipooti pea fakahoko ki he Poate 'i he 'Uhilá pea 'omai mo e mataotao ke ha'u 'o fai e ngāue ki hono vakai'i e ngaahi me'a na'e hokó.

Pea na'e 'osi 'i ai pe lipooti ki ai pea na'e 'osi fakahoko 'e he Poate 'Uhilá 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e tu'unga ko iá. Ka 'oku 'i he Komisoni ia hono vakai'i, ko hono fatongiá ko hono 'oatu 'o vakai'i pea nau fakahoko ki he Poate 'Uhilá pea 'omai ha tokoni ke fai 'a e ngāue, fakahoko ki ai.

Mahalo ko e ngaahi me'a pe ia 'oku ma'u he taimi ní, kātaki pe Fakafofongá na'a 'oku toe 'i ai ha me'a na'e te'eki ke fai atu ha lave atu ki ai, mālō.

Tokanga ki he ngāue'aki e mita lau 'uhila kae kei lahi lāunga he mo'ua 'uhila

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē 'e 'Eiki Minisitā ka u toe ki'i tokoni atu pē koe'uhí he 'oku 'ikai ha'aku faingamālie 'o e motu'á ni. Ka ko u 'i he fatongia 'o e Seá, ka u 'oatu pe me'a ko ení ko u tokoni ki he Fakafofonga 'Eua 11. Tīsema eni 'e 2 'emau folau ki Vava'u, mau ō mai mautolu 'oku hiliō ange e mo'uá ia. Pea ne u 'oatu leva 'eku lāunga ki Tīsema, folau hoku fāmili ki Nu'usila peá u folau au ki Vava'u. Mau foki mai ...

<010>

Taimi: 1625-1630

Sea Komiti Kakato: ... foki maí 400 tupu e mo'uá ko e *smart meter* eni. Pea 'oku kei nofo ai 'eku laungá. Ma'u e ki'i fakamatala falala'anga mei he falekai hē, folau nautolu ki he, me'a ko ē *tsunami* foki mai 6000 mo'uá ia, ka na'e tāpuni 'a e falekaí ia. Ko Vava'u he taimi ni 'oku mea'i he Minisitā Mo'uí, 'oku toe hiliō. Lolotonga ko ē 'oatu fo'i mo'ua totonu angamaheni e kakaí, 'ia mautolu 'oku mau kei lelei'ia ange pē mautolu he mita motu'á. 'Iuniti motu'a mo e 'iuniti fo'ou, kole mei ai 'o ma'u pea liunga'aki 'a e seniti 'oku ma'ú pea ma'u ai 'a e mata'ifika ke ke totongi.

Ko e taimi ni 'oku kehe 'aupito 'a e *smart meter*. Ko e fakafalala 'oku mou faí, fai pē ki he *smart meter* ko e hā 'ene tala fatongia atu pea ko ho'omou toki tohi pē mei 'ofisi. 'Oku palopalema 'a Vava'u he 'oku fakahoko mai he kakaí 'oku toe hilifaki mai mo e 100 'apē pe ko e fiha 'i 'olunga, hili ko ē 'enau totongi 'uhilá. 'O talamai 'oku te'eki ai, 'ikai ke toe, ko e totongi fakafoki 'a e pa'anga na'e 'oange he Pule'angá 'o tokoni ki he Potungāue 'Uhilá.

Ka 'oku 'ohovale, sai pē ke ke me'a ki ai 'Eiki Palēmia, na'a ma 'i Vava'u 'i he uike meimei tolu 'i he palopalema ko iá ke fakatokanga'i 'oku lolotonga palopalema pē 'a Vava'u 'i he mita motu'á pea mo e *smart meter* ko ē 'oku hoko he taimi ní. Me'a mālie ai leva 'etau a'u ki he 'uhilá ke mou tokoni mai ki he tu'unga 'oku faingata'a'ia. 'O kapau 'oku pehē 'oku faingata'a'ia e ni'ihi he Fale ni 'oku 'i ai e ki'i sēniti 'oku lava 'o totongi 'aki e 'uhilá, fēfē kakai e fonuá fakalukufua.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea e ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē ke me'a mai e Minisitā ki he me'a ko ena 'oku kau ki he *smart meter* pea tau hoko atu ki he Feitu'u na 11 pea hoko mai 'a Tongatapu 4 pea toki Tongatapu 2.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io fakamālō atu pē Sea 'i he ngaahi fakamatala 'i he ngaahi me'a fekau'aki mo e *smart meter*. Pea mahalo ko e tafa'aki ia ko iá 'oku tau tofuhia kotoa pē kitautolu ai 'i he'etau ngaahi mo'ua 'uhila taautaha kotoa pē. Ko e fatongia foki ia 'o e komisoni ko hono siofi 'o e ngaahi me'a ko iá mei he ngaahi fakamatala 'oku 'omaí pea fakahoko ki he Poate 'Uhilá ko e hā 'oku tupu ai e ngaahi palopalema ko ení.

'A ia ko e Poate 'Uhila leva 'oku nau, hangē pē ko e fakamatala 'anenaí na'e 'omaí 'a e mataotao ke ha'u 'o siofi ange ko e hā e me'a ko ā hā e me'a na'e hokó. He ko e taimi ko ē na'e hoko ai 'a e pā e mo'ungaafí, mate 'initānetí, mate mo e *smart meter* he anga ko ē fakatotoló. Pea 'oku *store* foki e ngaahi fakamatala ia he feitu'u kehe ka ko e fatongia 'a e komisoni ko hono vakai'i 'a e ngaahi fakamatala ko ia 'oku 'i ai ko ē ngaahi palopalemá pea fakahoko ki he Poate 'Uhilá ke nau fai 'a e, ha ngaahi ngāue ki ai.

Pea kuo, nau fanongo pē he letiō na'e 'osi fakamatala pē poaté ia ki he ngaahi 'uhinga na'e hoko mo e ngaahi me'a ke fakahoko ke fakalelei 'aki e ngaahi tafa'aki ko iá. Pea 'oku mahalo 'oku fai ai 'a e femahino'aki mo e kakaí 'i he tu'unga ko iá mo e ngaahi me'a ngaahi ngāue 'e hoko atu ki ai.

Kei hokohoko atu tokoni Pule'anga fakamāhina 3 ki he 'uhila

Ko e me'a ko ē ki he *subsidy* pe ko e tokoni 'a e Pule'angá 'oku hokohoko atu pē foki 'a e tokoni 'a e Pule'angá he māhina 'e 3 ko eni ka hoko maí ki he mo'ua 'uhila 'o Sanuali ki Ma'así. 'A ia 'oku 'osi tali ia pea kuo 'osi tuku atu pē 'a e fanongonongo 'i he *media* he uike kuo'osí fekau'aki mo e tu'unga ko iá. 'Oku toe hoko atu pē hangē pē ko e me'a na'e fakahoko mai, na'e lele mai 'i he ngaahi mahina ko eni kuo 'osí. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Faka'osi mai 'Eua 11 kae hoko mai 'a Tongatapu 4, Tongatapu 2.

Tokanga pē 'oku 'i ai ha 'uhinga kehe ki he lava mai ngaahi kautaha mei muli ke tokoni he fo'u 'uhila

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e, ko u fakamālō pē ki he ngaahi talí ka koe'uhí 'oku te'eki ke tali kakato mai 'a e ngaahi fehu'i ko ē na'a ku fai 'anenaí. 'A ia ko e fehu'i ko ē he peesi onó, 'a ia 'oku 'i ai e ngaahi kautaha muli te nau ō mai 'o tokoni ki hono fo'u e 'uhilá ke toe ma'ama'a ange pē, pe 'oku 'i ai ha 'uhinga kehe ia hangē ko e ...

Tali Palēmia ki he tokanga 'Eua 11 fekau'aki mo e fa'a hū mai ngaahi kautaha muli he fo'u 'uhila

'Eiki Palēmia: 'Ai ke u tali atu 'e au Sea ko e me'a eni ia fekau'aki pea mo e tafa'aki Potungāue *Energy*. 'A ia ko e faka'amu foki ia 'e taha 'oku tau ma'u 'etautolu ha *grant* pe ko ha pa'anga ta'etotongi lahi fe'unga ke fai 'aki 'etau ngaahi feinga ko eni ke lahi ange 'a e 'uhila 'oku fa'u mei he ivi tu'uloá pe ko e *renewable energy*. 'A ia ko e me'a leva 'oku faí ko hono tu'uaki atu pe ha'u ha ngaahi sino mei tu'a pe ko ha *private sector* nau 'omai 'enau *proposal* pea, ka 'oku me'a fa'a ui he taimi 'e ni'ihi ko e *power purchase agreement* pe ko ha aleapau. Te u 'oatu ho 'uhila he ta'u 'e 20 ko e hā 'a e totongi te ta felotoi ki aí. 'A ia ko e fanga ki'i me'a pehē 'a ia 'oku lahi leva e fanga ki'i kautaha kehekehe 'oku nau ō mai fokotu'utu'u mai pe ko e *four MAC* pe ko e *six MAC* pe ko e *what ever* ...

<002>

Taimi: 1630-1635

'Eiki Palēmia: ... *what ever* ka nau 'omai 'enau *price*, pea fai 'a e felotoi, 'a ia ko e 'uhinga ia ko ē na'e me'a ki ai'a e Minisitā Pa'anga, 'oku lahi ka 'oku 'ikai ko e Tonga *Power* pē 'oku 'i ai 'a e ngaahi kautaha *private sector* 'oku nau ō mai mo e ngaahi fokotu'utu'u ko eni, pē ko e *recognize* ia he 'ikai ke tau lava pē 'o ma'u mei he pa'anga tokoni 'a e *World Bank* mo e *ADB* 'o fai 'a e ngaahi ngāue ko eni 'oku tau fiema'u. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō 'aupito 'a e tokoni pea 'oku ou fiefia he talanoa pehē koe'uhi ko e ngata'anga ko ē 'o e 'aho ko e me'a 'oku mahu'inga ki he kakai, ke ma'ama'a fe'unga 'a e

‘uhila ‘oku nau totongi, pea ‘oku ou fakamālō ai.

Fehu’ia ko hai ‘oku ne totongi peseti ‘e 9 mole he ‘uhila

Ko e fehu’i ko ē ‘a’aku ‘anenai te’eki ai foki ke tali mai ‘a e peseti ‘e 9 ko eni ‘a e mole, ‘a eni ko ē ‘oku nofo holo pē ‘i he 9, 10, ‘oku totongi mo ia ‘e he *consumer*? ‘oku ‘ikai ke faka’asi ia ‘i he līpooti ko eni pē ko hai ‘oku ne totongi. ‘A ia ‘oku fakataha’i pē ia ‘i he tēpile ko eni he peesi 18, hoko atu.

Tali Pule’anga ‘oku totongi pē kakai ‘a e lahi e ‘uhila ‘oku a’u atu ki he’enau lotofale

‘Eiki Palēmia: Ko ia ka u ki’i kamata atu pē kae toki me’a mai ‘a e Minisitā Pa’anga. ‘A ia ko e me’a ‘oku totongi ‘e he *consumer* ko e ‘uhila pē ko ē ‘oku ne ngāue’aki, ko e mole ia ko ē he laine ‘oku ‘alu atu ko ē te’eki ai ke a’u ki he ‘api ko e me’a ia ‘a e *utility* pē ko e Tonga *Power* he ko e ‘uhinga ‘oku te’eki ai ke a’u ia ki he tokotaha ko ē ko ē ‘oku ne ngāue’aki ‘a e ‘uhila.

‘A ia ko e ‘uhila atu pē ko ē ‘i he’ene a’u ki he loto fale ‘o e tokotaha ko ia, ko e ‘uhila ia ‘e totongi ‘e he tokotaha ko ia. ‘A ia ko e mole ia kapau ‘e si’isi’i ange ‘a e mole ko e si’isi’i ange pē ia ‘a e mole ko ē ki he Tonga *Power*, pea kapau leva ‘e lahi ko e kovi ange pē ki ai ko e ‘uhinga he ‘oku mole maumau ‘a e ‘uhila ‘a ia ‘oku feinga ai ko ē hangē pē ko ē na’a ke me’a ki ai, ‘a e *project* ko eni ‘a Nu’usila, fetongi e ‘ū pou ‘uhila mo e ‘ū *transformer* uaea, ko e feinga ia ke fakasi’isi’i ‘a e mole ko ē he laine, ko e ‘uhinga pē ke fakasi’isi’i ‘a e mole ki he pisinisi. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ka ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia ko e pa’anga ko ē ‘oku tānaki ko ē ‘e he Poate ‘Uhila, ‘e he Tonga *Power*, ko e pa’anga ia mei he *consumer*, pea kapau ko ha pa’anga ena ia tau pehē pē kapau ko e pa’anga ia ‘oku ne *deposit* pea to’o mai ‘a e tupu, ‘o totongi ‘aki ‘a e *lost* ko eni, pea ‘oku fakafiemālie pē ia, sai pē ka ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ‘a e Tonga *Power* ko e pa’anga ‘a e *consumer* na’a ne totongi ‘aki pea ko e kongā ai ‘e toe foki mai pē ia ke totongi ‘aki ‘a e *lost*.

‘Eiki Palēmia: ‘Ika hangē ko eni ko ē ko e fa’a ui pē kātaki pē Sea ‘a e ngāue’aki ‘a e lea fakapālangi, ka ko e *cost of doing business*, ‘a ia ko e ‘oku te’eki ai ke a’u ia ki he taimi ‘oku ke hanga ai ‘o fakamo’ua’i ai ‘a e kasitomā, ‘oku kei ‘alu atu ia ‘i he fo’i laine ‘uhila he hala, pea mole ko ē ai, pea kapau ‘oku kovi ‘a e fo’i laine fua leva ia ‘e he Tonga *Power* he ko e ‘uhinga ko e *cost* ia ‘o e *operation* ko e kovi ko ē ‘a e laine ‘uhila.

‘A ia ko e me’a ‘oku tokoni mai ‘a Nu’usila lau miliona, hono feinga ke liliu ‘a e ‘ū laine ‘uhila mou mea’i pē ‘i Nuku’alofa ni mo me’a, ko e ‘uhinga pē ke fakasi’isi’i e mole ko ia he ko e ‘uhinga ‘e mole ai pē ia ai ‘a e Tonga *Power*, te’eki ai ke a’u ia ki he tokotaha ‘oku ngāue’aki ‘a e ‘uhila, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai, sai Fakafofonga ē. ‘Ai ‘a e fo’i tokoni ko eni kae fakamā’opo’opo mai he ‘ikai pē ‘osi ho’o fehu’i ‘au kae ‘oange ki ha taha ke ki’i me’a he Fale ni ē.

Taniela Fusimālohi : Ko ia, Sea ‘oku ‘ikai pē, mahino ia, ka ko e faka’osi ko e tafa’aki ko eni ko ē ki he ...

Sea Komiti: Ki’i ‘oleva ki’i fanongo mai pē ‘Eua 11, ‘ai pē te ke tali ‘a e tokoni ko eni, ka ke fakamā’opo’opo mai leva ē.

Tali Tongatapu 5 ki he *formula* ngāue’aki ke fika’i ‘aki mo’ua ‘uhila

‘Aisake Eke: Tokoni pē. ‘Ikai fakamolemole ko ‘eku lave pē ‘aku ki he mole, ‘io ‘oku ‘i ai ‘a e *formula* ia ‘oku ne fika’i ko ē ‘uhila pea ‘oku kau ai ‘a e mole ia ko ē he me’a pea mo e *efficiency*, ‘oku kau hono fika’i ko ē ko ē kau ai ko e hā ‘a e lahi e tupu, ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i *formula* ia ‘oku ka u kātoa, pea ko e me’a ‘oku teke, ko eni ko e me’a ia ‘oku teke ai ko ē ‘e he Komisoni ke holo mei he 11 ‘o 9 ‘uhi ka nau feinga ko ē ke sai fakafo’ou e me’a, koe’uhi ke fakasi’isi’i e mole pē he fo’i laine lahi mo e ‘alu ko ē he laine, ‘a ia ‘oku teke ‘a e me’a ko ia ke holoki, ka ‘oku lave pē au, ‘io, ‘oku kau ka ‘oku kau atu mo e ‘ū ‘elemeniti ko ē ‘o feinga’i ai ko ē ‘o ma’u ai ko ē ‘a e *formula*, ma’u ai ko ē ‘uhila. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ‘oku mahino ho’o talanoa koe’uhi he na’a ke Sea foki ‘i he Poate ‘Uhila, pea ko ena ‘oku ke fakamahahalo pē mo ia ta ko ē ‘oku kau pē ka ‘oku ‘i lotu kātoa pē ‘i he ki’i fo’i kulo ē. Ko e faka’osi ko e kumi lolo na’e ‘i ai foki ‘a e peesi mahalo na’e talamai lita ‘e 1 te ne fanau’i ‘a e *kilowatt* ‘e 4, ka ‘oku hangē ‘oku fu’u faingata’a ia ke fai pehē pē ko e hā ‘a e’uhinga pē te ke lava pē ‘o toe ki’i tokoni mai ai ‘e Tongatapu 5.

Sea Komiti Kakato: Sai fe’unga ē. mo kātaki, he ‘ikai ke mo pāpaasi holo kae tuku au heni e, ‘io Tongatapu 4, he ‘ikai ke toe fai ‘a e tali ko ia na’e ‘osi kole atu fakamā’opo’opo Tongatapu 4, Tongatapu 2, hoko mai ai leva ‘a Tongatapu 8.

Tokanga ki he Lipooti ‘a e Komisoni he ko e ‘uhila ko e sevesi ‘oku ne uesia lahi e kakai

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘e ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato, Sea, tuku pē mu’a ke u ‘oatu ha ki’i puipuitu’a pē au toki ‘oatu ‘a e hoha’a ‘a e motu’a ni.

‘Eiki Sea, ka ‘i ai ha lipooti he kotoa ‘o e ‘ū lipooti ko eni kuo ‘omi ki he Fale ni pea tali ki ai ‘a e motu’a ni ko e lipooti ko eni. ‘I he ‘uhinga ko e ngāue eni mo e sevesi ‘oku uesia lahi ai ‘a e kakai, ‘oku ou faka’apa’apa lahi ‘aupito ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku kau eni ia ‘i he tokotaha ‘oku ou faka’apa’apa’i ‘ene taukei ‘oku ‘ikai ke ...

<005>

Taimi: 1635-1640

Mateni Tapueluelu: ... kau mai ki ai mo e Komisoni pea ko u faka’apa’apa pē au ki he Komisoni kae tuku ke u ‘oatu Sea ‘a e me’a ‘oku lavea ai ‘a e kakai pea ‘oku nau tāla’a ‘o a’u ki he ‘aho ko eni Sea.

Tui Tongatapu 4 tonu ke fai e tokanga ki he ngaue ‘a e Komisoni ‘Uhila

‘Oku ou ongo’i ko e Komisoni ko eni ‘oku totonu ke fai ha tokanga ki ai. Peesi 5 Sea fakatonga talamai ai ko e vīšone mo e misiona ‘a e Komisoni ko ‘eni ko e tokanga’i mo fakapapau’i ‘oku fakafiemālie ‘a e totongi ‘o e ‘uhila kia kinautolu ‘oku nau ngāue’aki. ‘A ia ko e ‘uhinga eni ki he kau konisiuma ‘Eiki Sea. Ngāue tefito hā eni ‘i he peesi 7 “malu’i ‘a e fiema’u ‘a e sosaieti kau ki ai mo e fiema’u ‘a e kau kasitomā.

Hoko atu ai ‘i he peesi 15 ‘Eiki Sea ‘a ia ko e ngāue eni ‘oku ne talamai ko ē ‘a e ngāue ‘oku tau falala ai ki he faifatongia ‘oku nau fakahoko, ka ko u ongo’i ‘oku tō ‘i moana ‘a e falala ko ia ‘Eiki Sea.

Peesi 15 hokohoko tatau pē ko e polokalama lolotonga ‘a e Komisoni hokohoko atu hono vakai’i ‘a e fakalele pisinisi mo e ngaahi totongi ‘oku tuku atu ki he totongi ‘uhila ‘a e kakai.

c) vakai’i ‘a e ngaahi tohi mo’ua ‘oku tuku atu mo e ngaahi mo’ua fakamāhina ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga. ‘A ia ko ‘enau faifatongia Sea ka u hanga ‘o taki homou tokanga ki he peesi 17 ‘i he funga pē ‘o e faifatongia ko ē ‘oku hoko ai ‘a e palopalema ko eni Sea.

Peesi 17 palakalafi fakamuimui na’e hoko ko ha ha’aha’a faingata’a ke fehangahangai ‘a e kau Komisiona pea mo e hikihiki ‘o e totongi ‘uhila ‘i he’enau fiema’u ke ‘oua ‘e tōmui ‘a e ngaahi kole hiki ‘a e totongi ‘uhila mei he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga. Ko ia ai kuo pau ke ‘omai ia ko ha fakatokanga ki he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga ki ha toe hiki ‘a e totongi ‘uhila ta’ete nau ‘ilo ki ai pea ke nau fakahā ki he kakai ma’u ‘uhila ‘i he’enau totongi mo’ua he māhina kotoa”.

‘A ia ‘oku hā mai Sea na’e ‘i ai ‘a e hiki ia ‘a e totongi ‘uhila na’e ‘ikai ke fua tala ki he Komisoni ‘Uhila. Pea na’e hanga ‘e he Komisoni ‘Uhila ‘o ‘omai ai e ki’i fo’i ...hangē pē eni ha fakatokanga Sea. ‘Osi ē ‘a e ngaahi fu’u palakalafi hono talamai ko ‘enau fua fatongia ko hono malu’i kitautolu Sea, ‘osi ange ko ia ‘oku hiki ...

Eiki Palēmia: Kātaki pē ko e fakatonutonu. Ko e founga ngāue ko ē ‘oku mea’i pē ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a hifo 4.

Fakamahino Pule’anga ko e me’a kotoa kuo pau ke ‘ave he Poate ‘Uhila ki he Komisoni ‘Uhila kau ai mo’ua ‘uhila

Eiki Palēmia: ‘E Tongatapu 5 ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ui ko e *concessional agreement* ‘i he *tariff* pau ke fakahū ki ai ‘a e ngaahi me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘anenai pea ‘omai leva mei ai ‘a e fokotu’u ko e totongi mo’ua ‘o koe, pea kuo pau ke ‘alu ia ki he Komisiona ke nau tali. ‘A ia Sea ‘oku ‘ikai ke u ma’u ki ai ‘e toki fakatonutonu mai au ‘e he *CEO* ka ko e founga angamaheni ia pau ke ‘ave ki he Komisiona ‘a e ‘osi ko ē hono ‘oatu ha ngaahi fokotu’u ki he *tariff* mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai.

Tokanga ki he totongi ‘uhila ta’efakapoa ki he Komisoni ‘Uhila

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole pē Sea ‘oku ou loto au ke fakamahino mai ange ko e hā e me’a ‘oku hala he ‘oku fakahoko mai heni ko e faingata’a eni ‘oku fehangahangai mo e Komisiona ko hono hikihiki ‘o e totongi ‘uhila kae ‘ikai ke ‘uluaki ‘oange ke ‘ilo ‘e he Komisoni Sea ‘a ia na’e hiki ia ‘e he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ia ‘e he Komisoni toki ‘ilo kimui.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu pē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me’a ki lalo Fika 4.

Fakatonutonu Minisita Pa’anga ne ‘ikai ha hiki ‘uhila ta’efakahoko ki he Komisoni

'Eiki Minisitā Pa'anga: ‘Io ko e fakatonutonú pē ‘oku ...na’e ‘ikai ke ‘i ai ha hikihiki ia ‘uhila ta’efakahoko ki he Komisoni. He ko hono ‘uhingá ko e founga ngāue foki ‘oku ‘ave ke fai ki ai ‘a e vakai ia ‘a e Komisoni ē, ka mahalo ko e tu’u ko ē ‘a e setesi foki ‘oku tonu pē lau pē ‘o “na’e tonu ke hoko ha faingata’a ke fakahangahangai ‘a e kau Komisiona pea mo e hikihiki ‘o e totongi ‘uhila”. ‘A ia ko e ‘uhinga ia koe’uhí pē foki ko e mahino ‘i he’enu fiema’u ke ‘oua ‘e tōmui ‘i he kole hiki ‘a e totongi ‘uhila koe’uhí pē ko e sio ki he ngaahi tafa’aki ko ia, ko e ngaahi kole ko eni ke hiki ‘a e totongi e ‘uhila na’e ngāue vave pē ‘a e Komisoni ke fai ‘a e ngāue ki ai ke mahino pē ‘oku fakahoko ‘a e ngāue, kae hangē pē ko e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmia ko e ngāue foki ‘a e tafa’aki ia ‘a e Komisoni ko hono hangē ha’ane fefakapalanisi’aki ‘a e ngaahi tafa’aki ngāue ‘a ia ke kau lelei ki he kakai ma’u ‘uhila kau lelei ki he Pule’anga pea kau lelei foki ki he Kautaha ‘Uhila, koe’uhí ke ...

<007>

Taimi: 1640-1645

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... ‘oua ‘e hoko ha palopalema pea ‘i he ngāue ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi founga fakafika ko eni ‘oku hā atu he lipooti. Ko hono feinga ke fakapalanisi holo e ngaahi tafa’aki pea mo ma’u ha ngaahi fika koe’uhi ke *fair* pē ki he ngaahi tafa’aki ‘e 3 ko eni. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Fika 4.

Mateni Tapueluelu : Sea ko u kole atu pē te ke laumālie lelei ka u hanga ‘o lau atu ‘a e faka-Pilitania e faka-Tonga ko ē. ‘Oku hala pea ta’emo’oni e me’a ‘oku ‘omai ‘e he Minisitā. Hā he peesi 14 Sea ‘o e faka-Pilitania. Mahino lelei ai na’e ‘i ai e *tariff adjustment* ko e hiki ia pea mo ‘enu kole mai ke ‘oua ‘e fakahoko ia *prior* ke ‘oua ‘e fakahoko kimu’a ta’e’ilo ‘e he Komisoni. Mahino ‘aupito ‘aupito e faka-Pilitania. Pea ko u kole atu Sea ki he Pule’anga ke tukuange e mo’oni ke ne taki kitautolu kae 'oua ‘e ō mai ‘o fakapoto mai heni Sea.

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu. 'Eiki Sea tuku ‘ene fakatonutonu kae lau’i mai ange ko e fe ko ā ‘a e me’a ‘oku ‘uhinga ki ai? Ko e ‘uhinga na’e ta’ea’u ki he Komisiona ‘a e *Tariff* pē na’e a’u pē ki ai ?

Mateni Tapueluelu : Peesi 14 ‘i he faka-Pilitania Sea. 'Eiki Sea ko e me’a ‘oku mahino ko e talamai na’e ‘i ai e *late submission* na’e a’u ka ‘oku tōmui ko hono

..

'Eiki Palēmia : *So late* ko ho'o faka'uhinga ia Fakafofonga na'e a'u ki he Komisiona pē 'ikai.

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i fakamolemole Hou'eiki fakamolemole pē.

'Eiki Palēmia : 'Oua 'e tukuaki'i pehē.

Sea Kōmiti Kakato : Sai pē 'Eiki Palēmia tuku pē ke ne me'a mai pē e Feitu'ú na tahataha pē, na'a ke kamata lelei faka'osi māfana. Ka ke me'a mai ange.

Mateni Tapueluelu : Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea lava pē ke u ki'i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oleva ke ki'i 'oatu eni Minisitā Pa'anga pea fai ai pē ho'o tokoni.

Mateni Tapueluelu : 'Eiki Sea kapau mu'a te ke fakangofua mai 'a e motu'a ni ke u hanga 'o lau atu 'a e faka-Pilitania ke mahino ange mu'a he ko e ki'i fo'i palakalafi ..

Sea Kōmiti Kakato : Me'a e Feitu'ú na ki ai.

Mateni Tapueluelu : *Difficulties face by the Commissioners concern with the late submission of Tariff Adjustment from the ... If any may be brought to the notice of TPL as a warning even if they must have Commission consent prior to any other operational tariff or inform customers on a monthly invoice.* Mahino 'aupito Sea na'e 'i ai 'a e me'a na'e fakahoko kimu'a pea ko e fakatokanga mai eni ke 'oange kae 'oua 'e 'uluaki fakahoko 'a e ngāue pea toki 'oange ki he Komisiona.

'Eiki Palēmia : 'Oua te ke faka-Tonga'i hala e me'a Sea ko e fakatonutonu ia. Ko e fakatonutonu ko e lea faka-Tonga ena na'e ... 'a ena he lea faka-Tonga. Ko e 'uhinga e na'e tōmui ange 'a e 'u *submission* ni'ihiki ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga na'e 'ikai ke 'oatu 'a e *tariff* ke tali mai 'e he Komisiona. *With late submission.* 'Oua 'e fulihi mo *spin* e me'a ke ngali pehē ko e 'uhinga na'e tōmui ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga na'e 'ikai ke 'ave ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Sai fakatonutonu mai leva 'a e Feitu'ú na.

Mateni Tapueluelu : Ko e fakatonutonu eni Sea. Ko e me'a 'oku tohi'i hinehina mo 'uli'uli mai na'e tōmui. Na'e 'ikai ke u talaatu 'e au na'e 'ikai ke 'ave. Ko e me'a eni 'oku tohi'i mai na'e tōmui.

'Eiki Palēmia : 'Eke ki he Kalake Sea ke ne sio ki he'ene tukuaki 'anenai na'e pehē na'e 'ikai ke 'ave ia ki he Komisiona. Ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu 'anenai na'e pau ke 'ave he ko e founga ngāue ia pau ke 'ai ke *concessional agreement* 'ave ki he *Commission* ke nau tali pea toki hoko. Ko e 'uhinga ia na'a ku fakatonutonu ai 'anenai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Ko e hā 'a e me'a te ke fiamālie ki ai Fakafofonga. 'I he konga faka-Tonga pea mo e hikihiki 'o e totongi 'uhila 'i he'enua fiema'u ke 'oua 'e tōmui.

Mateni Tapueluelu : Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘A ia ko e hikihiki mahalo na’e ‘i ai e ki’i tōmui. Ka ko e fiema’u ke ‘oua ‘e toe tōmui ‘a e ngaahi kole hiki ‘o e totongi ‘uhila mei he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga.

'Eiki Palēmia : Ko ia Sea ‘a ia na’e ‘i ai ‘a e ‘u me’a na’e tōmui pea mo e feinga ke ‘oua ‘e toe tōmui. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku ‘ikai ke tala kia nautolu, Pau pē ia ko e Lao kuo pau ke ‘ave kia nautolu. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu : Sea kapau na’e sai e founa fatongia Sea ko e palakalafi fakamuimui ko ena ‘oku ‘omai. Ko ia kuo pau ke ‘omai ia ko ha fakatokanga ha e me’a kapau ‘oku sai e fai fatongia kae fakatokanga.

'Eiki Palēmia : Ko e me’a lelei ka ‘i ai ha tōnounou pea fakatokanga’i ke fakalelei’i. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e peseti ‘e 100 ‘ene ...

Sea Kōmiti Kakato : Sai pē ‘oku mahino kiate au ē. Mo me’a hifo.

Mateni Tapueluelu : Mālō Sea.

'Eiki Palēmia : Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ē ‘oku mahino mai na’e ‘i ai pē tōmui ka na’e ‘ave pē ki ai. Tau ‘ave ‘a e faingamālie ki he Komisoni pea fakatokanga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hono kovi fakatokanga ki he Potungāue ‘oua ‘e fa’a toe tōmui fakatatau mo e taimi ‘oku talaatu ke ‘omai ki ai. Ka ‘oku kei lava lelei pē ngāue...

<008>

Taimi: 1645-1650

Sea Komiti Kakato: ... fakamolemole hoko ‘io Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Faka’osi atu pē ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4.

Tokanga ki he hā he lipooti hala pe ha lāunga fai ange ki he Komisoni

Mateni Tapueluelu: ‘E Sea fakamolemole faka’osi atu pē ‘i he me’a na’e me’a mai ‘e he Feitu’u na Sea ko ‘eku fehu’i pē ia ‘a’aku. Ko hono ‘uhinga ko e ko e fakamatala ko ē ‘oku ‘omai ‘i he lipooti ko eni ko e talu e fokotu’u ‘a e ‘a e Komisoni ‘oku te’eki ke nau ma’u ‘e nautolu ia ha lāunga Sea. Pea ko ‘eku ‘a ia ‘oku hā eni ‘i he peesi 18 faka-Tonga. Sea ko e tokanga ‘a e motu’a ni ko hono ‘uhinga na’e ‘i ai e lāunga lahi ‘i he fonua ni pea ko u tui au ‘oku mea’i lelei he Hou’eiki Kapineta. Fekau’aki pea mo e hikihiki pē ko e *spike* ‘a e totongi ‘uhila na’e uesia ai e kakai Sea ‘o a’u e lāunga ki he ‘aho ko eni. Na’e ‘i ai e tohi lāunga na’a mau hanga ‘o ‘oatu ki he va’a ko eni ko ē ‘oku nau tokanga’i ‘a e konisiuma te’eki ke ai ha tali ia ‘o a’u ki he ‘aho ni Sea.

Sea Komiti Kakato: Ta’u fē ia Fakafofonga?

Mateni Tapueluelu: ‘A fakamolemole Sea?

Sea Komiti Kakato: Ta’u fē ia na’a mou fai homou lāunga?

Mateni Tapueluelu: ‘A ta’u ni pē. ‘A ko e manatu ia ‘a e motu’a ni Sea na’a mau fakahoko ko u tui au mahalo ko e ta’u kuo ‘osi Sea ...

'Eiki Palēmia: Ko e manatu’i ko e lipooti eni e 2021/2022 Sea pea kapau ko e ...

Sea Komiti Kakato: Pau pē ‘e ‘asi mai he 22/23 fakamolemole.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Kapau ko e ta’u ni mahalo na’e tōmui ho’omou lāunga ka ko u tui pē mahalo na’a toki ‘osi mai he hoko.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole Sea mahalo ‘oku hala ‘eku manatu na ko e ta’u kuo ‘osi ka ko e pōini ko ē ‘oku ou fie taki ki ai e tokanga Sea ko e fakahoko mai heni ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘e he talu e fokotu’u he 2008 ‘a e Komisoni te’eki ke nau ma’u ‘e nautolu ia ha lāunga. Sea ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku pē ko e me’a ní na’e ‘ikai ke nau fakatokanga’i ‘a e tokanga mo e lāunga ‘a e kakai fekau’aki mo e hiki fakafokifā ‘i he totongi e ‘uhila? Pea fēfē ke nau hanga ‘o fai ha fatongia ‘o fakatatau pea mo e ngaahi misiona mo e fatongia ‘oku fokotu’u mai ko ē ‘i he lipooti ko e tokanga’i e kau konisiuma he kapau na’a nau nofo pē ‘o ta’efai ha fatongia ko hono ‘uhinga ko e ‘ikai ke nau ma’u ha lāunga tohi? Te u tala fakatātā ia ki ha fale tāmāte afi nau nofo pē kae vela he tafa’aki kae ‘ikai ke nau fai ha ngāue ko hono ‘uhinga ko e ‘ikai ke ma’u ha tohi lāunga. Ko ‘eku fehu’i ki he Komisoni Sea me’a ní na’e ‘ikai ke nau fai ha ngāue ke nau malu’i e kau konisiumá mo ‘eke pea lāunga pē kakai ‘o a’u ki he ‘aho ni Sea ko e ki’i fāmili ō mai ki he motu’a ni talamai ko ‘enau ‘uhila na’e fa’a 100 tupu ‘ohovale pē ‘oku 1000 ō lāunga ‘ohovale pē ‘oku foki mai ‘oku 2000 toki hanga honau fāmili ‘i loto ‘o talamai ‘oku maumau e mita pea fetongi.

Sea Komiti Kakato: ‘A Fakafofonga fakamolemole pē ‘oku hangē ko u ongo’i ki ha ki’i fāmili ‘oku mahalo te u lava pē ‘o pehē ‘oku ‘ikai mo’oni e me’a ko ia he koe’uhí ka ko e me’a pē ia ‘a e Feitu’u na ka ‘oku ke ‘omai ki he Fale ni pea ‘oku ‘i ai pē ho’o totonu ka koe’uhi ko ‘etau tu’utu’uni fakamolemole tukuangé Komisoni na’e ‘ikai ke ai ha lāunga Komisoni ‘Uhila.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Tapu atu Sea mo e kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga hangē pē ko ē ‘oku hā atu he lipooti ‘oku te’eki ai ke ma’u na’e te’eki ke ma’u ‘e he Komisoni ia na’e a’u ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2022 ‘a e ha lāunga ki he Komisoni ē. Ko e lao foki ia ‘oku fai e lāunga ia ki he ki he Poate ‘Uhila pea ka toki ta’efiemālie e tokotaha lāunga ia he lāunga ‘oku ‘ave ki he Poate ‘Uhila pea ‘oku ‘atā pē ke ‘oange ha lāunga ki he Komisoni pea mo ‘ave ki he ‘Ompatimeni. Pea ‘oku, pea ko e tali pē ia ki he fehu’i Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fokotu’u ke fetongi kotoa kau mēmipa ‘o e Komisoni ‘Uhila he tōnounou hiki lahi totongi ‘uhila

Mateni Tapueluelu: Faka’osi atu ai pē au ia ‘e ‘Eiki Sea mālō e ma’u faingamālie ko u pehē pē au ia Sea ko e tōnounou ko eni ‘a e Komisoni ke nau tokanga’i ‘a e fu’u palopalema kuo

ongona mei Hahake ki Hihifo faingata'a'ia 'a e kakaí 'i he *spike* 'a e totongi 'uhila 'osi fe'unga ia ke fetongi kátoa e kau Poate Sea mālō e ma'u faingamālie Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. 'Oku ke mo'oni pē 'Eiki Minisitā ko 'eku lāunga 'a'aku nau fai pē 'e au ki he 'Uhila ta ko ē 'oku te'eki ke a'u ia ki he Komisoni. Ka ko u fakamālō atu hoko Tongatapu 2. Ko ho tu'o ua eni. Pea hoko mai leva 'a Tongatapu 8.

Fehu'ia e kaiha'asi 'o e 'uhila mo e ngāue 'oku fai fekau'aki mo e palopalema ni

'Uhila moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e 'uluaki pē Sea ko u fakamālō ki he Komisoni he lipooti ko ē na'e fakahū mai. Pea 'oku kau eni he lipooti 'oku faingofua hono laú. Ka neongo ia 'oku 'i ai pē fanga ki'i me'a iiki 'oku ou fiema'u pē ke u fehu'i. Fehu'i ma'ama'a pē ko u tui 'e lava pē 'o tali mai 'e he 'e he Komisoni fekau'aki pea mo e lipooti ko eni.

'Uluaki pē 'i he peesi 10 'oku 'asi ai 'uhila mole ta'efaka'aonga'i pea 'oku 'omai leva e 'uhinga 'e tolu ki he 'uhila mole ko eni ko e tupu mei he ...

<009>

Taimi: 1650 – 1655

'Uhila moe Langi Fasi: ... ivi 'uhilá. 'UHINGA 'e taha ko e mole 'ikai meí he fakatekinikale, tupu mei hono kaiha'asi 'o e 'uhilá. Pea ko e 3 leva ko e mole he lainí. Ko 'eku fehu'i pe ko e, ke talamai mu'a ko e hā e 'uhinga 'o e mole mei hono kaiha'asi 'o e 'uhilá. 'Oku anga fēfē hono kaiha'asi 'o e 'uhilá 'o tupunga ai 'ene mole. Pea ko e hā e me'a kuo fai ki he kaiha'a 'uhila ko iá.

Tokanga ki he ngaahi fokotu'utu'u Komisoni ki he ngaahi mole he 'uhila

Ko e hokó pe he peesi 11, 'a ia ko e hoko atu pe meí he palakalafi fakamuimui e peesi 10. 'I he fokotu'utu'u hono 3 na'e fokotu'u 'e he Komisoni ko e ngaahi molé ni 'e tu'unga 'i he ngaahi me'á ni; (a) mīsini fō 'uhila tīsóló, (b) mīsini ma'u'anga ivi fakaenatulá pea ko e (c) ma'u'anga ivi fakaenatula toka'anga 'o e ma'u'anga ivi. Toki fakahū pē 'a e molé 'oku totonu pea mo mo'oní.

Ko u kole pe ki he Komisoni ke fakamā'ala'ala mai mu'a ko e hā e 'uhinga 'o e toki fakahū pe 'a e mole 'oku totonu mo mo'oní he ko e anga 'eku sio ki ai, 'oku hangē ko ē 'oku 'i ai ha ngaahi mole ia 'oku 'ikai totonu mo mo'oní.

Tokanga ki he 'ikai a'usia 'Eua taketi he ngāue'aki lolo fakalukufua kae 'ikai malava he ngaahi motu kehe

Hokó pē ko e tēpile 'uluakí, 'oku ou tui pē ko e 'uhinga e 'ū fika ko e 'ū 'iuniti ko eni 'oku 'asi mai 'i he tēpilé neongo 'oku 'ikai ke fakamahino'i pau mai. Ko e 'uhinga ki he peseti, 'a ia ko 'enau tāketi ko eni ki he peseti 'e 9. 'Oku ou tokanga'i hifo ko 'Eua pe 'oku ma'u e tāketi 'oku 'ikai ke 'au 'o peseti 'e 9, 'a e mole ko eni meí he sisitemí. Ko Tongatapu mo Vava'u mo Ha'apai 'oku laka kotoa ia he peseti 'e 9. Ko 'eku ki'i fie 'ilo pe pe ko e hā e me'a 'oku pehē

ai pē ‘a ‘Eua ia ‘oku ma’u pe ‘enau tāketí ‘a nautolu ia kae ‘ikai ke ma’u ‘a e tāketi ia ‘a e ngaahi motu ko ē.

Tokanga ke mahino ngofua ange he lipooti ‘a e ‘iuniti ‘oku ngāue’aki he lolo fakalukufua ke mahu’inga malie ki he kau Mēmipa

Faka’osí pe Sea ko e tēpile 2 ‘i he peesi 12, ‘a ia ‘oku ‘asi ai ko e lelei ‘o hono ngāue’aki ‘o e lolo fakalukufuá ‘o ‘ikai ke kau heni ‘a e ma’u’anga ivi fakaenatulá. Ko ‘eku ‘eke pe ko e ‘ū fika ko ení ko e hā e ‘ú ‘iuniti ‘oku ngāue’aki ki aí koe’uhí ke toe mahino ange taimi ‘oku tau lau ‘oku me’a ai e Hou’eikí ki he lipooti ko ení ke faka’asi mai ‘a e ‘iuniti ko ē ‘oku ngāue’aki ki he ‘ū fika ko ē. Koe’uhí kae lava ‘o mahu’inga mālie ki he tokotaha ko ē ‘okú ne laú. Ko ia pe Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga, kamata pē he peesi 10

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Falé kae ‘oatu pē ha tali ki he ngaahi fehu’i ko eni ‘oku ‘omai meí he Fakafofongá. ‘A ia ko e, na’e fehu’i ‘e he Fakafofongá ko e mole ‘i he lainé tupu ‘i he taimi ‘oku vela māfana ai e ngaahi mīsiní. ‘Io ko e ‘uhinga pe ki he fa’a mama ko eni ko ē he ma’u’anga ‘uhilá ‘o tupu ai ‘a e mole ko eni ‘i he, ko e mole ‘i he lainé ‘oku tupu pe ia ‘i he ngaahi maumau ‘oku fa’a hoko ki he laine ‘uhilá ‘o tupu ai ‘a e mole ko iá Seá.

Ko e fekau’aki mo e ‘uhinga ko eni ‘oku kehe ai ‘a ‘Eua ia meí he ngaahi mīsiní kehé. ‘Oku fakatupu eni he taimi ‘e ni’ihi he ‘oku fa’a *overload* ‘a e fa’a lahi e ‘uhilá pea fa’a hoko ha maumau ke mate ‘a e mīsiní ia mo e ngaahi me’a pehē. Pea mahino ‘oku kehekehe pe ngaahi vahefonuá ‘i he tufaki e ‘uhilá he taimi ‘oku hoko ai e ngaahi me’a ‘oku hoko pehē.

‘I he peesi 12 fekau’aki mo e

Taniela Fusimālohi: Sea ki’i fakatonutonu ange e ‘Eiki Minisitā

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io fakatonutonu

Tokanga ‘Eua 11 makehe ‘Eua ko e lahi matemate ‘a e ‘uhila

Taniela Fusimālohi: Ko e me’a ko eni fekau’aki mo e pehē ‘a ‘Euá ko ‘eku ma’ú ‘aku ia ‘oku lahi ange e mate ia ‘a e mīsiní. Kapau te ke ‘i ‘Eua ha fo’i vaha’a taimi, ko e taha eni ia e ‘ū me’a ko ē ‘oku nau lāunga aí ‘oku lahi ange e taimi ia ‘a e mate ko ē ‘a e ‘uhilá. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku ma’ulalo aí ‘oku lahi ange ‘a e taimi ‘oku mate ai ‘a e

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea ko e ‘uhingá na’e maha e mīsiní

Taniela Fusimālohi: Ko e ‘uhingá ko e fakamatalá ‘oku hala ia ‘o tatau mo e lipooti mai ko ē ‘a e kakaí kiate au ‘o talamai, te’eki ke u sio he mahalo kau eni he mīsiní ‘uhila matemate taha, misini ko ē ‘a ‘Euá. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku ma’ulalo aí he kapau na’e ‘ikai ia ‘oku vāvātatau pe nautolu ia mo e ‘ū, he ko e ‘uhinga foki e ‘iuniti ko ē ko hono fa’u ‘o e ‘uhila ‘aki e lita lolo ‘e taha ‘oku kilouati ‘e 4 pe toe lahi ange. Ka ko ē ‘oku meimei tatau e ‘ū vāhengá ia pea ‘oku fetōkaki e ngaahi taimi ko ē ko ē ‘oku nau ‘ova ai. Ka ko ‘Eua ko e ma’u ia e lēkooti ko e ‘ikai ko ē ke sai ‘a e mīsiní ko ē ...

<010>

Taimi: 1655-1700

Taniela Fusimālohi: ... ‘Eua ke lelé pea ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo pe ‘oku ‘ilo he komisoní pe ‘oku a’u mai ki ai e lāungá ia pe ‘oku ngata pe ia ‘i he Pule ‘Uhila ko ē ‘Euá.

‘Eiki Palēmia: ‘E Sea ko e ‘ai pē ke fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘uhinga e me’a ki he *efficiency* ko ē ‘a e ‘ū *generator* ko hono *generate* mai pe ko hono fa’u ko eni pe ko hono ngaohi ‘o e ‘uhilá. ‘Ai mu’a na’a ‘oku ki’i sai ange mīsiní ‘a e ‘uhilá ‘oku ‘ikai ko e matemate. Kapau na’e mate ia he ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia te ne hanga ‘omai, ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhila te ne ‘omai kae lava ‘o ma’u ha’ane fuatautau. Ka ko e ‘uhinga ko e mīsiní ko iá ‘oku sai ‘ene fakatupu ‘uhilá ‘oku sai ai ‘ene *rate* ko ē na’e ‘omai ko ē. Mālō ‘aupito ‘Eua e tokanga’i homou misiní. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Pa’anga hoko atu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e peesi 12 Sea ko e fehu’i ko ē ki he, hangē pē ko ē na’e me’a ki ai e Fakafofonga ‘Euá ko e ‘iunití ko e kilouati ki he houa ‘a e, ‘oku ngaue’akí. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 2.

Tokanga ki he mole he kaiha’asi e ‘uhila

‘Uhila Moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na Sea. ‘Oku, kātaki Sea ‘oku te’eki ke tali mai e fehu’i ko ē fekau’aki mo e kaiha’a e ‘uhilá. Ko e hā e ‘uhinga ki hono kaiha’á pe kuo ma’u e kau kaiha’á? Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā.

Lord Tu’iha’angana: Kātaki pē Sea. Sea ki’i tokoni pē mu’a ki he ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io tokoni.

Lord Tu’iha’angana: ‘UHINGA ko ē ki he vaí Fakafofonga ‘a e kaiha’a ko iá ‘a ia ‘oku ha’u e kau ngāue vaí ia ‘o tu’usi ‘o to’o e mitá pea ‘alu atu e tokotaha me’á toe hoko’i ē, na’a ‘oku ‘i ai ha me’a pehē he ‘uhilá ke fakamahino mai.

Sea Komiti Kakato: ‘Osi tali mai ‘e koe ‘a A toe ‘a B pea mo C. Fa’ahinga mole eni ia ‘a ia ko e mole ‘ikai mei he fakatekinikalé tupu mei hono kaiha’a e ‘uhilá pea mo e ...

Tali Pule’anga ki he mole he kaiha’asi e ‘uhila

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia ‘Eiki Sea. Ko e, tapu atu Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofongá. Ko e hangē pē foki eni ko e takí. ‘Ohovale pē ‘oku ‘i ai ha taha ia kuo ne taki ‘e ia ‘ene ‘uhilá ‘a’ana ia ‘o paasi ia he mitá. ‘Oku ‘alu atu ha taha ia ‘oku ‘i ai ha ki’i me’a ia

‘oku fakavavevave, ‘a ia ko e ngaahi me’a pehé ni ‘oku fakatokanga’i ko ē he lipootí ‘oku ‘uhinga ko ē pehé kaiha’a ‘uhilá, ko e ‘ikai ke ‘asi mai ia he mitá he laú. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fēfē fakamuimui tahá? Mole he lainí lainé tupu ‘i he taimi ‘oku vela māfana ai ‘a e ngaahi mīsiní.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia ko ‘ene hangē, tapu atu Sea. Hangē pē ko ia ‘oku hā atu he fakamatala ko ‘ene vela pē ‘o māfana ‘a e ngaahi mīsiní ia ‘oku hoko ai, fa’a hoko e palopalema ia ki he, ‘i he tufaki e ‘uhilá he lainé pea ‘oku ‘i ai leva e mole.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko e mole ko iá, ‘a ia ‘e fua he kakaí ‘a e ‘ū mole ko iá?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu Sea, hangē pē ko ia na’e fakahoko atu ko ē ‘anenaí ‘i he fakamatala ko ē na’e fakahoko he, ko e ngaahi mole ko ení ‘oku fua ia ‘e he Tonga *Power*.

Fehu’ia pē ‘oku fua he kakai ‘a e mole he kaiha’asi ‘uhila

Sea Komiti Kakato: ‘Oku fua ia he kakaí, ‘a e ‘ū mole ko ia?

Fakamahino Pule’anga ‘oku fua he Kautaha ‘Uhila ngaahi mole he kaiha’asi ‘uhila

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘E he kautahá.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ke, ki’i ‘ai ke le’o lahi ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ngaahi mole ko iá ‘oku fua ia ‘e he Tonga *Power* Sea ‘e he Kautaha ‘Uhilá.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki’i tokoni atu pē. Sea ko e me’a ko ení na’e lave pē ki ai ‘a e Palēmia ‘anenaí. Ko e toki totongi ‘e he tokotaha ma’u ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Minisitā, ko e kongá ko ení na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘anenaí.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia. Koe’uhí ko u ki’i fakamanatu atu pē ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ko u toe fakatokanga tu’o ua ení. Ko ‘ene tu’o tolu pē, ‘osi ‘omai e talafatongia he Seá kia mautolu he ako na’e faí.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmiá ‘anenaí, ‘e toki totongi pē ‘e he tokotaha ‘uhilá ‘ene ‘uhilá ‘i he taimi ‘oku lau ai ‘e he mitá. Ko e mole ia ko ení Sea ‘oku te’eki ai ke a’u ia ki he ...

Taniela Fusimālohi: Sea ki’i fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ou tui ‘oku takihala’i kitautolu ‘e he me’a ko ení. Ko e pehé ko ē ‘oku, tatau pē mo e pehé ko ē ki he Pule’angá ‘oku totongi ‘e he Pule’angá. Ka ko e totongi

‘aki ia ‘a e tukuhau ko ē ‘a e kakai. ‘Oku ‘ikai ke toe kehekehe ia mo ē. Ko e talamai ko ē ‘oku totongi he Tonga *Power* ko e totongi ia mei he pa’anga ko ē ‘oku nau tākaki mei he *consumer* ‘o pehē ke totongi ‘aki ‘a e ngaahi mole. Mole ko eni he *line loss* ko e mole ko eni he lolo ko ē.

‘Oku ‘ikai ‘ilo pe ‘oku mahalo ‘oku mole mo e loló ‘i ha feitu’u ‘oku ‘ikai ke a’u ai ‘o kilouati ‘e 4 ki he lita ‘e 1. Kae ‘oua ‘e takihala’i tautolu ‘o pehē totongi he Tonga *Power*. Na’e ‘ikai ke, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia ha sino ia ‘oku ‘i ai ha’ane pa’anga. Ko e pa’anga ia ‘a e kakai na’a nau hanga ‘o fakatau kia kinautolu ‘a e ‘uhila pea hanga he kakai ‘o ‘omai e silini kia nautolu. ‘A ia ko e silini ko ē ‘oku nau tākaki ko ia pe eni ia ‘oku toe tākaki ‘aki toe totongi ‘aki e ...

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea fakatonutonu atu e ...

<002>

Taimi: 1700-1705

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Ko ‘eku fakatonutonú Sea, ‘oku tau hē tautolu ia ‘o mama’o mei he kaveinga ko eni. Ko e mo’oni e me’a ko eni ‘oku totongi ‘e he Tonga *Power*, ko ‘etau toe ‘alu ‘atautolu ke toe fakaikiiki ange ‘o fai ‘a e ‘ū me’a ko eni ka ko e fo’i mo’oni’i me’a ko ē ‘oku tau talanoa mo tau lele ai he taimi ni, ‘oku totongi ‘e he Tonga *Power*, kapau te tau ma’u ‘a e fakakaukau ko ia Sea, ko e me’a kotoa pē ‘oku fakahoko te tau talanoa pē ko e totongi tukuhau ‘a e kakai ko e totongi tukuhau ‘a e kakai, pea te tau hē ai tautolu mei heni Sea. Mahu’inga pē ke tau fakapotopoto Sea, ka ko ‘eku fakatonutonu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Mo’ui. ‘E Minisitā Pa’anga pea ke ki’i hū mai, ka u mai ‘a, Tongatapu 5.

Tali Pule’anga ki he mole ‘uhila he laine ‘uhila

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i tokoni atu pē Sea, Hangē pē ko e fakamatala atu ko eni na’e fakahoko atu ‘anenai, ko ‘ene vela pē foki ‘a e, ki’i mafana pē misini ia ‘o vela ‘a eni ‘oku fa’a tamate’i ai ‘a e ‘uhila ko e ‘uhinga ia ‘oku mole ai mei he laine, ‘oku mate ‘a e laine ‘oku ‘ikai ke ‘alu ia ki ha taha ‘a e ‘uhila, ka ‘oku mole ai ‘a e ‘uhila ia he koe’uhi ‘oku mate laine pea ‘oku ‘uhinga pē ‘aku ia he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi palopalema mo e ngaahi mīsini, taimi ‘e ni’ihi kuo hū ‘a e vai ia pea ‘oku vaivai ‘a e mīsini ‘o mafana pea mate, ko ‘ene mate pē ‘a’ana ia kuo mate laine ko e mole ia ko ē he laine Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 5, me’a mai. ‘Ikai ko ‘ene me’a mai pē ‘ana ia ki he ki’i me’a na’e tokanga ki ai.

‘Aiake Eke: ‘Io, ‘ikai ko ‘eku lave pē ‘aku ki he totongi ko eni ‘a e mama, ko e tu’u ko ē ‘a e fika’i ko ē he *formula*, ko e peseti pē ‘e 9 ia ‘oku hanga ‘e he, tohi’i, he aleapau ko eni ko ē pea mo e ‘a e ‘uhila ‘a e Potungāue ‘Uhila, kautaha pea pehē mo e Komisoni, peseti pē ‘e 9, ka ‘i ai ha toe ‘ova ia ai ‘oku foki ia ki he ‘uhila. ‘A ia ko e *formula* foki ‘oku ngāue’aki ko e fo’i 9 pē te ke ngata ai, ka ‘ova ia ai ‘e foki, ‘a ia ko e 9 ‘oku paasi ki he’etau ‘uhila, ko e ‘ova ko ē ai foki ia ki he, ‘oku ‘ikai ke *charge* ia ‘i he ‘uhila, foki ia ki he kautaha.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki tau hoko atu e. Tongatapu 2, pea Tongatapu 8.

'Uhila moe Langi Fasi: Mālō Sea ko 'eku tu'u faka'osi pē eni, Sea 'oku ou kei tokanga atu pē au ia ki he kaiha'a ko ē 'o e 'uhila, na'e me'a foki 'a e Minisitā 'o pehē ko e fa'ahinga 'oku ō ia 'o hoko hifo mei he ma'u'anga 'uhila, ka ko 'eku ...

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea. Ko 'eku fakatonutonu ko e 'uhinga ko e Fale Alea eni 'ikai ko ha fale ngāue 'uhila eni. Tau faai atu eni kitautolu kuo tau ngāue tautolu 'i he Poate 'Uhila, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Fonua.

'Uhila mo e Langi Fasi: Mālō 'Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā koe Minisitā Mo'ui. Me'a mai kae 'uhinga kae hoko atu 'a e kau Fakafofonga.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he fehu'ia ngaahi me'a hoko ai kaiha'asi e 'uhila

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko 'eku fie tokoni atu pē au Sea, tapu pea mo e Feitu'u na kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa. 'Oku ou fie tokoni atu pē au ia ki he Fakafofonga, hangē ko e me'a ko ia 'a e Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai, 'a e kaiha'a ko ē he vai, 'oku nau hoko 'enautolu ia kimu'a he mita.

Sea, 'oku 'i he lao pē foki Sea, 'i ai 'a e fa'ahinga ia Sea 'oku nau ō nautolu 'o 'i ai 'enau me'a 'oku fai ki he mita, ko e 'uhinga ke nau totongi pē 'enautolu ia 'a e *minimum* me'a ko ē pē ko e si'isi'i taha he, kapau he 'ikai ke 'ilo ia 'e he Poate 'Uhila, te nau pehē pē nautolu ia Sea, ko e hoko 'a e ngaahi me'a pehē 'o ma'u Sea 'oku faka'ilo ia. Pea na'e 'osi 'i ai 'a e ngaahi *case* pehē ia na'e hoko kimu'a, pea ko 'eku tokoni atu pē au Sea, 'i he tafa'aki ko eni 'o e kaiha'a 'uhila, me'a ia 'a kinautolu nau ō kinautolu 'o fai 'enau ngāue ki he fo'i mita 'ikai ke 'ilo ki ai 'a e potungāue, pea ko e taimi ko ē 'oku 'ilo ai Sea, 'oku ne maumau'i 'e ia 'a e lao pea 'oku faka'ilo ia ai 'o mo'ua pea 'oku 'i ai mo e ngaahi tautea ia ai Sea. Na'a tokoni atu Sea 'o hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai, 'oku hoko pē kaiha'a 'i he vai tatau pē pea mo e 'uhila, na'a tokoni atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oleva pē Tongatapu 2, ko e ha koe Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Tokoni pē 'aku 'uhinga, tapu mo e 'Eiki Sea mo e Komiti Kakato. Ko e 'oatu pē 'e au 'a e fakatātā 'a e kaiha'a 'uhila, na'e hoko eni 'i he Potungāue Mo'ui, na'e 'i ai 'enau fu'u fo'i mita pē 'anautolu 'i loto 'ikai ke nau hanga 'enautolu ia 'o hoko, kae 'ai pē 'enautolu ia 'o 'alu 'o 'alu *bypass* 'i he, *bypass* nautolu 'i he fo'i mita. 'Oku ou tui na'e fo'i mo'ua 'a e kau tama ko eni ia na'e lahi 'a ia na'e a'u pē 'o mahalo na'e 600,000 na'e fai ai 'a e fakatonutonu ia mo e 'uhila, ka ko e 'ai pē au ko e fakatātā, mahalo na'e ki'i fehalaaki 'a e fo'i 'ai.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea mahalo ko e fehalaaki pē ia Sea 'a e Potungāue 'Uhila.

Sea Komiti Kakato: Mou me'a ange ā moutolu ...

Tevita Puloka: Sea ko e ki'i tokanga atu pē au ki he me'a ko eni na'e hoko 'i he Potungāue

Mo'ui.

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pē e.

Tevita Puloka: Ko e *human error* 'aupito pē ia na'e hoko ko ia, ko e fehalaaki 'aupito pē ia 'a e motu'a tekinikale ngāue na'e 'i he 'uhila ko ia na'e 'ikai ke fu'u a'u ki he 600,000, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 1. 'Ai pē ke mou fakatokanga'i mou fakamolemole, 'oku mou feme'a'aki mai moutolu 'i he me'a ko ē 'a e *Tonga Power* ē, 'uhingá ko e ngaahi fehalaaki ko eni 'a e me'a 'a e kau tama ko ē he *Tonga Power*, tau 'a e 'uhila, tau foki ki he Komisoni e, Tongatapu 2.

'Uhila moe Langi Fasi: Mālō 'Eiki Sea. Ko e me'a 'oku ou ...

<005>

Taimi: 1705-1710

'Uhila moe Langi Fasi: ... 'uhinga ki aí ta ko ē 'oku mea'i pē he Minisitā Mo'ui e founa na'a 'oku ne 'ilo 'e ia e ngaahi me'a pehē.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga mo me'a lōua ki lalo, me'a lōua ki lalo fakamolemole ko u kole atu ke tau foki ki he lipooti. Ko e me'a ko eni 'oku mou fie me'a ki ai ko e me'a ia 'a e *Tonga Power* kau ngāue ko ē he *Tonga Power* mai e lipooti ko ia pea toki 'ohake leva 'a e me'a ko ia 'a e ngāue kovi ko ē na'e fai 'e he ni'ihi e kau ngāue *Tonga Power*. Hoko mai Tongatapu 8 fakamolemole.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki kae 'oatu pē 'a e ki'i fehu'i faka'osi ko eni.

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo 'Eua 11 te ke fa'iteliha pē Feitu'u na ia he Fale ni ko ho'o me'a tu'o fiha eni ki 'olunga. Me'a mai Tongatapu 8,

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i tokoni pē Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io Minisitā Pa'anga.

Fatongia Komisoni 'Uhila ke 'a'ahi ngaue Kautaha 'Uhila pē 'oku 'i ai ha me'a 'oku fehalaaki

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io kātaki ko e ki'i tokoni atu pē koe'uhí ko e feme'a'aki fekau'aki mo e kaiha'a 'uhila. Ko e fatongia foki ia 'o e Komisoni ko hono 'a'ahi ko 'enau 'a'ahi pē 'o ma'u 'oku 'i ai ha me'a 'oku fehalaaki hono hoko mahalo ko e hamipato'a pē pē ko e hā he uaea ia he faha'i 'e taha 'oku fai leva 'a e ngāue ko ē ki ai 'o fakahoko 'oku fai hano faka'ilo, ka ko e ngāue ia 'a e Komisoni 'a e fo'i ngāue 'a hono 'a'ahi mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā ki'i me'a mai ange Tongatapu 8 pea hoko mai 'a Niua 11.

Tokanga ki ha founga ‘e lava ke holoki mamafa totongi ‘uhila hili ko ia ‘oku ‘i ai maama sola

Vaea Taione: Tapu mo e Sea tapu mo e Komiti Kakato, mālō e ma’u faingamālie fakamālō ki he lipooti ko eni hono ‘omai Sea, pea ‘i he peesi 17 ko u sio hifo ai ki he totongi ‘uhila ko e ngaahi totongi ‘uhila ‘e tolu ‘o fakatatau ki he lau sīpinga e lau ‘a ia ‘oku hangē ko e me’a ko ē ‘i ‘olunga ko e tolu ko ia ke fakalele’aki ‘a e pisinisi, ke totongi’aki ‘a e lolo mo e ma’u’anga ivi faka’uhila.

‘I he peesi hono tolu fakaloma he fakatonga pē. Ko e faka’amu eni ko ē ‘a e Sea ko eni ‘o e Komisiona ‘oku toe faka’asi mai ai faka’amu ke tauhi ‘a e totongi ‘uhila ke ma’ulalo taha ‘o makatu’unga ‘i he fo’i tolu ko eni ko ē ‘oku ‘asi, feinga ke hā mai ha ola ‘e toe fakalahi mai ‘a e tuku’anga lolo ‘i Tonga ke ne fakasi’isi’i ‘a e totongi fefononga’aki pea ‘ikai ngata ai te ne lava ‘o holoki e konga lahi e lolo he founga lolotonga”, pea toki hoko hifo ai ki he tolu.

Ko e me’a ‘oku ou tokanga au ki ai Sea ‘a e ‘uhinga ko eni ‘a e Lao ko eni ki he kau totongi ‘uhila pea mo e faka’amu ko eni ke ki’i fakafehoanaki. Ko e faka’amu ia ke tukuhifo ‘a e totongi ‘uhila ki lalo ki he ma’ulalo taha ko e fakalea ia, ka ko u nofo au ‘o sio atu ‘i he tu’unga ko eni kapau ko e fo’i tangikē lolo ‘e taha ‘oku lita ‘e 1000 he tu’u lolotonga fo’i mīsini ‘uhila hē ‘e 4 pē 5 hā pē ko e hā pē hono lahi kei ‘utu kapau ko e fo’i lita ‘e 1000 ko ia ‘e ‘osi pē he fo’i ‘aho ni pē pongipongi toe ‘ai mo e fo’i lita ‘e 100 fo’i tangikē tatau pē, fakalahi mai ha fo’i tangikē lolo ko ē toe ‘omai ha fo’i tangikē ‘e 6 huka hangatonu pē ko ia ke si’i’i e totongi e fefononga’aki. ‘E kei ‘alu pē lolo tatau pē ko e hā e lahi e lolo ‘e ‘omai ‘e kei ‘alu pē ki he mīsini tatau pamu tatau mai pē ‘a e mālohi ‘a e tisolo pea kei totongi tatau pē ‘uhila ia.

Ko u nofo au ‘o fakakaukau pē ‘e holo fēfē ‘uhila mei he fo’i ‘uhinga ko ia, fakataha mai ki ai mo e sola, toe fakataha mai mo e sola toe totongi mo e ‘uhila ki he *owner* ko e sola ‘oku ‘alu pē ‘uhila ia ki ‘olunga. ‘A ia ‘e toki tali mai ia ko e taha ia e ngaahi fehu’i pē ‘e anga fēfē ‘ene holó lolotonga ko iá ko e fo’i mīsini tatau talu eni ‘ene lele mai ‘i Tonga ni ta’u ‘e fiha mo e kei ha’u tatau pē lita ‘oku ha’u kei ‘alu pē ki ‘olunga, pea toe ha’u mo e solá toe totongi sola ki he *owner* ‘o e sola ko ia ‘e kei ‘alu pē ki ‘olunga ‘uluaki ia.

Tokanga ki he ‘isiu he ‘ikai tokolahi kau ma’u laiseni sivi ‘uhila

Ko e ua Sea peesi 19 peesi 19 ‘oku ‘asi mai ia ai ‘i he hao mo e malu ngāue ‘uhila ‘oku ‘asi ai ko e (a, b, c) kapau ‘oku hala ‘oku kehe ia mei he fakapālangi, fakapālangi ia ‘i he peesi 16 ‘oku (a,b) ‘oku ‘ikai ha (c) ia ‘asi mai ia ko e kau ma’u laiseni ‘e toko 32 laiseni ko ē ‘i Tonga ni pea toki 29 pea toki pulia ‘a e fo’i palakalafi ia ko eni Sea ‘oku ‘ikai ke fakatokanga‘i ia Sea ‘a e fo’i fakapālangi ko ia ‘oku pulia ia na kehekehe ‘aupito naua ia ka ko e me’a ‘oku ou tokanga au ki ai ko e kau ma’u laiseni ko eni ‘e toko 32...

<007>

Taimi: 1710-1715

Vaea Taione : ...mahalo ‘oku fai ‘a e fakapālangi ke te sio. Toko 32 ko e kau laiseni ‘a ia ‘oku mahalo ko e laiseni ia ‘a Tonga ni kātoa ē toko 32. Toko 29 ai ‘oku tau’atāina ‘enau ngāue ‘osi laiseni kakato nautolu ia pea ‘oku ‘i ai leva kautaha ‘e 3 ngāue pē ki he Komisoni ‘ikai ngofua ke nau toe ngāue kitu’a.

Ko u sio atu ki he tokosi'i ko eni ko ē 'a e fakatatau ki he ngaahi langa mo e ngaahi fiema'u ko ē he taimi ni, hono fiu kumi holo ko ē ha kau laiseni 'uhila. Ko u tui pē 'i ai ha ngaahi makatu'unga pē ko ha sivi 'oku fai ke ma'u ai 'a e ngaahi laiseni ko eni. Ko 'eku tokanga 'aku kapau ko e tokotaha ko eni na'e 'osi ma'u pē ia 'ene tu'unga fakaako laiseni he taimi ko ē 'osi ta'u ia 'e 10 tupu ta'u 'e 15. Sivi ko ē 'oku ha'u ia he taimi ni ha'u ia he me'a fo'ou ka ko e fu'u me'a tatau pē he taimi ko ē. 'E lava 'o fakakaukau'i ange kinautolu 'i he taukei ngāue pē ko e hā ha fa'ahina *practical* 'e fai ke nau o mai 'o fai 'a e fo'i ngāue ko ia kae tukukehe ange e sivi. Ko e ha'u ko ia 'a e sivi he taimi ko eni 'ikai leva ke ma'u 'enau laiseni ke nau hoko atu e ngāue. Ko e kau tama ko ē 'i he taimi ni 'oku lava nautolu 'o fai 'a e sivi *theory* ko e *practical* ia 'oku lahi 'aupito 'a e maumau ia ai mahalo 'oku mea'i pē 'e he Minisitā 'a e ngaahi lāunga ko eni ki ai.

Ka ko 'eku kole atu pē 'a'aku faka'eke'eke atu pē 'e au ia ki he Minisitā pē 'oku lava ke tuku ha faingamālie kia nautolu 'osi 'ova he ta'u 'e 10 pē 15 ki he sivi ko eni 'oku fai 'oku nau lāunga mai 'oku fu'u mamafa 'aupito e sivi ko eni kia nautolu. Na'e talu 'enau lele mai he taimi ko ē fakatatau ki he taimi ni ke fai ha *practical* pē ko e hā. Mahalo ko ia pē Sea ka ko u fakamālō atu he lipooti ko eni. Mālō.

Vātau Hui : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oleva ke me'a mai 'a e Minisitā Pa'anga pea hoko mai leva 'a e Feitu'ú na.

Vātau Hui : 'Oku ki'i fononga tatau pē 'a e ki'i...

Sea Kōmiti Kakato : Te u 'oatu 'e au ho faingamālie ka ke toki me'a he fononga hala tatau pē.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e kei ma'olunga mo'ua 'uhila

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatapu atu Sea kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Hangē pē ko e fehu'i fekau'aki mo e peesi 18 hangē pē ko ia na'e fakahoko fekau'aki mo e totongi 'o e 'uhila. Hangē pē ko ia na'e fakahoko atu 'anenai 'oku fakafuofua'i foki 'a e ngaahi totongi ko eni 'o e 'uhila mo hono 'i he ngaahi 'elemēniti ko ia hangē ko e lolo ko e ngaahi tokoni mei he ngaahi ma'u'anga ivi. Ma'u ko ia e ngaahi fika ko eni *formula* ko eni 'oku ngāue'aki. Pea 'i he fika ko ia hangē ko ia na'e fakahoko atu, 'oku feinga e Komisoni ke mahu'inga 'oku *fair* pē ki he ngaahi tafa'aki kehekehe hangē ko e kakai, ki he Pule'anga pea pehē foki ki he Kautaha 'Uhila ke mahino pē 'oku mo'ui 'enau 'uhila.

Pea 'oku fai pē ngāue ko eni hono fakahoko koe'uhi ke kei sio pē ko e hā 'a e tokoni 'a e ma'u'anga ivi fo'ou ki ai. Mo'oni pē hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga 'oku fai pē ngāue ki ai mo hono feinga ke sio ki hono... 'Oku 'i ai pē ngaahi tokoni ia 'a e ma'u'anga ivi fo'ou ka 'oku hoko atu pē ngāue ka koe'uhi pē ko e totongi 'uhila 'oku kei 'i he tu'unga pē ia ko ē ko e kei ma'olunga 'a e ngaahi me'a kehe.

Tali ki he tokanga ki he tokosi'i kau ma'u laiseni 'uhila

Ko e fehu'i fekau'aki mo e laiseni, kātaki pē ko e ki'i peesi mo'oni pē 'a e tō kehekehe ko ē 'a e fakapālangi mo e faka-Tonga. Mahalo ko e ki'i fehalaaki pē 'o 'alu hifo a e kongā ia 'i he palakalafi fakapālangi kae 'ikai ke 'ohake ki he kongā ko ē he .. hangē ko e faka-Tonga.

Ko e fakatatau ki he Komisoni 'e Sea 'oku 'ikai ke holoki 'a e *standard* 'a e tu'unga ia 'a e tu'unga ko ia 'oku fai ki ai 'a e feinga ko ē 'a e ngaahi kautaha 'a e tu'unga totonu pē koe *standard* ki he ngāue. 'Oku 'i ai pē sivi ko ia 'oku fakahoko 'oku fiema'u pē ke a'u ki ai ka 'oku mo'oni pē hangē ko e fakahoha'a 'a e Fakafofonga 'oku fai pē sivi 'oku 'i ai pē tokolahi'oku tōnounou pea kuo fai pē 'a e ako. 'Oku fakahoko 'a e ako 'i he Komisoni ke tokoni'i kinautolu 'i he ngaahi founa ko ia pea 'oku 'i ai 'a e fengāue'aki koe'uhi ko e sio ki he kaha'u ke fakakau 'a e ngaahi silapa ... hangē ko e Fokololo mo e ngaahi feitu'u kehe ke faitokonia ka koe'uhi ke a'usia hake pē mo e ngaahi, ki he tu'unga ...

<008>

Taimi: 1715-1720

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... lelei mo ma'olunga koe'uhí pē ko e ko e mahu'inga e hao 'a e kau ngāue tokanga'i e kakai 'o e fonua 'oku ma'u 'uhila mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai Niua 17.

Fehu'ia pē ko e kei mamafa ai totongi 'uhilá ko e toe totongi 'uhila ki he ngaahi maama sola

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko e fokoutua hake 'a e motu'a ni koe'uhí ko e ko e peesi 18 pē ko ē na'e toki me'a mai ai ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Sea ko e ko e hanga 'e he motu'a ni 'o tokanga'i 'i Tonga 'Eiki ni mahalo ko e ngaahi faama sola lahi taha ia 'i Tonga ni. Ka ko 'eku fakatokanga'i ko ē 'i he fakamatala ko eni he peesi 18 fakafaikehekehe'i e totongi 'uhila lolotonga ki he kongā 'e ua totongi 'uhila ngāue'aki e lolo 'ata'atā, totongi 'uhila ngāue'aki e ma'u'anga ivi fakaenatula.

Ko e me'a ko u fehu'i Sea ko fē leva 'a e tokoni 'a e ma'u'anga ivi fakaenatula ko ē 'oku na'e 'uhinga ai 'a e pehē 'e 'omai ko e 'uhinga ke nau hanga angé 'e he potungāue ni pē ko e poate 'o fakamahino mai angé kapau 'oku 'uhinga 'ene mamafa ko 'etau toe totongi 'uhila ki he ngaahi faama sola ko eni tau hanga 'ai ha'atau faama sola he ko u tui ko e me'a eni mahalo te ne lava 'o tukuhifo ke palanisi tatau 'a e lolo ko ē 'oku ngāue'aki pea mo e totongi 'uhila ko ena 'a ena ko ena mo e ivi fakaenatula ko ē 'oku ngāue'aki.

Kiate au Sea 'e ma'ama'a fe'unga leva ia he ko 'eku hanga ko ē 'o fakatokanga'i eni Sea 'oku 'i ai e totongi 'uhila ma'u mei he ma'u'anga ivi fakaenatula 'a ia 'oku tau totongi 'uhila tau toe totongi mo ia pea tau toe totongi pea mo e lolo ko ē 'oku ngāue'aki 'oku ou tui ko e palopalema ia tefito te ne hanga 'o uestia 'a e mamafa ko ia 'a e 'uhila ki he kāinga Tonga 'Eiki ni. Pea ko u hanga 'o fakatokanga'i mahalo mei Hahake 'o ha'u ai faama sola 'oku 'ikai ke u 'ilo pē ko e faama sola 'e fiha heni ko Niua 'oku 'i ai e faama sola ai pea 'oku mau fakafuofua 'e ngali lava pē 'e he totongi 'uhila 'e he ki'i faama sola ko ia 'o si'i fua homau vaivai pea mo e faingata'a ko ia ka ko 'eku 'ai pē Sea ke fakamahino mai angé ki he ngaahi totongi 'uhila kehekehe ko eni pea kapau 'oku pehē ko u tui na ko ha me'a eni ke toe hanga 'e he Pule'anga 'o fakakaukau'i na'a lava ha'atau kole ki Siaina ke toe fakalahi mai kae tuku ā e totongi 'uhila he maama 'i he totongi ko ē 'a e ngaahi ma'u'anga ivi fakanatula. Ko ia pē Sea 'a e me'a ko u tokanga atu ki ai fokotu'u atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Oatu fakataha pē 'eku ki'i fehu'i ko eni 'e 'Eiki Minisitā ē, me'a mālie e me'a 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga 17 Niua. Ko e 'ū maama ivi fakanatula 'uhila ko

ē 'i Tonga ni 'oku 'i ai, ko e me'a kotoa ko hai 'oku ne ma'u kotoa e 'a e ivi fakanatula ko ia? 'A e 'ū pāneli 'uhila ko eni sola ko ē 'i Tonga ni? 'Uhi he 'oku 'asi foki he'etau lipooti kongā (b) totongi 'uhila ma'u mei he ma'u'anga ivi fakāenatula.

Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā e 'a e Hou'eiki Fakafofonga pea kole atu pē ha tali ki he ngaahi fehu'i ko eni kuo tuku mai Sea. Ko e hangē ko e fehu'i ko ē na'e tokanga ki ai 'a e 'a e Fakafofonga Niua 'oku 'oku mo'oni pē 'a e ngaahi hoha'a ki he ngaahi tafa'aki kehekehe 'oku mahino pē 'a e fatongia ia 'o e Komisoni ko hono fika'i 'o e 'o e *tariff* ē totongi 'uhila fakatefito 'i he me'a ko ē 'oku, 'e he fakamatala pē ko e *data* ko ē 'oku 'omai te nau fakahoko 'aki 'a ia 'oku hangē 'oku hā atu 'i he lipooti. Ko e loló ko e kongā 'oku 'ikai ke lolo pea mo e kongā 'oku ne, he ivi fo'ou, he ivi fo'ou 'a ia ko e ngaahi ivi fo'ou 'oku ma'u mei he ngaahi fakamatala 'oku 'oange ki he Komisoni 'o fai 'aki hono fika'i.

Ko e ko e ngaahi, tuku ke tali atu ho fehu'i Sea fekau'aki mo e ngaahi sola kehekehe hangē pē ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai pē foki e ngaahi felotoi 'a e *purchase agreement* felotoi 'a e Poate 'Uhila ia mo e ngaahi kautaha ngaahi kautaha kehekehe ko eni 'oku ha'a nautolu 'a e ngaahi ma'u'anga ivi kehe ko eni ko ē 'oku kau 'i he me'a 'oku nau kau ai pea mo e me'a 'oku kau ai 'a e ngaahi kautaha ko ia. Ka 'oku te'eki ke ma'u heni ha fakamatala ia ko hai 'oku ma'u kātoa e ngaahi sola ...

<009>

Taimi: 1720 – 1725

Eiki Minisitā Pa'anga: ... mahalo 'oku 'i ai pe sola kehekehe pe ngaahi feitu'ú, málō

Lord Fakafanua: Sea ka u ki'i tokoni atu pe ki'i tokoni atu pē ki he fakamatalá

Sea Kōmiti Kakato: 'Io me'a mai 'e Ha'apai Hou'eiki Nōpele 2

Fakama'ala'ala Sea Fale Alea ki he founa hono fika'i mo seti mamafa totongi e 'uhila

Lord Fakafanua: Tapu pe ki he Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti kae fai atu pē e pou pou ki he fakamatala ko eni 'oku 'omai me'i he 'Eiki Minisitā Pa'angá. Koe'uhí ke fakama'ala'ala pe me'a 'oku 'uhinga ki ai. 'Oku fehu'ia 'e he kau Fakafofongá 'i he kupu (a). 'A ia ko hono fakaikiiki 'oku hā he tēpile ko ena 'i 'olungá, kole atu pe ki he Kalaké ke ki'i tuku hake ki 'olunga.

'A ia ko e fatongia foki 'a e Komisioná 'i he fakatatau ki he Laó ke nau hanga 'o seti e mamafa ko ē e 'uhilá. Pea ko hono fakaikiiki 'oku hā pe ia 'i he mo'ua 'uhila ko ē 'oku ma'u 'e he taha kotoa pē. Ko e *tariff* pe ko e mamafa ko ē 'uhilá, ko hono fakalukufuá 'oku hā ia 'i lalo tau pehē pe ko e 'aho 'uluaki 'o Siulai 2021. Ko 'ene mamafá ko e sēniti 'e 73.04, pea 'oku faikehekehe ia ko e 'uhingá na'e kehe e *price* ko ena pe ko e mamafa ko ē 'uhilá, 'i Siulá ni, mei 'Okatopa, Sanuali mo 'Epeleli.

'A ia ko hono fakahokohoko ia ko eni feliliuaki ko eni 'a e mamafa ko ē mahu'inga ko ē hono totongi ko eni 'o e 'uhilá. Pea ko hono fakaikiiki ko e fakalele'aki 'a e pisinisi ko e tau pehē pe ko e *cost of doing business* ia. Pe ko e *non-fuel tariff* 'a ia ko e kongā pe ko e fo'i 'elemēniti ia pe ko hono vahevahe ia 'a e mo'uá fakalukufua ke totongi'aki 'a e ngāue 'a e Tonga *Power*.

‘A ia ‘okú ne fua’aki e totongi ‘enau vāhenga hono fakahoko e lainé. Ko e fakatau ‘enau me’angāué, kātoa e ‘ū me’a ko iá ‘oku fa’o ia ‘i he sēniti. Tau fakatāta’aki pē tēpile ‘uluakí, sēniti ‘e 40.67.

Ko e totongi tīsoló ‘a ia ‘oku hā ko ē he *paragraph* fika (b) pe ko e *fuel tariff*. ‘Okú ne kāpui ‘e ia e fo’i ‘elemēniti ‘e 2 ‘oku hā ko ē he *paragraph* (b), ‘a ia ko e totongi loló pea mo e totongi ‘a e ivi fakaenatulá, ‘a ē ko ē ‘oku fakafo’ou pe ko e *renewable energy*. ‘A ia kapau te tau, ‘a ia ko e totongi ko ē loló ‘oku ‘i loto ai ‘a e totongi ko ē tīsoló. ‘A ia ‘oku ‘alu ki he *generator*, ‘oku fakalele’aki e tīsoló. Pea mo e totongi ko ē ki he ‘ū kautaha ‘oku nau hanga ‘o fakalele e ‘uhilá ‘aki e *renewable energy*. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e I ko ē ‘o Manumataongó, ko e me’a’ofa ia meí he Pule’anga Siapaní ‘oku ‘ikai ke totongi ia.

Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi kautaha ia ‘oku ‘i ai ‘enau aleapau pea mo e *Tonga Power* ‘i Hihifo, nau ‘ai sola. ‘Okú ‘i ai e Kautaha Siaina ‘i Mataki’eua ‘oku nau ‘ai sola, ‘a ia ‘oku fakatau ‘e he *Tonga Power* ‘a e ‘uhila ko iá ‘o fa’o ia ‘i loto ‘i he totongi ‘uhilá pe ko e totongi loló.

Ka ko e hū mai ko eni, ka ko e taimi ko ē ‘oku tau hanga ai ‘o fakafehoanaki e mamafa ko ē e totongi lolo ko eni ‘oku fa’a tuku ko eni ‘i Popuá. Pea mo e totongi ko eni e ivi ko ē ‘oku fakanatulá ‘oku ma’ama’a ange e ivi fakanatulá ‘i he ivi ko ē ‘oku totongi ki he loló. Pea ‘i hono aofangatukú ‘oku fakataha’i kinaua ‘i he totongi tīsoló, ‘a ia ‘oku hā ‘i he tēpile ‘uluakí sēniti ‘e 32.37. Ko ‘ena vahevahe fakapesetí he ngaahi līpooti kimu’a ne ‘osi fakahā mai meí he ‘Eiki Palēmiá. Ko ‘etau ivi fakanatulá ‘oku peseti pē ‘e 18, ‘a ia ‘oku mahino ko e toenga ‘a e ‘uhila ‘oku tau fakatupu he fonuá ni, peseti ‘e 82 ko e lolo. ‘A ia tau pehē pe ko e peseti ‘e 82 ‘a e 32.37 ‘oku ‘alu ki he loló ko e toengá, ‘uhila ‘oku fakatupu meí he ivi fakanatulá ‘oku fakafo’ou.

‘A ia kapau te tau hanga ‘o fakafehoanaki ‘a e loló pea mo e koe’uhí ‘oku ki’i ‘ata kehe eni ‘oku ‘asi pe totongi tīsolo. Neongo ‘oku fakaikiiki hifo ia ‘i lalo koe’uhi ko e tīsolo neongo ‘oku fakaikiiki hifo ia ‘i lalo koe’uhi ko e tīsolo ‘ata’atā pe. Pea ‘oku ‘ikai ke a’u e ivi fakanatulá ...

<010>

Taimi: 1725-1730

Lord Fakafanua: ... ki ha tu’unga ‘oku ne hanga holoki ‘aupito e tīsoló he ‘oku kei lahi ange pē tīsoló ‘oku peseti ia ‘e 82. ‘A ia ko e, pea tānaki leva ia pea mo e fakalele ‘aki e pisinisí ‘a e 40 ‘o ma’u mei ai ‘a e 73 ‘oku totongi he kakai ko eni ‘oku ha’u. ‘A ia ko e kongā ia ‘oku fakahū ko ē he’etau mo’uá. Pea ko e *rate* ko ē ‘i laló ko ia ‘oku liunga ‘aki e lahi ko ē ho ngaue’aki ko ē ‘uhilá. ‘A ia ko e ‘iuniti ko ē ‘oku ke ngaue’aki ko ē lahi ko ē ‘uhilá, liunga ‘aki ia e *rate* ko ē ‘o ma’u ‘aki ho’o mo’uá fakalukufua. ‘A ia ko e mo’ua ko ē ‘oku ma’u ko ē ‘oku tufaki ko ē he *Tonga Power* ‘oku fakatatau ia ‘i hono fakaikiiki ko ē ‘a e mo’uá ‘o hangē ko eni ‘oku ‘asi ko ē. Pea kapau ‘oku hala ‘eku ma’ú pea toki fakatonutonu mai he ‘Eiki Minisitā ka ko e anga ia ‘eku hanga ‘o lau e tēpilé ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io fakatapu atu Sea. ‘Io fakamālō atu ki he Fakafofonga Nōpele Ha’apai koe’uhi ko e fakamatala lelei ko ē na’e fakahoko maí ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ha'apai 12 me'a mai.

Tokanga ki he misiona ke a'usia ola ke holo totongi 'uhila

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ki'i me'a nounou pē. 'Uluaki pē Sea ko u fakamālō atu ki he lipooti ko ení. Ko e fuofua lipooti eni 'oku ha'u fakataha pea mo e fakamatala 'atitá Sea. Ko ia ko u 'oatu pē au 'eku ki'i fakamālō makehe neongo pē 'oku 'ikai ke 'asi ha ngaahi fu'u fika fēfē Sea. Ka 'oku 'i ai 'a e ki'i fo'i sētesi ai 'oku mahu'inga kiate au 'Eiki Sea hoko ia ko e fakatātā ki he toenga e ngaahi lipootí. 'Oku 'asi he ki'i fakamatalá 'oku pehē, pehē 'e he 'Atitá, na'a mau fakahoko e 'atitá 'i he founa fakavaha'apule'anga. Sea pea 'oku tau fálala leva ki ai 'Eiki Sea. Pau pē 'oku maau 'a e ngaahi me'a fakapa'angá.

Sea 'oku ou loto pē ke 'oatu e ki'i me'a ko ení, muimui atu he me'a na'e lave ki ai e Fakafofonga ko eni mei Niuá. 'Oku fokotu'u mai 'e he Sea ko ē 'o e Poaté 'a e ki'i fo'i fakakaukau 'e tolu 'Eiki Sea. Ngalingali ko e me'a ia 'oku ou loto ke u kole ki he potungāue ko ení pea ka hili ko iá 'Eiki Sea kuo fe'unga 'eku fakahoha'a 'i he lipooti ko ení.

'Uluakí na'a ne fakalea 'o pehē, "Ke tokangaekina mu'a 'a e ngaahi ivi fakanatulá 'a ia ko e solá ia ke fakapapau'i 'oku fakahoko pea a'usia 'a e ngaahi taumu'a na'e fokotu'u aí. He ko 'ene lava ko ē 'o a'usia 'a e taumu'á 'Eiki Sea 'e holo leva e totongi 'uhilá." 'Oku, ko u hanga 'o fakafehoanaki eni 'Eiki Sea pea mo e misiona 'a e komisoní. Ko u mǎlie'ia hono fokotu'u mai e ki'i me'a ko ení neongo 'a e nounou. Ko e misiona, 'oku 'i ai pea mo 'ene *core values* pe ko e tefito'i 'ulungaanga 'o e komisoni ko ení 'Eiki Sea.

Ko e misioná 'Eiki Sea 'oku hangē ha fa'ahinga misi ke a'usia ke a'u ki ai 'a e potungāué. Ko hono 'uhingá 'Eiki Sea ke lava ke ongo'i he kakai e fonuá 'oku ma'ama'a 'enau kavenga tautautefito ki he totongi 'uhilá. Mahino ki he motu'á ni 'Eiki Sea 'a e ivi ko ē 'oku molé na'e 'ohake he Fakafofonga 'Euá. Ko hono mo'oní 'ona 'e iku pe ia ki he kato e kakaí, ko hono mo'oní ia ka ko e pisinisi foki eni 'Eiki Sea. Ko e taimi ko ē 'oku te totongi ai 'ete 'uhilá 'o mavahe mei hoto kató, 'oku *own* leva 'e he potungāué e pa'angá. Ko e fo'i pisinisi ia. Hanga leva he potungāué 'o to'o e fo'i sēniti ko iá 'o tāpuni 'aki 'a e ivi ko ē 'oku mole. Te nau faka'uhinga'i 'e nautolu ko e me'a ia 'anautolu 'oku 'osi mavahe mei he kato e kakaí.

Ka ko e misiona ko ē 'a e Komisoní 'Eiki Sea 'oku ou fie to'o maí, ko e kole mu'a ki he potungāué komisoni ke mou hanga mu'a 'o muimui'i ange 'a e ivi fakanatula. Kuo fu'u lahi e ngaahi solá, Vainī mahalo ko 'Ananā, Ha'apai ko Niuu. 'Ikai ke u loto Sea ke tau hanga 'o to'o mai ha ngaahi 'ū me'a 'oku hoko. Ko 'eku lotó ke kole pē mu'a ke muimui'i ke ola. Ko e me'a kotoa pē 'Eiki Sea 'oku fokotu'u 'i he fonuá ni ko hono taumu'á pē 'ona ke ola. Ke a'usia hono *purpose* pe ko hono taumu'a. Kapau he 'ikai ke a'usia pe ko e ta'u eni 'e fiha kuo tau fononga mai ai pea mo e me'a ko ení. Te'eki ai ke u fanongo au 'Eiki Sea kuo *clear* pe kuo 'asi mai ki mu'a ha ola ke 'i ai ha taha mei he potungāué kuo vekeveke ke ne fakamatala mai kuo holo. 'A ia ko e kole 'uluakí ia 'Eiki Sea.

Tokanga ke fakalahi ngaahi tangike lolo 'oku sitoka ai lolo

Ko hono uá 'oku 'i ai 'a e fiema'u hē ke fakalahi e ngaahi tangikē lolo ko ē 'oku sitoka ki ai 'a e lolo 'Eiki. Koe'uhí ke fakasi'isi'i mahalo e ngaahi fe'alu'akí pea ko e 'uhinga ki he ha'u 'a e vaka mei mulí. Kapau te tau 'alu atu ki, 'alu ko ena ki he me'a ko ena 'oku 'i ai e lolo he

taimi ní ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke lahi fe’unga ‘a e ngaahi tangikē. Ko hono fakamo’oni eni. Meimei ko e uike ua kotoa pē ‘oku tau mai ‘a e ...

<002>

Taimi: 1730-1735

Mo’ale Finau: ... tau mai ‘a e vaká ia, ko ‘ete lele mai ‘oku ‘asi mai ‘a e vaka lolo, ko hono ‘uhinga he ‘oku si’isi’i ‘a e sitoka ko ē ‘o e lolo, ‘a ia ‘oku fokotu’u mai ‘e he Sea ‘oku kau ia ‘i he palopalema, pea kuo pau ke fai ki ai ‘a e tokanga ‘a e Pule’anga ke a’usia ‘a e fo’i tāketi ko ia kae lava ke holo ‘a e totongi ‘uhila.

Kole ki he Pule’anga ke hokohoko atu ‘enau tokoni’i ke toe ma’ama’a ange totongi ‘uhila

Ko hono faka’osi leva ‘Eiki Sea, ko e kole ki he Pule’anga ke nau hokohoko atu ‘enau *subsidize* ‘a e ngaahi ‘ū me’a ko ē ‘a eni ko ē ‘oku mamafa, tau pehē ko e mole, totongi ia ‘e he Pule’anga, makehe ia mei he kato ‘o e kakai, ‘oua ‘e *charge* ‘a e iuniti pē *unit* ia ke ne *cover* ‘a e mole.

‘E lava pē foki ia’o fakapoto’i, hiki ‘a e *unit* ki ‘olunga he ‘oku ‘i loto ia ‘i he ngaahi fanga ki’i mne’a kehekehe ia, ko ‘eku fokotu’u ‘oua ‘e ‘ai pehe’i he ko e mole ia ‘oku ‘ikai ko ha fo’ui ia ‘o e kakai, ko e ngaahi uaea motu’a ia mama ha feitu’u, ke tupunga ai ‘ene mole, mo e ha fua ‘a e ngaahi me’a ko ia.

Ko ia ‘oku ou fokotu’u pē ‘e au heni ‘i he’eku tokanga ki he me’a ko e ko ē ‘oku kole mai ‘a e kakai ‘o e fonua ke tau hanga ‘o holoholoki hifo ‘a e totongi ‘uhila. Ko e fo’i 3 ko ē pea ko e faka’osi, fatongia ia ‘o e Pule’anga, ke ne *cover* ‘a e mole, ‘ikai ko e fatongia ia ‘o e kakai ‘o e fonua. Ko e fatongia ‘o e kakai ‘o e fonua hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Palēmia, ‘a e me’i lolo pē ko ē ‘oku a’u ki he’ene ngāue atu ‘aki ‘e ia ‘ene ‘uhila ‘ana ‘i hono ‘api, pea ngata ai ‘Eiki Sea. Ko hono fakalukufua ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga mālie ‘a e līpooti ko eni ‘Eiki Sea kuo ‘omai hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘anenai, fakamālō hono ‘omai ‘e he ‘atita pea ‘omai ‘a e founa fakapolofesinale neongo ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘ū fika, ka ‘oku mou hanga ‘emoutolu ‘o fofoa’i mai ‘a e me’a lelei ‘aupito ke fanongo ki ai ‘a e ngaahi līpooti, ‘ai ‘o ‘atita’i ‘a e līpooti ke falala’anga, pea fakahū fakataha mai mo e līpooti, pea ‘e ui leva ia ko e līpooti ‘oku fakapolofesinale mo ha līpooti ‘oku lelei, mālō Sea ‘a e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Veivosa Taka: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ha’apai 13, me’a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni, Sea ‘oku ou kole pē ke u ki’i fai atu ha ki’i poupu na’a ‘aonga ki he ngaahi hoha’a ‘oku ‘asi hake ‘i he kau Mēmipa kae tautautefito ki he kakai ‘o e fonua ‘a e hoha’a fekau’aki pea mo e mamafa ‘a e lolo, mamafa ‘a e ‘uhila, mo e hā fua ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ohake ‘e he kau Mēmipa ‘o e Fale ni.

‘Eiki Sea ‘oku tau talanoa pē ‘oku fakahoha’a pē ‘a e motu’a ni ia he ‘oku ou lave’i ‘oku tau,

‘oku mou feme’a’aki ‘i Tonga ni ‘i he loló ‘ene mamafa, pea mo e ngaahi *fee* kuo tĕnaki mei he ‘uhilá ‘o fai ai ‘a e hoha’a pea mo e mamahi.

‘Eiki Sea tuku pĕ mu’a ke u ki’i talanoa pea kapau ‘e lōloa pea tuku mu’a ke u ‘oatu ai pĕ ‘eku fakakaukau. Ko ‘etau lolo foki ‘Eiki Sea ke mea’i ‘e he Feitu’u na ‘oku ‘omai ia mei Singapoa, pea ko ‘ene ha’u ko ĕ mei *Singapoa* ki Fisi, ‘o fakahifo ai ‘etau lolo ai, pea toki fakaheka ia ki ha ki’i vaka si’isi’i ‘o ‘omai ki Tonga ni.

‘Eiki Sea te u talanoa ‘i Fisi, ko e tau ko ĕ ko ĕ ‘a e vaka ‘i Fisi pea ‘oku tute ‘a e uafu, ‘a e kolosi ko ĕ ko ĕ ‘a e lolo, hono ‘ave ‘o *store* ‘i he tangikĕ ko ĕ ‘i Fisi, ko e taimi ko ĕ ‘e ‘omai ai ‘i he vaka si’isi’i ‘oku *double* ‘ene kolosi mai ko ĕ ‘i he uafu.

Ua ‘oku ‘i ai e paipa ‘oku fakatafe ai, tu’o 2 hono ‘omai ki ‘uta. Tolu, ‘oku ‘i ai mo e *fee* ‘a e tangikĕ ko ĕ ‘oku *store* ai, Sea ko ‘ene ‘omai ko ĕ ki he vaka si’isi’i ‘o ha’u ki Tonga ni, ‘oku ‘i ai ‘a e kautaha ia ‘e 2 ai, pea ‘oku ‘i ai ‘a e *pipeline* ia ‘a e *pipeline* ia ‘e 4 ‘e ‘omai mo fakahifo, ko e tangikĕ ko ĕ ‘oku fa’o ai ‘a e lolo ‘i Tonga ni, Sea, ‘oku totongi hono tuku ko ĕ lolo ‘i he ongo tangikĕ.

Sea ‘e toe totongi pea mo e me’alele ‘oku ne ‘ave lolo ki he ngaahi pausa, ‘oku toe totongi e pausa ‘oku ‘i ai ‘a e *fee* ‘a e pausa ‘i he taimi ‘oku tuku ai ‘ene lolo. ‘Eiki Sea ko e kongia ia ‘oku ou lave ki ai Sea, ‘oku tute ‘a e uafu, ongo kautaha ‘e 2, ‘oku tute ongo, ‘a e ngaahi tangikĕ ongo tangikĕ ‘e 2, ‘a ia ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ai Sea, pea ko e totongi ko ĕ ‘oku nau ‘omai ki he kau fakafuofua, ‘e tatau pĕ ia he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fe’auhi ia ai, pea ‘e toki kamata ai ‘a e Pule’anga hono fua ‘a e ngaahi totongi ‘o e lita ‘o e lolo ‘i Tonga ni.

‘A ia ‘Eiki Sea, ko ‘eku fakakaukau kapau ‘e ha’u mei Singapoa ki Ha’amoā ‘e tuku pĕ lolo ia ‘i vaka pea lele pĕ ‘a e ...

<005>

Taimi: 1735-1740

Veivosa Taka: ...‘A e vaka ia ki Tonga ka ko u kole kapau ‘e loto lelei ‘a e Pule’anga ke nau fakalele e lolo ko e *fee* pĕ ‘e taha ‘e tĕnaki ‘i he me’a ko eni ‘oku tau fakahoko lolotonga e taimi ni ko e *fee* ‘e ua pea ko u tui ko e kongia ia Sea ‘oku ou pehĕ he ‘ikai te tau lava tautolu ia.

Taniela Fusimālohi: Sea sai pĕ ke fai ha tokoni ki he Fakafofonga?

Sea Komiti Kakato: Sai pĕ ko ena ‘oku laumālie pĕ ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ko e ‘uhinga foki ‘a e tuku’anga lolo ‘a Tonga ni ia he ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga he koe’uhí ko ‘etau ki’i lolo ‘oku tau fiema’u ‘etautolu ia ‘oku ‘ikai ko ha lolo ia ‘oku lahi faka-Pasifiki ke ‘ai ha tuku’anga heni. ‘a ia ko ĕ ‘uhinga foki ia ‘a e ha’u pĕ ‘a e vaka lahi ia ki Fisi ‘o tuku ai e lolo ‘a e fanga ki’i fonua ko ĕ kaungā’api ko ĕ ‘i Fisi pea ‘osi ko ia.

Veivosa Taka: Sea.

Taniela Fusimālohi: Tau toki uta mai leva ‘e tautolu he vaká ‘a ‘etau ki’i me’i lolo ko ĕ.

Veivosa Taka: Sea kātaki ‘oku ‘ikai ke u loto ke u fakahoha‘asi ‘a e Feitu‘u na Sea mo e Fale ‘Eiki kae tuku...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ke u ki‘i tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ‘oleva pē ‘e Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kuo tau ‘alu atu kitautolu he vaka lolo kae tuku ‘etau Komisoni ‘Uhila mo e totongi ‘uhila kuo hanu ai e fonua ni ke tau fakakaukau‘i ha founa ‘e lava ke ma‘ama‘a ai ‘a e ‘uhila faifai kae mo‘oni ‘a e lau ‘a e motu‘a ‘i Vava‘u Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Ai atu ha motu‘a ha feitu‘u kehe.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Na‘a ku toki ‘alu atu he ngaahi uike ko ē ‘o huufi e sola, talamai he motu‘a ‘e faifai eni ke fokotu‘u e sola heni ke mou *charge* ‘a e la‘ā ‘a Sihova ki he kakai ko e me‘a ia ko ē ke tau sio ki ai, ha founa ke holoki‘aki e ‘uhila he ko e tu‘u he taimi ni hangē ko e ‘ū fakamatala ko ē totongi kehe e la‘ā ‘a Sihova totongi kehe e tīsolo tau fakakaukau‘i ha founa ke tau a‘u ki ai Sea. Ko au ia ko ‘eku ‘uhila māhina ‘e ua ko eni kuo ‘osi hiki pē mei he 200 ki he 600. Sea.

Veivosa Taka: Sea te u faka‘osi atu.

Sea Komiti Kakato: Ko ho‘o taimi ‘ou, ka ‘oku ke mea‘i ‘oku to‘o ho taimi ‘i he ‘ū tokoni ‘oku fai.

Veivosa Taka: Sea tapu pē mo e Feitu‘u na ‘Eiki Sea.

Lord Fakafanua: Fakatonutonu eni ia ki he me‘a ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai to‘o ho taimi ‘i he fakatonutonu, me‘a hifo.

Lord Fakafanua: Sea ko u fakatonutonu ‘a e me‘a ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘ene me‘a ko e la‘ā ko e la‘ā ‘a Sihova. Ko u fakatonutonu atu mo e tīsolo ko e tīsolo ‘a Sihova na‘e toki ‘alu atu pē ‘a e kau ‘Alepea ‘o keli hake mei he kilisitahi ko e tīsolo ‘a Sihova ko e la‘ā ‘a Sihova.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e la‘ā ‘a Sihova ia ‘oku ta‘etotongi. Ko e ‘uhila pē ‘oku totongi.

Lord Fakafanua: ‘Oku ‘ikai ke totongi ko e sola ‘oku ngaahi ia ‘i Siaina pea ‘oku pau ke totongi ke ‘omai ki Tonga ni.

Veivosa Taka: Sea te u faka‘osi atu au kae toki tuku atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Veivosa Taka: Tuku atu ki he ...

Vātau Hui: Ki‘i tokoni atu ki he Fakafofonga

Sea Komiti Kakato: Te ke tali e tokoni?

Veivosa Taka: ‘Ikai ke tali e tokoni toe pē ‘eku miniti ...

Vātau Hui: Ka u fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ke tau fai e founa ko ia, ke ke fakatonutonu pea ‘ikai ke ke lelei‘ia ai pea ke afe ‘o fakatonutonu me‘a ki lalo.

Veivosa Taka: Sea fakamolemole pē ‘a e Feitu‘u na kae faka‘osi atu ‘eku ki‘i fakahoha‘a. ‘Eiki Sea hangehangē kiate au ‘oku kau ‘eku ki‘i fakahoha‘a atu hono holoki e lolo. Ko e anga pē ia ‘eku fakakaukau.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ‘e Fakafofonga me‘a pē ai. ‘Oku kau ho fakahoha‘a ‘a ‘au ia he lōloa ‘etau feme‘a‘aki.

Veivosa Taka: Sea ki‘i miniti pē ‘e ua pa u fokoutua au ki lalo.

Sea Komiti Kakato: Me‘a e Feitu‘u na he koe‘uhí ko u tui ko ‘ene ‘osi pē eni ‘etau ngāue ka ko u kole atu Hou‘eiki kuo mau ongosia koe toe pē ‘a e Feitu‘u na.

Veivosa Taka: Mālō. ‘Eiki Sea pea ko e fokotu‘u ia ‘a e motu‘a ni ngali ‘e ma‘ama‘a ange ‘a e lolo kapau te tau ‘unu ki *Singapore* ki Ha‘amoia pea Ha‘amoia pē ki Tonga pea fo‘i kautaha pē ‘e taha he ko ‘ene ha‘u ko ia ‘oku *double* pē ‘oku *triple* ‘a e *fee* ‘oku tānaki pea ko e *fee* kotoa ko ia Sea ‘e ‘ave ia ki he kakai he ko e me‘a ia ‘oku ‘ikai ke ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga fakamolemole ko e me‘a ko ē na‘e me‘a ki ai e Tokoni Palēmia mo‘oni ‘aupito ko u kole atu me‘a mai pē ho Fofonga ki‘i foki mai ki‘i tahataha mai ki he‘etau lipooti ka tau hoko atu fakamolemole.

Veivosa Taka: Sea mālō ka u faka‘osi atu ā. Tapu mo e Feitu‘u na ‘Eiki Sea pea ko e fokotu‘u ia ‘a e motu‘a ni ki he tokoni ki he hoha‘a ‘a e kau Fakafofonga fekau‘aki mo e mamafa ‘a e lolo na‘e ‘i ai ‘a e Fakafofonga na‘e me‘a mai ‘anenai tangi ke tatau totongi tatau kae kei mamafa pē, pea ko u tui ko e ...

<007>

Taimi: 1740-1745

Veivosa Taka : ... konga ia ‘oku ou ‘oatu 'Eiki Sea ki he Feitu‘u na na‘a kau atu ‘i hono holoki e lolo pea mo e tisolo pea mo e penisini pea pehē foki ke ngāue lelei ‘a e Poate Fakafuofua ‘a e Komisiona ki he‘etau lolo. Sea ko e ngata‘anga pē ia ki‘i fakahoha'a. ‘Ofa atu.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Ha'apai 13. ‘Ai ke ki‘i me‘a mai ‘a e 'Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Tongatapu pea toe foki atu pē ki he Feitu'ú na Niuatoputapu 17.

Tokanga ki he ngāue Pule'anga fekau'aki mo e faka'amu ke holo totongi lolo

Lord Tu'ivakanō : Tapu pē mo e Feitu'ú na Sea ‘e ‘ikai te u lōloa. ‘Oku mahu'inga ‘aupito ‘a e *issue* ko eni ka ko hono mo'oni ko e hā ‘a e me‘a ‘a e Pule'anga ‘oku fai ‘o hangē ko ē ko e me‘a ‘a e Tokoni Palēmia. Na'e ‘i ai foki ‘emau fokotu'utu'u mo e Tokoni Palēmia ‘i he kuohili pea ko e fokotu'utu'u na'e ‘i ai ‘a e founa ke ne hanga ‘e he Pule'anga ‘o *control* ‘a e me‘a kotoa fekau'aki mo e *energy* ke ha'u na'e ui pē ko e *Tonga Energy Road Map*. Kuo liliu foki he taimi ni ‘ikai ke ha'u hangatonu ki he fo'i me'a hangatonu pē ia ki he Potungāue ki he

MEIDECC toki faitu'utu'uni kinautolu. Kae kehe ko e tāketi ko e 50 ko eni ia kuo tau 'alu fakaholomui kitautolu. Ko e hā 'a e me'a 'a e Pule'anga 'oku fai, ko e me'a na'e 'ohake 'e he Fakafofonga mei Ha'apai ko e fokotu'utu'u ke fakatau 'e he *Pacific Energy* 'a e *Total* paseti 'e 15 'a e *Total* 'ene ma'u ko eni 'a e lolo 'i Tonga ni. Pea kapau na'e fakatau ia 'e he Pule'anga 'a e fo'i *share* ko ia ma'u 'e ia pea kau ia 'i he Poate ko ia 'a e *Pacific Energy*.

Pea toe tahá na'e 'ai ke 'omai 'a e vaka lahi tu'o taha he māhina 'e 3 ha'u mo e lolo hangatonu pē mei Singapoa ki Tonga ni 'e 'ikai ke toe afe holo ha feitu'u he 'oku to'o 'a e ngaahi *commision* hangē pē ko ia 'oku fai he taimi ni. Pea na'e ai 'a e feitu'u ke 'alu ki ai 'a e me'a. Na'e 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ka ko e 'uhinga foki tau mai ha'u 'a e Pule'anga 'o hai 'o fokotu'u 'ene ki'i me'a, ha'u e Pule'anga 'o hai fokotu'u. Ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke tau, ko e Pule'anga 'o Tonga pea tau fai 'a e ngaahi me'a 'a e ngāue 'a e Pule'anga Tonga ma'a e kakai 'o Tonga. Ka ko e ngaahi 'aho ni, kuo tau ō mai 'o fakafekiki 'i he me'a ko eni he na'e.. Ko e lipooti fakamuimui mai ki he motu'á ni ko eni ko e *megawatt* 'e taha ma'u ai 'a e 300000 - 400000 *save* ia 'i he lolo.

Ko e tu'u ko ia 'a Vaini *megawatt* 'e 1 Maama Mai *megawatt* 'e 1, ko e ómahalo 'oku 6. Tau toe fakalea ko e tñaki 'a e pa'anga ko ia ko fe'ia ia ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke 'omai ia 'o tokoni ki he 'uhila 'a e kakai to'o mei he lolo. Kae kehe 'oku 'i ai foki e ngaahi palopalema he ngaahi 'ahó ni. Ka ko 'etau 'eke, ko fē ko e hā 'enau ngāue 'oku fai ki he paseti 'e 50 ko ia na'e 'uhinga ki ai hono fokotu'utu'u mai mei he kamata'anga. Te tau kei hoko pē tautolu e palopalema ko eni e 'osi mai e ta'u ko eni 'e 10 kuo toe hiki. Ko u tui pē mahalo na'a hiki hake pa'anga 'e 2 ki he 'iuniti. Kae kehe Sea ko e me'a ia 'oku fai 'eku tokanga ki ai, ko e hā leva 'enau me'a 'oku fai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Toki tali mai 'oleva ke lava ha me'a 'a Niua 17.

Poupou ki he fiema'u ha ngāue ke tokoni'i ke holo mo'ua 'uhila e kakai

Vātau Hui : Tapu pea mo e Feitu'ú na Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea 'oku toe tu'u hake pē motu'á ni ia ko 'eku kau fakataha 'aku he poupou pea mo e Hou'eiki Nōpele pehē ki he 'Eiki Tokoni Palēmia. Ko e hā e me'a te tau fai ke tokoni ai ki he kakai. Ko u tui kapau te tau talanoa 'i he lolo 'e fa'iteliha pē kinautolu ia ko ē 'oku nau ma'u 'a e lolo he'enau fa'ahinga totongi. Ko e totongi ko ē te tau ma'u 'a ē ko ē te tau lava monū'ia ai, 'a e la'aa ko ia na'e hanga 'o Sihova 'o 'omai. Ko e ma'u vaivai 'a e motu'á ni Sea pē 'oku tonu 'a e ma'u 'a e ...

<008>

Taimi: 1745-1750

Vātau Hui: ... motu'a ni ko e ivi faka, ivi ko ē mei he la'ā ko e taimi ko ē 'oku ha'u ai pea ka 'omi ki he Komisoni 'Uhila 'oku 'ikai ai ha *storage* ia ke 'omai 'o tñaki ki ai ka 'ova ia te tau totongi 'e tautolu e 'ova ko ia kae ngata pē 'etau fiema'u he me'a ko ē 'oku fiema'u.

Sea, ko u tui ko e ngaahi me'a eni 'e lava pea 'e 'aonga lahi taha 'oku vivili ange 'a e fa'ahinga mo'ua 'uhila ia ko eni he taimi ni 'ene 'alu pē 'alu pē totongi 'uhila ia ki 'olunga. Kiate au ko e lolo te nau fa'iteliha pē ko e ma'u'anga ivi ko ē mei he la'ā ko e me'a pē ia 'e taha 'e lava tokoni'i ai e kakai he fonua. Kakai masiva, ko u tui ko e me'a ia 'oku tonu ke tau nofo ai tau kole ki he Pule'anga ko e hā e me'a 'e lava 'o fakakaukau'i 'aki koe'uhí ke ki'i holo holo hifo

ai e totongi 'o 'etau ngaahi mo'ua 'uhila ko ia 'a e masiva pea mo e tu'umālie mo hai pē 'i Tonga ni. Mālō Sea mālō e ma'u faingamālie.

Lord Tu'ivakanō: Mālō Sea ko e ki'i tokoni pē.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

Lord Tu'ivakanō: 'E Fakafofonga ko e mahalo ko e me'a 'e taha pē ia ko e *wind power* pē ko e tapili ko e me'a ia, ko e la'ā ia he 'ikai ke ma'u ha ivi ia he 'aho ni he 'oku 'uha 'oku lahilahi ange e 'uha he taimi ni. Ko e me'a pē 'o kapau 'e 'ai ā ha'atau ngaahi fu'u tapili lahi lahi e ngaahi tapili ko u tui mahalo 'e tokoni kia kitautolu he ngaahi 'aho pehe ni mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ki'i fakamolemole ē. Ke ki'i tuku kia Fakafofonga Fika 1 pea hoko mai 'a 5 pea ke toki hoko mai 'Eua 11. Pea Fika 4 ē.

Tokanga ko fē Pule'anga mo e taimi malava ai ke a'usia taumu'a ke holo totongi 'uhila

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fakataha 'Eiki. Kuo mahino 'aupito pē foki mei he lipooti ia ko eni pea 'oku tau fakamālō lahi pē ki he 'Eiki Minisitā kae pehē ki he Poate ko eni pea mo e, 'enau fengāue'aki pea mo e Poate 'Uhila 'i hono tokangaekina mo pule'i 'a e anga 'o e ngāue 'a e 'uhila 'i Tonga ni. Taha foki eni 'a e 'a e potungāue pē ko e poate na'e fai hono fehu'ia 'e he kakai tokolahi pē 'oku kei tonu ko ā kei 'i ai ha Komisiona 'o e 'Uhila ka 'oku mahino 'aupito pē 'a e mahu'inga 'o e faifatongia 'a e Poate ko eni pea mo hono 'a e Komisiona 'Uhila pea mo hono fatongia ki he lelei fakalukufua 'o e fonua 'aki 'ene hanga 'o pule'i 'a e anga 'o e faifatongia 'a e kautaha ko ia 'a e Pule'anga ko e Poate 'Uhila 'a Tonga.

Hangē pē ko e ngaahi feme'a'aki pea ko u fakamālō lahi mo'oni ki he 'Eiki Fakafofonga Hou'eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu hono 'ohake 'a e me'a 'oku 'ikai ke toe veiveiua 'a 'ene uesia 'a e ngāue 'a e fonua ni mei he ta'u eni mahalo 'e uofulu 'a e feinga ke lalaka kimu'a 'i he ivi pē ko e hā e ivi ko eni 'a eni na'e me'a 'aki 'i he *Energy* 'a e *Road Map* ko eni na'e 'osi palani 'i he ngaahi ta'u lahi. Pea 'oku lave'i he motu'a ni ko u tui na'e fakamole 'a e ngaahi pa'anga lahi ai.

Mahino 'aupito pē ko eni 'oku tau hanga atu 'i he ngāue'aki 'o e solá pea na'e tōmui 'a e ngāue 'a e Pule'anga ngaahi Pule'anga ki mu'a pea mo e Poate 'o a'u ki he tu'unga na'e 'i ai 'a e me'a na'e hā'ele e Tama Tu'i 'o fakahoko 'i māmani 'a e tāketi na'e tonu ke a'u ki ai 'a e fonua ni pea na'e 'ikai ke a'u na'e 'ikai hoko ia. 'Oku ou tui lahi Hou'eiki Pule'anga ko e pole eni kia kimoutolu kae pehē mo kimautolu mo e Fale Alea ki hono ngāue'i 'o e me'a ko e ivi ke lava ke holoki ai 'a e me'a 'oku lāunga faka'aho ai e kakai 'o e fonua kuo tau 'osi mou 'osi mea'i kotoa pē pea 'oku lave'i pē he motu'a ni.

'Oku ou tui pē mo e 'amanaki ko e ngaahi sola kotoa ko ena 'oku tu'u kuo ngāue. Pea ke 'asi 'a e faka'ilonga 'o hangē ko e me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai Fika 1 ko e pēseti 'e 18 'oku ne to'o ko u tui foki na'e 'osi tāketi ia ko e a'u ki he 'aho ni mahalo kuo 'osi tonu ke pēseti 'e 50 pē laka ai ka 'oku 'ikai foki ke hoko ia.

Pea ko e fehu'i ia ko ē ki he Pule'anga ko eni pea mo ha toe Pule'anga 'e hoko mai pē 'e a'u ko ā 'a fē 'a e ngaahi misi pea mo e ngaahi fakakaukau ko ia. Taha foki me'a Sea 'oku fakatokanga'i 'e he motu'a ni ia 'a e fu'u kekekele ko ē 'oku to'o 'i he sola. 'Oku 'ikai ke toe veiveiua he 'aho ni mo e fakalalakala 'o e tekinolosia ko eni 'oku malava pē 'e he kakai 'e

ni'ihi 'o fakasola pē honau 'apí pea lele tokotaha pē ia ai mo 'ene 'uhila pē ia 'a'ana ka 'oku 'ikai foki ke tau 'amanaki pea 'oku 'ikai ke tau loto ke pehē ...

<009>

Taimi: 1750 – 1755

Tevita Puloka: ... 'etau anga 'etau nofó. Ke lava pe 'e ha taha ia 'o 'ai ha'ane sola pe 'ana hono 'apí. Pea ko ia tokotaha pe ia te ne ma'u e monū ko iá, 'oku tau tui kotoa pē neongo 'oku mamafa e totongi e 'uhilá pea tau hanu. Ka 'oku tau fai ia 'i he loto hangē ha'atau toungeāué, 'i he ngāue'i 'o e fonuá ni ko 'etau totongi 'etau ngaahi mo'ua 'uhilá. Pea 'i he taimi tatau 'e fehu'ia 'e he kakai e fonuá ha taimi 'oku 'i ai ai ha fatongia meiate kimoutolu Pule'anga. Mo e kau ma'u mafai 'i ho'omou faifatongia 'oku fai ke mau ongo'i mo kimautolu e kakai e fonuá 'oku fe'unga pea taau pē 'a e me'a 'oku 'omi ke mau totongi, pe ke tau totongi.

Mahino 'aupito 'oku 'i ai 'a e kelekele lahi 'oku to'o 'e he solá 'i he founga ko 'ení pea 'e pehē pe ia 'i māmani kātoa. 'I he taimi tatau 'oku fakalalakaka e tekinolosiá 'e si'isi'i ange e ki'i pēnolo 'o e solá ka ne kei hanga 'o mimisi ha ivi tatau pē meí he la'ā 'o fakatatau ki he ngaahi pēnolo he kuohilí. Lava ange pēnoló he 'ahó ni 'o ngaungaue pē 'o fakatonu ki he 'alu 'a e la'ā 'iate pe ia. Pea ko u tui ko e ngaahi fakalalakaka ko iá 'oku 'amanaki pē 'e hanga atu 'a e fonuá ni ke kai melie ai ha 'aho.

Ko u fa'a fakakaukau au Sea he taimi 'e ni'ihi 'eku fa'a lave'i atu 'e au ko e, 'a e ngaahi fa'itoká. Pea mo hono ngaahi 'ēliá tapu mo e si'i kau pekiá, ko e ngaahi 'ēlia lelei eni ka lava 'o solá ia. Pea toki 'i ai leva 'a hono lea 'oku pehé ni, ke fai hotau fakaiviá meí he kau pekiá hūfanga he fakatapu. Kae tuku atu e ngaahi kelekele ko ē ke vahe ai ke hiki atu si'i kāinga ko eni 'oku nofo 'i Hala'ovave mo 'Isilelei he anó 'o nofo he mātu'ú. He ngaahi fu'u 'ēlia ko eni 'i Vainī mo me'a neongo pē 'ene mama'ó ka 'oku mahino 'oku sai ange ia ki he ngoué mo e ngaahi me'a pehē.

Ka ko u tui lahi pē pea 'oku ou fiefia au he līpooti ko ení. Ko u tui 'oku tau hangē ko e laú kuo hangē ka melié hotau kavá. Pea 'oku ou fakamālō lahi atu au 'i he ngāue 'oku fai neongo e ngaahi pole ko eni kia kimoutolu Pule'anga kae pehē ki he ma'u mafai, 'oku ou fokotu'u atu, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i 'oleva pe Tongatapu 8, te u fakahoko koe 'i he hoko maí. Hoko mai 'a 5.

Tokanga ki he fatongia Komisoni 'Uhila ke 'atita'i Kautaha 'Uhila

'Aisake Eke: Tapu mo e Seá pehē ki he Hou'eiki Kōmiti Kakató. Sea fakamālō 'aupito ki he līpootí, pea mo e ngāue e Komisoni ko eni ki he 'Uhilá. Sea mahalo ko e ki'i me'a pe 'e 3 ia ko u vakai ki aí.

Ko e taha foki e fatongia 'a e Komisoní ko 'enau ō 'o 'atita'i 'a e Potungāue 'Uhilá, 'a e Kautaha 'Uhilá. Koe'uhí ke fakapapau'i 'enau ngaahi me'angāue ko ē hono fika'i ko ē e 'uhilá. Pea 'ikai ngata aí foki ko 'enau ngaahi koloa. He koe'uhí ko e fika'i ko eni ko ē hangē ko e sēniti 'e 40 ko eni 'o e koloa ko ē mo e kau ngāué. Pea mo e ngaahi me'angāue mo e 'u senoleita ko eni, 'oku tau lave'i pe foki, lahi e matemate mai e 'uhilá he ngaahi taimi mai ko ení. Pea mahalo ko e 'uhinga ia 'oku lahi pe mahalo ko e tokanga ki he monomonó.

Ka ko u ki'i vakai hifo ki heni ki he tafa'aki ko ia 'oku 'ikai ke fu'u ma'u ha fakamatala lahi ki ai. Ka ko e 'ai pe 'eku kole ki he hokohoko pē 'a e ngaahi fatongia ko ia. Ko e taha foki eni hono fatongia, ki hono 'atita'i 'a e 'uhilá. 'Oku mahino ko 'ene ngaahi fakamatala 'oku 'omaí mo 'ene ngaahi koloa 'oku nau tauhi. 'Oku 'ai pe foki 'o fakatatau ki he aleapau ko ē, ta'u 5 ki hono tokangekina ko ē mo hono fakamahu'inga'i totongi 'uhilá. 'A ia ko e ki'i me'a pē ia 'oku ou fakatokanga'i hifo ki heni 'oku 'ikai ha fu'u lave mālohi ki ai 'a e lipootí. Ka 'oku mahu'inga pē.

Mahu'inga fakatau 'uhila mei he ngaahi kautaha ngaahi 'uhila pea toki fakatau ki he Kautaha 'Uhila

Sea ko e uá pe ia felāve'i pea mo e mahu'inga ko eni 'o e fakatau 'uhila ko eni meia nautolu ko eni ngaahi kautaha 'oku nau ngaahi ko eni e 'uhilá pea fakatau ki he 'uhilá, ki he Kautaha 'Uhilá. Meimei ko e sēniti 'e 33, 'enau fakatau mei he taimi ní, sēniti 'e 33 mei he ngaahi Kautaha 'Uhilá. 'A ia 'oku 'i ai e Kautaha ko eni ko ē, fakatefito pe he tu'unga ko ē fe'alu'aki e pa'anga 'Ameliká. 'E nau fakatau mai ko ē mei he 'uhilá 'o 'omai toki tufa ki he ngaahi feitu'u. Me'a 'oku seniti 'e 33 ai, a'u atu ia he taimi ní kapau 'oku seniti 'e 76 'a e loló, 'a ia ko ē.

Ka na'e 'i ai e fo'i taimi 'e taha na'e holo hifo taimi ko ē na'e tō ai e Kōvití. Na'e 'alu hifo e totongi loló, 'alu hifo 'o sēniti 'e 22. Ka ko eni kuo 'alu hake ia 'o sēniti 'e 76 ka 'oku mahalo ko e konga lahi ia 'i he kaha'ú 'i he ngaahi alea he tafa'aki ko ia. Ka 'oku mahalo 'e toki tānaki atu ki ai mo e ki'i me'a ko eni 'oku totongi pe ko ia 'a ia 'oku mei peseti 'e 5 pe 7, 'a e Pule'angá ko eni he ngaahi polokalama tokoní. 'Oku meimei 'avalisi mei sēniti 'e 28/29, sēniti ko ē fakataha kátoa 'oku ha'u ko ē mei he solá, 'o 'alu ko ē ki he 'uhilá.

Tokanga ki he tu'unga tō lalo fehū'aki e pa'anga

Ko e faka'osí pe 'a'aku Sea ko 'eku lave ki he tu'unga fakapa'anga 'o e ...

<010>

Taimi: 1755-1800

'Aisake Eke: ... komisoní pea 'oku ou ki'i sio hifo ki ai 'oku mahino 'oku sai pē. 'Oku mahino foki 'oku ma'u 'enau ma'u'anga pa'anga pea mei he totongi 'uhila ko e ki'i *levy* foki 'oku fa'a ha'u mei ai. Ka 'oku ou lave hifo ki he 'enau tu'unga fakapa'angá 'oku sai pē ka ko u ki'i 'eke pē 'a'aku ia felāve'i pea mo 'enau, ki henau fakamatala ko eni felāve'i pea mo e, nau 'alu ko ē 'enau pa'angá 'oku ui ko e *cash flow* ē. 'Oku, 'a ia ko e fakamatala ki he fehū'aki fakapa'angá. 'I he peesi 29 'oku ou kole pē au felāve'i ko eni mo e ngaahi totongi ki he ngaahi kautaha mo e kau ngāue.

Ko e toki ta'u eni e hiki lahi 'aupito e fiká pea mei he 600000 ki he 1.4 milioná. 'A ia 'oku hiki lahi 'aki 'i he, 'aki e 700,000. 'Oku mahu'inga foki e ki'i, 'a e tu'unga ko eni 'a e fakamatala ki he fehū'aki pa'angá, te nau, ko e fakamatala ia, 'oku sai taha hangē ko e tonu foki e ngaahi fakamatala pa'angá ko e fakamatala ia 'oku tau pehē 'oku tonu tahá, falala'angá. Koe'uhí ko e ngaahi fakamatala 'oku lava pe ia ke feliuliuaiki koe'uhí he me'a fakatauhitohi mo e ngaahi me'a pē.

Ka ko 'eku lave'i ki heni ko e, 'oku tō lalo ko e tu'unga fehū'aki pa'anga ko ē 'o e ta'u kuo 'osi 'a e 22 ne mole 'a e, lahi ange hū atú he hū maí 'i he pa'anga ngāué. Ko e tafa'aki ko ē ki he 'inivesí 'oku 'i ai pē 'ene ki'i kaka hake. Na'e 50000 na'e lahi ange 'alu kitu'á he hū maí 'o 'alu hake 'o 45000 'a ia 'oku hū maí. Ka ko e ngaahi, mo'oni na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a ka ko e konga lahi taha e nga'unu 'a e fika ko ení mei he 600000 ki he 1.4. Ko u ki'i kole pē au ke ki'i fakamatala pē ko e ngaahi totongi ki he ngaahi kautahá mo e kau ngāué. Fo'i hiki 700000 ko iá fo'i fakamole ko 'eku 'ai pē au ha ki'i fakamatala ange ki aí. 'A ia ko e peesi 29 mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga peesi 29.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofongá kae tali atu pē 'a e ki'i 'a e fehu'i ko ení kuo tuku maí. Ko e hangē ko ē ko ho'o, koe'uhí ko e totongi ení ko ē ki he ngaahi kautahá mo e kau ngāué. Na'e 'i ai e, 'a e hiki ko ení 'i he ta'u fakapa'anga lolotongá. 'I he tafa'aki ko ení hono *pay* 'enau, 'i he *payment* 'i he *cash flow* ko ení 'oku 'asi atú hangē ko ē ko e fakamatala 'a e Tongatapu 5.

Na'e tu'u pē ení 'i he, ko e fakamatala foki 'oku ou ma'ú ko e, na'e 'i ai pē ngaahi fakamole kehekehe 'i he, 'i loto 'i he ta'u fakapa'anga ko ení na'e fai hono totongi ki he, koe'uhí ko e tu'unga ko ē ki he kau ngāué hangē 'oku hā atú na'e tatau pē. Pea ko e ngaahi kautaha kehé mo e ngaahi fakamole na'e 'ave ki aí na'e, na'e lahi ange totongi 'i he ta'u ko ení 'o hiki hake ko ení. Kae feinga pē ke 'omai ha toe fakamatala 'oku kakato ange ki he, ki he hiki ko ení 'o e kehekehe ko ení. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Sai pē 'e foki mai pē ki he Feitu'u na Fika 5 ē.

'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Vaea Taione: Tapu mo e Seá, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai ā koe 8.

Tokanga Tongatapu 8 ko e hā 'a e hoko atú hili hono alea'i ngaahi lipooti fakata'u

Vaea Taione: Sea tapu mo e Feitu'u na, 'oua te ke tuputāmaki ka u ki'i fehu'i angé Sea 'a e, kae lava ke mahu'inga mālie kia au ngaahi lipooti ko ení Sea. Ko e 'osi ko ē 'etau talanoa'i e lipooti ko ení Sea, 'oku hu'u ki fē 'ia? 'Oku 'osi pē ko ē pea miniti'i 'o tuku pe 'oku toe hanga he Falé 'o fai ha ngaahi me'a ki ai 'o 'ave ki he 'ū potungāué. He fehu'i 'a e motu'á ni Sea, 'ikai ke fu'u loko mahu'inga mālie kiate au 'a e tau talanoa'i 'a e 'ū ngaahi lipooti ko ení Sea. Fiema'u pē ke u hanga 'o 'ilo'i mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Iikí mo e Sipoti Fakalotofonuá.

Tali Pule'anga ki he faka'eke ko e hā ngāue Pule'angá fekau'aki mo e 'uhilá

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō 'Eiki Sea. Ko e fai pē fakahoha'á 'i he faka'eke'eke na'e fai ko e hā 'a e ngāue 'a e Pule'angá fekau'aki mo e 'uhilá pea mo e lolo. Sea ne u 'i Niu 'Ioke he ngaahi uike ko eni kuohilí pea na'e fai ai e talitali 'a e 'Eiki Talafekau Lahi ko ia *UN* ma'a Tongá. He ko hono 'uhingá ko e 'Eiki Palēmiá 'oku Sea 'i he *SIDS DOCK more on small island development states ...*

<002>

Taimi: 1800-1805

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... *DOCK*, pea ko e fekau'aki eni mo e ngāue 'i lalo kilisitahi 'i he taimi ko eni ko ē 'oku ngaungaue ai ko ē 'a e tahi 'i lalo, 'oku ne 'omai ai 'a e ivi, pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi founa sima 'oku fokotu'u 'i lalo fonua 'oku ne tataki hake ivi ko ia ki he funga fonua, ngāue ia 'a e 'Eiki Palēmia 'oku lolotonga fai Sea, pea 'oku tau kātoa 'a e fanga ki'i 'otumotu ai he 'oku 'ikai ke toe kuo 'osi 'a e funga fonua pea mo tahi mo e funga tahi hono ngaahi 'i he 'uha pea mo e afā, ko ia 'oku fai ai 'a e hola ki lalo kilisitahi, pea neongo 'oku ou 'oatu ke 'oku 'ikai ke 'i ai hano pepa, ka 'oku ou 'oatu 'oku fai 'a e ngāue. 'a e 'Eiki Palēmia pea mo e Kapineti he ngāue pea na'e fokotu'u eni 'i he māhina kuo 'osi, ko e ki'i taimi nounou pē mei heni 'Eiki Sea, 'oku fai atu ai 'a e kole ki he Vāhenga Vava'u, ka 'oku faingamālie 'a kilisitahi 'otu mala na'a 'oku ki'i faingamālie ke ki'i fai hano ki'i ue'i, ke vakai na'a lava ke 'inasi atu ai 'a e hongē ko eni ko ē ko ē 'oku tō homou uafu. Ka 'oku ngāue atu 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā foki 'a e Hou'eiki Kapineti ki he tafa'aki ko eni. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Mālō 'Eiki Minisitā. 'Oku 'ikai foki ke toe 'i ai ha feitu'u ia 'e ue'i ngofua ko Houma pē mo e, pea ne ngaue ko ia, 'uhila lahi fakamanavahē mo'oni. Ko e Pupu'apuhi ko ia 'oku, kae fakamālō ka u foki mai mu'a ke 'ai 'a e fehu'i 'a Tongatapu 8.

Ko e fehu'i 'a e Tongatapu 8 ko e 'osi ko ia 'etau feme'a'aki ko eni 'i he līpooti ko eni pea 'osi 'e 'i fē, 'e 'ave ke toe fakafoki ki he Pule'anga, pē kuo 'omai pē te tau 'ave pē 'o toe tuku ha feitu'u ke malu ai. 'E Fakafofonga, ko e fakamatala mai eni līpooti mai 'e Komisoni 'Uhila, 'a honau ngafa fatongia mo e tu'unga na'a nau 'i ai mo hono 'atita'i kinautolu 'o felāve'i mo e ngāue mo e pa'anga na'a nau ngāue'aki mo e ivi faka'uhila 'oku ma'u 'e he kakai 'o e fonua. Pea kapau leva 'oku 'i ai ha Mēmipa 'oku 'i ai ha'ane me'a 'oku tokanga ki ai 'a eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki, fakamolemole pē 'oku fakatokanga'i pē 'e he motu'a ni 'oku 'i ai 'a e ngaahi feme'a'aki ia 'oku 'ikai ofi ai kole atu 'unu'unu mai ki he 'etau līpooti. Ka ko e tokolahi taha ho'omou feme'a'aki 'oku 'i he fofonga pē 'o 'etau līpooti, fakamolemole.

Hou'eiki hoko atu e kau Mēmipa, kau Mēmipa ko 'etau takai faka'osi pē eni pea tau 'osi e. 11, pea faka'osi mai 'e 4.

Tokanga ki ha fa'ahinga founa ke lipooti atu ha mole ha mo'ui e kau ngāue pē kakai ko e ta'etokanga e Tonga Power

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea 'a e toe ma'u 'a e faingamālie, pea na'a ku feinga atu au 'anenai ke 'eke atu angé 'a e fehu'i ko eni he 'oku hā he peesi 19, 'i he hao mo e malu mei he

ngāue faka'uhila, pea ko e palakalafi ko ē 'i lalo, 'oku 'i ai 'a e talanoa ai ki he malu 'o e mo'ui 'a e kakai, mei he 'uhila.

'A ia ko 'eku fehu'i ko eni ki he Komisoni pē 'oku 'i ai ha fa'ahinga founa 'oku līpooti atu ai ha mole ha mo'ui tatau pē 'i he kau ngāue, pē ko e kakai koe'uhi ko ha ta'etokanga 'a e Tonga Power 'i he 'elia ko eni 'o 'enau ngāue, pea kapau leva 'oku 'i ai ha ngaahi case pehē, ko e hā leva 'a e ngāue ko ē ko ē 'oku fai ki ai he koe'uhi 'oku mahu'inga eni ke tau sio ai he 'oku 'i ai 'a e sevesi 'oku fai 'e he Tonga Power pea 'oku 'i ai pē pea mo e fatongia ko ē ke nau tokanga, pea kapau na'e 'i ai ha 'anau ta'etokanga 'o hoko 'o mole ai ha mo'ui, ko e hā leva 'a e ngāue ko ē 'oku fai ki ai 'o kapau 'oku 'i ai ha case, pea ko e hā 'a e founa 'oku fai atu ai ha fakahoko atu e 'ū me'a ko ia ki he Komisoni, kae lava 'o fai hano vakai'i ha me'a pehē 'oku hoko.

Ko hono faka'osí Sea, ko e kamata'anga ko ē 'o e 'omai ko ē 'o e *smart meter* na'e 'i ai 'a e fakatamaki na'e hoko 'o pehē na'e fu'u lele ai ki 'olunga 'a e totongi 'uhila. Pea 'oku ou tui ko e fehu'i, 'oku hangehangē kiate au 'oku kei tali mai 'a e kakai pē ko e ha 'a e me'a 'e hoko ki he'enau seniti ko ē na'e 'osi totongi 'oku pehē 'e he Sea ko ē 'o e Poate, na'e 'i ai 'a e fehalaaki pea na'e fu'u lahi 'a e totongi ko ia. 'E fakafoki ki he kakai, pē 'e to'o ia mei he'enau totongi 'uhila, pē ko e hā 'a e ngāue ko ē 'oku fai ka ko u tui ko e taimi ko ē na'e mate ai ko ē *system* pē na'e anga fēfē leva hono lau 'a e 'uhila ko ē na'e 'oange ke nau totongi, pea nau pehē ko ē 'oku fu'u mā'olunga, ko e hā 'a e founa 'e 'oange ai pē 'e fakafoki ange ki he kakai 'a 'enau sēniti na'e 'osi to'o ia 'e he Poate 'Uhila koe'uhi ko e maumau 'a e *system*, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai. Minisitā.

Tali Pule'anga 'oku tokangaekina Komisoni ka 'i ai ha me'a 'e hoko pea mole ai ha mo'ui fekau'aki mo e 'uhila

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale kae lava atu pē ha ki'i tali ki he fehu'i ko eni kuo tuku mai, ko e fehu'i 'uluakí kapau 'e hoko ha mole ha mo'ui 'i he fekau'aki mo e 'uhila, 'io, 'oku tokanga atu mo ia 'a e Komisoni 'i he, 'o fakahoko hake 'a e me'a ko ia, pea 'oku fai leva 'a e ngāue 'a e Komisoni ko 'enau sivi 'a e tupu'anga 'a e ...

<005>

Taimi: 1805-1810

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...Mole 'a e mo'ui kapau ko ha me'a 'i loto 'a e Fale ko e Komisoni leva ia koe'uhí ko e fokotu'u 'a e 'ū naunau kapau ko ha me'a 'i tu'a 'oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga ia 'a e Komisoni he ko e laine ia mo e ngaahi me'a pehē pea 'oku fakahoko ia ki he Potungāue 'Uhila koe'uhí ko e ngaahi palopalema 'oku hoko 'i tu'a ia ko ē 'i Fale.

Ko e tali ki he fehu'i hono ua. Ko e fehu'i, ko e Komisoni foki ia 'oku ne seti ko ē fo'i totongi ko e lele ia 'a e totongi 'uhila ko e *unit* ngāue'aki ia 'oku tu'uma'u pē totongi ko e lahi e *unit* ko e mita ia. 'A ia ko e .. .na'e fakama'ala'ala pē hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga he Sea 'a e Poate 'Uhila mo e founa ke fetu'utaki ange kia nautolu 'a e kakai 'i he me'a ko ē na'e hoko palopalema na'e hoko ia mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea mālō ko u fakamālō ki he tali, ka ko e foki ko ē ki he fo‘i fehu‘i ‘uluaki ‘oku hangē kiate au ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e ngaahi keisi lāunga atu ‘i he mate he mole ‘a e mo‘ui, ka ‘oku hangē ia ‘oku te‘eki ke fai ha ngāue ia ki ai pea ‘oku ‘ikai ke u ma‘u pē ‘oku ‘ilo ki ai ‘a e Komisoni pē ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘eke ko ē ‘a e founa pē ‘oku fakaa‘u fēfē atu ki he Komisoni ke nau ‘ilo‘i na‘e ‘i ai ‘a e mate pea ‘oku fai ki ai ha ngāue koe‘uhí ko e mole ‘a e mo‘ui, pea ko u tui pē ‘oku ‘i ai ‘a e kakai ‘oku nau tali mai ko e hā e tali ki he me‘a ko ē na‘e hoko, pea ko e hā ‘a e ngāue ‘a e Komisoni kuo fai ke tu‘utu‘uni ki he Poate ko eni pē ‘oku ngāue mo e Fakamaau‘anga ki ai pē ko e hā ‘a e founa ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘eke, he ko u tui pē ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e ngaahi keisi ‘i mu‘a ke fai ki ai ha ngāue koe‘uhí ‘oku ‘ikai totonu ke tukunoa‘i.

Sea Komiti Kakato: Tali mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Ko ia tapu atu ‘Eiki Sea. Ko ia hangē pē ko e fakamatala ko ē na‘e fai ‘anenai ko e ngaahi keisi ko ia ko ‘ene lave‘i pē he Komisoni ‘oku tuku atu leva ‘a e kau ngāue ke nau ō ki he feitu‘u ko ia ke ‘ilo pē ko e hā ko ā ‘a e tupu‘anga pē ko e tupu ‘i Fale ‘i loto pē ko e tupu ia ‘i tu‘a. Ko e ngaahi keisi foki ia ‘oku lahi pehē ko e ma‘u ia he ‘uhila ‘i tu‘a he laine mo e me‘a pehē pea ‘oku tuku leva ki he Poate ‘Uhila ke ne hoko atu ‘a e ngāue ki he ...ka ko e ngāue ia ‘oku fai ‘e he Komisoni ‘i he tafa‘aki ko ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku fehu‘i ‘a‘aku ia he ‘oku ‘ikai ke tali mai ‘a e fehu‘i ia ‘oku lolotonga ai nai ha keisi ‘oku lolotonga fai ha ngāue ki ai pē ‘oku fakatatali ke fai ha ngāue ki ai ‘oku tali mai ha fāmili pē ko ha taha ki ai?

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: ‘Ikai Sea ‘oku ‘ikai ha keisi ia ‘oku tuku fakatatali he taimi ni ki he Komisoni mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai mālō. Tongatapu 4 ko ‘ene ‘osi pē eni ‘oku tau pāloti ē.

Mateni Tapueluelu: Mālō tapu mo e Feitu‘u na ‘Eiki Sea fakatapu atu ki he Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato Sea ko e ki‘i fehu‘i pē eni ia ‘e ua ‘oku ou loto pē ke fakama‘ala‘ala mai mu‘a.

Fehu‘ia pē na‘e fai ha savea ne fakapa‘anga ‘Asitelēlia hili longoa‘a hiki fakatu‘upakē ‘uhila ‘i he ngaahi mita poto

Ko e‘uluaki pē Sea ‘oku hā foki ‘i he peesi 16 ‘o e lipooti ‘a e ngafa ko eni mo e fatongia ko eni ‘a e Komisoni ki hono vakai‘i ‘o e ngaahi mita, lau ko eni ko e *smart meter* kapau te tau tokanga‘i pē ko e mita poto pea ‘oku fehua foki he ‘aho ni pē ‘oku kei poto he hili ko eni ko ē ‘a e ngaahi vālau ‘i he hiki fakafokifā ‘a e ngaahi totongi ‘uhila Sea, ka ko e fehu‘i pē Sea pea na‘e ‘i ai nai ha fa‘ahinga savea tau‘atāina na‘e fakahoko ‘i he ta‘u kuo ‘osi na‘e fakapa‘anga ‘e ‘Aositelēlia ke tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi mita mo e palopalema Sea.

Kolea ha lipooti tau‘atāina ke ‘omai ki Fale Alea

Pea kapau na‘e ‘i ai ha savea pea ‘oku ‘i ai ha lipooti tau‘atāina ai, ‘e lava nai ke ‘omai ha tatau ‘o e ngaahi lipooti ko ia ki he Fale Alea Sea ke tau mamata tonu ki ai ko hono ‘uhinga pē ko e ngaahi lāunga kuo ‘omi tonu ia he kakai kia tautolu mo ‘enau fekumi ‘oku ongo ia kiate au pea ‘oku hā kiate au ‘oku malukolo mai e ongo....tatau pē Poate ‘Uhila ia mo e Komisoni ‘osi e ‘ū

tālanga ia ko eni 'oku 'ikai ke mahino ia ko e hā e mo'oni ia, kapau 'oku 'i ai ha lipooti pehē Sea ko e fehu'i ia pē 'oku lava 'o 'omai mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea tuku ke u tali atu 'a e ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea ma'u faingamālie. Ko e ... na'e fai foki 'a e tokanga 'a e Pule'anga ko e 'uhinga pē ko e hoha'a ko eni ki he tonu 'a e mita, pea na'e kole leva ki 'Aositelēlia ke nau 'omai ha taha mataotao. Na'e 'ai leva e tokotaha ko eni pea na'e 'osi 'omai e lipooti ka te u 'alu pē 'o vakai ki 'Aositelēlia pē ko e hā e tūkunga hono tuku atu kitu'a 'a e lipooti pea toki fakahoko mai ki he Feitu'u na Sea kapau 'oku me'a ia 'oku faingofua pē kia mautolu kae tuku pē mu'a ke 'uluaki fai ha pōtalanua mo 'Aositelēlia pea toki fakahoko mai ki he Fale.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Ka 'oku 'osi

<007>

Taimi: 1810-1815

'Eiki Palēmia : ...fai pē 'a e tali pehé ni ia ki he Letiō ko eni Kele'a mo e me'a ne 'osi 'eke mai pē 'enautolu mahalo ko e me'a ia na'e tokanga ki ai e Fakafofonga. Pea kuo 'osi 'ave pē tali 'o talaange pē ki ai kuo 'osi 'ai e lipooti ka kuo pau pē ke mau vakai ki he fonua na'a nau fakapa'anga pē ko e hā ha'anau lau. Faingofua pē ia kapau 'oku nau pehē 'enautolu 'oku sai pē kau toki tuku mai 'e au Sea 'ikai ko ha palopalema ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Palēmia.

Mateni Tapueluelu : Sea ko u fakamālō ki he 'Eiki Palēmia kapau ko ia. Mo'oni pē ia kapau 'oku fakapa'anga mei 'Aositelēlia ka ko e me'a ko e ngaahi fo'i mita 'oku pipiki ia he ngaahi 'api ko ia e kakai 'oku nau uesia Sea. Pea ko e anga ē faka'amu 'oku ou tui au 'oku 'i ai 'enau totonu ke nau 'ilo ki he tūkunga totonu ko ia 'oku 'i ai e ngaahi mita ko ia 'oku tuku honau 'api Sea. He ko nautolu te nau totongi pea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Palēmia ki hono fakakaukaua 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia : 'Oo tuku pē hangē ko 'eku lau fakaa'u pē ki he Pule'anga 'Aositelēlia kapau 'oku 'atā faingofua pē Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu'u pea pou pou...

Fehu'ia e tūkunga totonu 'a e uesia mo'ua 'uhila kakai

Mateni Tapueluelu : Fakamolemole Sea ko e ki'i faka'osi pē he peesi 18. Fakamolemole Sea. Ko e fehu'i pē ia Sea ko hono 'uhinga ko e fakatātā 'a e motu'a ni 'anenai na'a ke ta'ofi mai Sea pea 'oku ou talangofua ki he Feitu'u na pea 'oku ou 'oatu pē fakatātā tonu 'a e motu'a ni. Ko e sēniti ko eni 'e .11 ko eni tokoni 'a e Pule'anga. Lele atu e motu'a ni mo hoku hoa ko e totongi 'emau 'uhila Sea. Totongi kakato ia pea ko e foki atu ko ia ke toe totongi hoko toe tupu ia hangē ha 'isite. Ko e me'a ko ia na'e talamai Sea ko e fo'i sēniti ko ē 'a e Pule'anga

tokoni to’o, pea ko e ‘eke atu pē ‘oku to’o ‘a fē talamai ‘oku to’o ‘i Mā’asi. Ka ko e mo’ua eni ia ‘o Fepueli na’e totongi. Ko ‘eku fehu’i pē Sea pē ‘oku tonu ‘a e me’a ko ia. Ko ‘emau hū mai ko ia kitu’a ‘oku talamai ‘e he kakai ko e ni’ihi ko ia na’e toki hū atu ko e omi pē fehu’i ‘a e me’a tatau. Toki tu’usi ki Ma’asi kae hili mai ia he mo’ua ko ia ‘o Fepueli. Pē ko e hā ‘e tūkunga totonu ki ai he ‘oku ou tui ‘oku uesia tatau e kakai. Ko e fehu’i faka’osi pē ia ‘Eiki Sea. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mea mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Tapu atu Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa. ‘Io ko e mo’oni ia ka te mou me’a pē ki ho’omou ngaahi mo’ua ‘uhila ‘oku ‘asi atu ai ‘a e ki’i fo’i totongi ko ia. Hangē pē ko ‘eku lave atu pē ‘anenai na’e ‘osi tukuange mai ‘e he Potungāue Pa’anga ia ‘a e *Media Release* he uike kuo ‘osi fakamatala’i lelei atu ai ‘e fakafoki ‘a e me’a ‘e hoko. ‘A ia ko hono fakafoki ‘a e ngaahi me’a ko ia ke lau ai ‘a e totongi ko eni ‘a e Pule’anga he ngaahi mo’ua ‘uhila katoa ko ia na’e hoko ai e me’a ko ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : ‘A ia kuo ‘osi fakafoki kotoa ‘a e ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ‘A e mo’ua ‘uhila hono hoko.

Sea Kōmiti Kakato : ‘A e mo’ua ‘uhila kotoa ē. Mo e tokoni ‘a e Pule’anga?

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. ‘Io koe’uhi pē ko e si’i Fakafofonga Tongatapu 6 te’eki ai ke me’a. Me’a mai.

Dulcie Tei : Mālō Sea. Tapu mo e Sea tapu mo e Sea ‘o e Fale tapu ki he Kōmiti Kakato. Ka u kau pē mu’a ‘i he efiāfi ni ‘i he tu’u ma’a e ngaahi fāmili ‘a ia ‘oku ma’u ngāue ki ai, pea ‘oku mou ngāue ki ai. Pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e *issue* ‘o e Komisoni he efiāfi ni pea ‘oku mahino ki he finemotu’a ni fakataha mo e fakamālō he ngāue lahi ‘oku mou fai, ke sivilivi’i pea tokanga’i pea vakai’i ‘a e ngāue ‘a e Poate ‘Uhila. Pea mo hono ngaahi tokoni pea ‘oku pehē ai ‘a e kole pē Sea ki he Minisitā mo e Pule’anga ke mou laumālie lelei pē ka mou me’a mai pē ka mau fai atu ‘a e ngaahi fehu’i pea mo e ngaahi tokanga ‘i he taumu’a ke fakafiemālie ki he ngaahi fāmili ‘o e ngaahi vāhenga ‘oku mau ngāue ki ai.

Na’e fai atu ‘a e lele koe’uhi ko e ‘A’ahi Fale Alea he ngaahi uike pē kuohili, pea ko e taha ia e ngaahi me’a mo e ngaahi fehu’i na’e tokanga lahi mai ‘a e ngaahi kolo ki ai fekau’aki pea mo ‘enau ‘uhila. ‘I he’eku fanongo ki he tali fehu’i pea mei he Feitu’u na pea mo e ngāue mo e lipooti lelei kuo fai mai. He ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fehu’i lahi kuo tali pē ‘i he fakamatala kuo mou fakahoko mai. ‘Oku ‘i ai pē ki’i me’a si’i ‘oku tokanga ki ai e finemotu’a ni ‘oku te’eki ai ke fu’u mahino. Koe’uhi ko e taha homou ngaahi fatongia ko e tokanga ki he fiemālie ‘a e kakai ke pukepuke ‘a e totongi ki he si’isi’i taha. Sai kuo fai ‘a e ngaahi tālanga ki ai. ‘Oku mou tokanga lahi ki he lolo ki he ngaahi me’a ‘oku fai’aki ‘a e ngāue. ‘Oku fakamālō atu ki ai. Pea ko u tui ko e me’a lahi ia ‘oku fanongo mai pē ‘a e vāhenga ia mo e ngaahi fāmili mo e kāinga ‘oku nau fanongo mahino...

<008>

Taimi: 1815-1820

Dulcie Tei: ... ko 'eku tokanga 'a'aku ia pē 'oku, mo toe tokanga mu'a ki he mo'ui 'a e kakaí 'o 'ikai ke 'i he' enau mo'ui 'o hangē ko e me'a 'oku tokanga ki ai ha ngaahi *accident* pē ko e hā ka 'oku mou tokanga nai ki he' enau loto mamahí mo 'enau fiefia he 'uhila 'oku nau totongi, 'oku fai e fakamatala pea 'oku fakamo'oni pē ki ai 'a e finemotu'a ni 'i he 'i he *smart meter* pea mo e *spikes* na'e hoko 'i he ngaahi 'i he pā 'a e mo'unga afi mo Hunga Tonga Hunga Ha'apai. 'Oku 'i ai e ngaahi fāmili ia na'a nau fetaulaki pea mo e ngaahi liuliunga lahi hangē Sea ko ia na'a ke lau ki ho'o totongi 'uhila pea kau ai 'a e tokolahi. Pea fai atu ko ē 'a e 'a e lāunga pea ko e fakamatala na'e tokanga 'aupito e Potungāue 'Uhila na'a nau me'a ange 'o, mo e *laptop* 'o tau 'i hala 'o fika'i e 'uhila pea nau foki mai pea fai e ki'i holo. Sai ko e hiki eni ia mei he 300 ki he 1000 tupu 'a e mo'ua 'uhila pea mai e mo'ua hokó 'oku kei tu'u mai pē 'a e mo'ua pea toe fai pē feinga ko e saí koe'uhí he 'oku tokanga mai e 'a e tokotaha pē ko e ngaahi fāmili ki honau ngaahi mo'ua ko e, toe 'alu ange pē 'a e 'a ia na'e tu'o ua 'a e *attend* pē ko e feinga mai pea mei he Potungāue 'Uhila ke fai 'a e tokoni'i ko eni 'o e ...

Sai ko e toe ha'u ko ē hono tolú pea u talaange leva kātaki ko e founa pē ke tā tā ā 'a e mo'ua pea 'oku 'oku ko e 'uhinga ia 'eku kau he tu'u he efiāfi ko eni ke mou 'oku mahino ko u fiefia 'aupito ho'omou 'i heni mo homou lipooti koe'uhí ke mahino mo fanongo mai e kāinga kapau 'o hangē ko e me'a mai 'anenaí kapau 'oku 'ikai ke tali e lāunga 'e he Potungāue 'Uhila hoko atu kiate kimoutolu 'a e lāunga koe'uhí ko 'enau ngaahi ma'u'anga 'uhila pea mo e fōtunga 'o e totongi 'oku nau fakahoko.

'Oku fakafiefia 'aupito he efiāfi ni pea ko e taha ia e ngaahi me'a te mau a'u atu leva pea mo e ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai 'a e kāinga ke mou me'a lelei ki ai ko e mo'oni ia 'o e anga 'o e hikihiki 'o e uesia 'o 'enau ngaahi 'uhilá. 'Oku fakamālō atu Sea he he efiāfi ni pea 'oku 'oku fiefia 'a e finemotu'a ni he fōtunga ho fakahoko fatongia ma'a hotau Fale ma'a e Komiti Kakato 'i he fakaongo ki he le'o 'o kimautolu 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai pea pehē pē ki he ngaahi tali 'oku 'omai mei he Pule'anga pea pehē pē mo e ngaahi tokoni 'a e kau Minisitā ko e hā ha'atau 'unu atu kimu'a pea ko eni te tau 'alu ki lalo fonua ka tau manatu'i pē 'oku 'ae 'Otua 'a e me'a kotoa pē 'oku kei, 'ofa atu ki he ngaahi ngāue mālō e lipooti lelei 'oku tali lelei pea 'oku fokotu'u atu e pou pou atu ki ai 'a e finemotu'a ni. Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou ko ia 'oku loto ke tali 'a e lipooti ...

Fakatonutonu ke fakalelei'i tepile he Lipooti ko e tokoni Pule'anga kae 'ikai ko e pa'anga tokoni *TPL*

Lord Fakafanua: Kātaki pē Sea ko e 'oku 'ikai ke u fie fakalōloa kae fakatonutonu pē eni 'oku fokotu'u atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku fakatokanga'i 'e he tēpile 'a ia ko e totongi lolotonga liliu toe hoko hake ki he pa'anga tokoni 'oku totongi 'e he *TPL* ke fakatokanga'i pē 'oku 'ikai ko ha pa'anga tokoni eni e *TPL* ko hono fakalea totonu 'a ia 'oku to'o pē mei he mo'ua 'uhila ko e tu'utu'uni tokoni 'a e Pule'anga pē ko hono fakapālangi ko e *life line tariff* 'a ia 'oku tonu pē hono fakapālangi ka ko hono faka-Tonga ko ē ki heni 'oku ko e fokotu'u atu pē ia ke fakalelei'i e tēpile ke mahino ko e tokoni e Pule'anga 'oku 'ikai ko ha tokoni e *TPL*. Sea ko e 'ai pē fakatonutonu kapau 'e tali 'e he 'Eiki Minisitā ka ko hono aofangatuku fakamālō atu ki he Komisoni 'Uhila mo 'enau ngāue lelei 'oku fakahoko mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tali lelei Pule'anga fakalelei ki he Lipooti Komisoni 'Uhila

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io tapu atu Sea ko u tali lelei pē 'ene fakatonutonu. Mālō

Pālōti 'o tali Lipooti Komisoni 'Uhila

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Fokotu'u pea pou pou ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti 'a e Komisoni 'Uhila fakataha mo e fakatonutonu fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia ...

<009>

Taimi: 1820 – 1825

Kalake Tēpile: ... Tokoni Palēmíá, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, loto ki ai e toko 19.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau, 'o hiki nima

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a e tokotaha, Māteni Tapueluelu

Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki Tahiti

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki, mou fakamolemole kei toe pē 'etau ngāué, faka'osi 'aupito eni. Ko e lipooti ko eni 'a e folau Faka-Fale Alea na'e fai 'e he 'Eiki Seá ki Tahiti mo e ni'ihina na'a nau folau mo e 'Eiki Seá. Koe'uhi na'e 'ave eni ki he Kōmití pea kuo 'osi fakafoki mai meí he Kōmití.

Ko e Feitu'u na na'á ke tukuhifo eni ki he Kōmiti Kakató. Ko 'ene toki hoko eni ha me'a pehē talu e tu'u e Fale Aleá. Ke 'omai ha lipooti pehé ni pea a'u mai ki he tālanga'i 'e he Fale Aleá. Ka koe'uhi ko hono tuku hifó he 'ikai te u tafoki mei ai ka kuo pau pe ke hoko atu hotau fatongiá. Me'a hake e Mēmipa na'á ne kole ke tuku hifó, Tongatapu 4, hā e me'a lahi na'á ke fu'u tokanga ai ki he lipooti ko ení. Me'a mai.

Māteni Tapueluelu: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, mālō ho'o lamālie, mālō e kātaki. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató. 'Eiki Sea ko e mo'oni, ko e lipooti ko ení ko e kole 'e he motu'á ni. Ko hono 'uhingá pe Sea, ko e me'a pango 'oku 'ikai ke u toe ma'u 'e au e tataú Sea. Ka ko e lipooti ko iá 'oku fakahā ai 'oku fakahoko mai 'a e fakataha ki Tongá ni. Na'e fakaafe'i 'e he 'Eiki Seá, lipooti lelei eni ia ka 'oku hā ai Sea 'a hono 'ekea pe 'oku 'i ai e Komisoni 'i he ngaahi fonua. 'Oku 'i ai e kongá ai ko u manatu'i 'oku 'eke'i pe 'oku 'i ai ha Komisoni pea ko e 'uhingá 'oku 'amanaki ke fakahoko mai 'a e fakatahá ki Tongá ni. Ko e 'uhingá ia Sea na'á ku hanga pe 'o 'ai ke mahino pe 'oku kakato ia 'o tatau pea mo e kakano ko ia 'o e fehu'i na'e hā 'i he lipootí pea mo e tu'unga mau 'o e Fale Aleá mo e fonua ni ke talitali 'a e fakataha ko iá

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Māteni Tapueluelu: ‘I he ta’u ní ‘Eiki Sea, ko ia pe ia, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai, ko e fehu’í ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai pe ‘oku fakaafe’i mai ‘a e Fakataha Lahi ko iá ‘a ē na’e me’a atu e Feitu’u na ki ai ki Tongá ni ‘o hangē ko ia ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu 4.

Fakamatala puipuitu’a e fakataha ‘i Tahiti

Lord Fakafanua: Sea fakatapu atu ki he Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakató. Ko e fehu’i ko eni ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu 4 ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku ma’u ‘aku ki he Komisoni ‘oku ‘uhinga mai ki aí. Pe ko fē kongá ‘o e līpootí ‘oku fakapatonu ki ai ‘ene tokangá. Ka ko e taumu’a ko eni ‘a e Fakataha’anga ko ení ko e kamata mai e fakataha ko ení ko e fakataha hono 4 mahalo ‘eni. Na’e fakahoko mai ‘i he ta’u kuo ‘osí, kongá kimui e ta’u kuo ‘osí ‘i Sepitema.

Ko e fuofua fakatahá na’e fakahoko ia ‘e he Pule’anga ‘e taha kimu’a ‘i Tahiti. Pea ko e faka’amu ‘a e Sea Fale Aleá mo e Pule’anga ko iá.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole ‘Eiki Sea kapau te u, kātaki pe ‘a e ‘Eiki Nōpelé ko e fika 5 ko eni ‘oku faka’ilonga’i angé pe ‘oku ‘i ai nai ha komisoni ho’omou Fale Aleá ‘oku taafataha ‘ene fai fatongiá ki hono sivi’i mo siofi ‘a ngaahi kaveinga, ko e ki’i me’a pe ia na’á ku ‘uhinga ki ai Sea.

Ko e fakatonu lea pē ko e ngaahi fehu’i eni ia meí he ngaahi *questionnaire* pe ko e fakafehu’i na’e tufaki ki he ‘ū Fale Alea ko eni he Pasifikí. ‘A ia ko e Komisoní hono fakalea ‘e tahá ko e Kōmiti. ‘A ia ko e tali ki he fehu’i ko ení ‘io ‘oku ‘i ai ‘e tau Kōmiti ki he Feliuliuaiki e ‘Eá pea mo e ‘Ātakaí. Kapau ko e talí pe ‘oku fiema’ú

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, ko e fehu’i ko ē ‘e tahá

Lord Fakafanua: Ko e me’a ko ē ki he fakafe ko eni ki he ke fakahoko e fakatahá ‘i Tonga ní. Ka u fakatalanoa atu pē ki he puipuitu’a. Ko e fakataha’anga ko ení na’e kamata ia ‘e Tahiti pea ko ‘ene makehe meí he toenga ‘o e ‘ū fakataha’anga ko eni ‘i he Pasifikí. Ko e toki fakataha’anga eni ‘oku fakakau ‘a Pasifiki Tokelaú pe ko e...

<010>

Taimi: 1825-1830

Lord Fakafanua: ... *North Pacific* ‘a ia ‘oku kau ki ai e ngaahi motu ‘oku nau vāofi pea mo ‘Ameliká. ‘A ia ‘oku kau mai ki ai ‘a *Hawaii*, ko *Guam* pea mo e *FSM* fakataha’i pea mo e ‘ū Pasifiki ko eni ‘a Sauté. ‘A ia tautolu ia, Fisi, Ha’amoá, pehē foki ki he ‘ū Pule’anga pe ko e ‘ū fonua ko eni ‘oku ‘i he molumalu ‘o e Pule’anga Falanisē. ‘A ia ko e, hangē ko Tahiti, *French Polynesia*, ko *Noumea* pea mo Vanuatu ‘ū fonua ko ē ‘oku nau lea faka-Falanisē.

‘A ia ‘oku meimei ko ‘etau ‘ū fakataha’angá ko e Kominiuelí pē pea mo e fakataha’anga ko eni fakamāmani lahí ‘a ia ko e *IPU*. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai hatau, ha kulupu ‘i he Pasifikí ‘oku ne fakataha’i kātōa ‘a e ‘ū motu ko eni motu ko ia he Pasifikí. ‘A ia ‘o a’u e fakataha’anga ko ení

ke kau mai ki ai ‘a e kāinga ko eni mei *Easter Island* mo e ‘ū motu ia ‘oku ‘ikai ke tau fa’a feohi mo ia. ‘A ia ko e mahu’inga ia ‘a e fakataha’anga ko eni ko e, ‘i he tataki ia ‘a e Pule’anga Falanisē pea mo Tahiti. Na’a nau toutou fakaafe’i ‘a e Fale Alea ko eni Pasifikí pea a’u mai ki ha tu’unga ‘oku nau kole pe ‘oku ‘i ai ha Fale Alea te ne fie *host* pē tataki e fakataha hoko.

‘A ia ko e ‘osi e fakataha ko ē ta’u kuo’osí ‘e fakahoko e fakataha ‘i he ta’u ni. Pea na’e fai pē fakapā ki he ‘Eiki Palēmiá pea mo e Pule’angá pe ‘e lava ‘e Tonga ‘o *host* ‘a e fakataha hokó koe’uhí ko e fakakaukau ‘oku fiema’u pē ke taki ‘e Tonga ‘a e ngaahi fakataha’anga ko eni he Pasifikí ke mahino ‘oku ‘i ai ‘etau le’o mo ‘etau, ‘oku tau mu’omu’a he ngaahi me’a fakatemokālatí pea mo e ngaahi me’a lelei ko iá. Pea na’e fai leva e fakaafe pea mo e fepōtalanoa’aki pea mo e Pule’angá Falanisē mo e Sea ko eni ‘a Falanisē ‘o fakahoko ai ‘a e *handover* ‘i he lolotonga ko ē fakataha ko eni ke tau *host* ‘etautolu ‘i Tonga ni.

Pea ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki lelei ‘e talitali ‘e Tonga ‘a e ‘ū Fale Alea ko ē Pasifikí ‘i he fakataha hoko maí ‘a ia ko e ‘ahó ke toki fakapapau’i ka ko e kongá kimui e ta’ú ‘oku fa’a fakahoko ai ‘a e fakataha ko eni. Ko e Patiseti mo e me’a kotoa ‘e fai pē fakafalala ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ka ko e me’á na’e ‘osi tali *in principle* he ta’u kuo’osí. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘e ‘Eiki Nōpele Ha’apai 2 ka ko e ‘Eiki Sea e Fale Aleá. Fakafofonga e ‘i ai ha me’a ...

Mateni Tapueluelu: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na. ‘Oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Nōpelé ‘i he fakama’ala’ala lelei ko iá Sea pea ‘oku ou fokotu’u atu e lipootí. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki he, kole atu pē mu’a ke ‘omai ha ki’i faingamālie ke fai pē ha ki’i lave ki he lipooti ko eni.

Sea Komiti Kakato: Na’a mo folau pea mo e ‘Eiki Sea Fale Alea ka ko e ‘Eiki Nōpele ‘a Ha’apai 2 ia.

Lord Fakafanua: Sea ko e Fakafofonga ‘Eua 11 na’a ma folau fakataha pē ki he fakataha.

Sea Komiti Kakato: Ko u pehē mu’a ‘Eua, tuku ā mu’a kuo mau hela’iá. Fai ho’o tau’olungá ‘au ka mau ongoongosia he fakaongoongo pe ‘e tuku ‘a fē!

Taniela Fusimālohi: Sea ki’i miniti pē ‘e tolu.

Sea Komiti Kakato: Taha, ua, tolu ‘osi. Me’a mai.

Vahevahe ‘Eua 11 ki he ngaahi lelei ma’u he kau atu ki he fakataha ‘i Tahiti

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoa ‘akú koe’uhí ko e ngaahi me’a lelei na’e ma’u mei he fakatahá. Ko e fakataha lelei ‘aupito eni pea ‘oku ou fiefia au ‘i he poupou ko eni ‘oku tau fai ke fai mai ki Tongá ní. Ka ko e fanga ki’i me’a iiki pe eni na’e fai ki ai e tokanga hangē ko e fakamatala ko eni he peesi 2 ki he SMA. ‘Oku ‘i ai e ki’i me’a fo’ou na’a mau fakatokanga’i ai, ‘oku ‘i ai ‘a e kongá ‘a e SMA ‘oku ‘oange ia ki he fānau akó. Pea ‘oku ou tui ko e fokotu’utu’u e SMA ko iá ‘i he Potungāue Toutai ia ke, na’a lava ke ‘oatu ki he fānau akó ha kongá ‘o e SMA ke fai ki ai hanau tokanga’i.

Ko e hono uá Sea ko e tafa’aki ko eni ki he fakahaofi mo’ui ko ē mo e fekumi ko ē ki he fa’ahinga ko ē ‘oku nau mole. Ko e fō’i fakatātā lelei ‘oku nau fai he koe’uhí ‘oku nau fai pē mei he senitā ‘e taha ka ‘oku tu’u ia ‘i he’enua ‘apitanga sōtia ē. Pea ko e kau ngāue ‘oku toko 10 pē ka ‘oku nau fai kātoa mei ai ‘a e ngāue ‘o toki lipooti ki he ngaahi va’a. Pea ko e lēsoni ia hení ‘oku ou tui ‘oku totonu ke tau ako mei heni ‘a e lēsoni fengaue’aki ko ē fakataha kae feinga’i e fakamolé ke tukutukuhifo ki lalo. He ‘oku nau ngaue’aki ‘enautolu e satelaite ki hono hulu ‘o e tahí, honau kongā tahí koe’uhí ke ‘oua ‘e hoko ...

<002>

Taimi: 1830-1835

Taniela Fusimālohi: ... ha kaiha’a pē ko ha toutai ta’efakalao ai mo ha ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke loto ki ai ‘a e fonua ‘i he tafa’aki ko eni ki honau ‘oseni, pea ‘oku ou tui ko e fo’i mōtolo lelei ke tau ako mei ai.

Ko e kongā ‘e taha ‘e Sea ko e tafa’aki ko eni ki he tokanga ko eni ki he lao hotau ‘oseni, na’e mahino na’e fakamamafa’i ‘aupito ‘aupito ‘i he fakataha ko ia ke fai mo tokanga ‘a e ngaahi fonua ki ha lao ke malu’i ‘aki nautolu mei he ‘uli’i ko ē ‘oseni, na’e mahino ‘i he fakataha ia ‘oku talamai ko ē ‘a e palopalema ko ē ‘o e pelesitiki pea ‘oku hangehangē ‘e toe ‘unu mai mo e ‘uli ia ko eni ‘o e efuefu mei he ‘atomi, mei he *nuclear waste*, ke ha’u mo ia ki hotau ngaahi, he ko e fai foki eni ‘i he loto ‘oseni ‘o kitautolu ‘oku tau nofo ai ka ‘oku ‘ātakai’i tautolu he ngaahi fonua lalahi, pea ‘ikai ke ngata ai ‘oku toe ‘i ai mo e ngāue ia ‘oku fai ia ki he loto, ‘i lalo ‘i he ‘oseni ‘o ne hanga ‘o ta’aki ‘o ngaue ai ‘a e ngaahi kemikale kehekehe ‘i he loto ‘oseni.

‘A ia ko e poini faka’osi pē eni ‘oku ou fie talanoa ki ai, ‘oku fiema’u ia ke fai mo tau ngāue ki ai ke ‘i ai ha lao ki he’etau ‘oseni kae lava ke tau ‘unu’unu atu ke vavevave ange ke tau malu’i hotau ‘oseni mei ha ngaahi fakatamaki ‘e hoko ‘i he kaha’u, koe’uhi ko ‘etau ma’u’anga mo’ui hotau ‘oseni he ko ia ‘oku lahi ange ia ‘i he kelekele ke ma’u mei ai ‘etau mo’ui. Mālō ‘aupito Sea.

Pāloti ‘o tali Lipooti Folau faka-Fale Alea ki Tahiti (Lipooti fika 2/2023)

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou ko ia ‘oku ke loto ke tali ‘a e lipooti ko eni, fakahā loto ki ai ‘i he hiki ho nima. Tali tatau pē.

Kalake Tēpile: Loto ki ai ‘a e Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai ‘a e toko 21.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai ‘i he founa tatau, hiki e nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki fakamālō atu, lava lelei 'etau ngāue, ko 'ene lava ia 'etau 'asenita 'oku ou fakamālō atu, kole fakamolemole atu kia moutolu Hou'eiki 'o kapau na'e 'i ai ha tataki 'a e motu'a ni 'i he Komiti Kakato, ko e lelei taha pē 'o hangē ko ia 'oku mou mea'i 'oku tau feinga ki ai 'i he Fale ni, fanongo mai 'a e kakai 'o e fonua. Tui kote ka tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea, me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou ngāue, mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, kole atu ki he Sea 'o e Komiti Kakato ke kātaki lipooti mai ki he Fale.

Lipooti ki he ngāue ne lava he Komiti Kakato

Lord Tu'ilakepa: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, tapu ki he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti fakatapu atu ki he kau Hou'eiki Fale Alea, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Ka u kole pē mu'a Sea ke u hūfanga atu 'i he fakatapu kuo 'osi hono fai. Sea ko e lava lelei ia 'o 'etau 'asenita he 'aho ni.

'A ia ko e 5.1, fakamolemole 'oku fakafoki, koe'uhi pē 'Eiki Sea 'o hangē ko ia ko e tu'utu'uni 'a e Fale ni ko e lea fakapālangi, fakafoki mo ia ki he Potungāue 'a e Ngaahi Pisinisi Ngāue 'a e Pule'anga, 2021/2022. Lipooti folau fika 2/2023, Fakataha 'a e Kulupu Tekinikale Konifelenisi 'a e Ngaahi Fale Alea 'Otumotu Pasifiki, 'i Papeete, Tahiti 'aho 6 ki he 7 'o Sepitema, 2022, na'e tali ia 'Eiki Sea.

Sea kae tuku pē ka u toe fakamanatu atu pē mo e 'ū ngāue kimu'a, 'a ia na'e 'osi malava mai 'a ia na'e tali mai 'e he ngaahi ngāue kimu'a fakamolemole mo e Komisoni 'Uhila, na'e tali mo e Komisoni 'Uhila fakamolemole. 5.5 Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni Fili, tali, 'aho 28 Māhina 3, 23, Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi, fakafoki 'i he 'aho 28 Māhina 3, 23, Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, fakafoki 'i he 'aho 28 Māhina 3, 23, 'Omipatimeni 2021 mo e 2021/22 fakafoki 'i he 'aho 28 Māhina 3, 2023. Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2021/2022 'ave ki he Komiti Pa'anga 'i he 'aho 20, 'i he 'aho 29 Māhina 3, 2023 ...

<005>

Taimi: 1835-1840

Lord Tu'ilakepa:Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi Palēmia 2021/2022 'i hono fakatonutonu fakafoki he 'aho 29 māhina 3 2023. 'Eiki Sea ko 'ene lava lelei ia 'a e lipooti 'o fekau'aki mo e ngāue 'a e Komiti Kakato fokotu'u atu ki he Feitu'u na ke faitu'utu'uni 'a e Feitu'u na ki he ngāue na'e fai mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u tui 'oku 'osi fe'unga pē ngāue ko eni he Komiti Kakato ki he 'ū lipooti ka tau hoko atu. Na'e toki tufa atu 'a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 12/2023 te u kole ki he Kalake ke ne lau mai.

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 12/2023

Kalake Tēpile: Lipooti Folau Faka-Fale Alea, Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho 24 ‘o Ma‘asi 2023.

Ki he Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Fekau‘aki: Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 12/2023 ki Brussel Belgium mei he ‘aho 25 ‘o Fepueli 2023 ki he ‘aho 2 ‘o Ma‘asi 2023.

Ko u faka‘apa‘apa mo fakahoko atu ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki he fakataha lahi hono 62 ‘a e ngaahi Fale Alea ‘o e tukuifonua ‘Afilika, Kalipiane mo e Pasifiki *OACPS (Organization of African Caribbean and Pacific States Parliamentary Assembly)* kau mai ki ai mo e fakataha‘anga Fale Alea ‘o e ngaahi fonua ‘Iulope mo e ngaahi fonua Kalipiane mo e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki. ‘A ia na‘e fakahoko ‘i he ‘aho 25 ‘o Fepueli ki he ‘aho 2 ‘o Ma‘asi 2023.

Faka‘apa‘apa atu
Fakamo‘oni
Lord Tu‘ivakanō
Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Tongatapu.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau mai e Talateu pea mo e konga faka‘osi ola ‘o e fakataha.

Kalake Tēpile: **Talateu:** ‘Oku fakahoko atu ‘i he lipooti ni ‘a e ola ‘o e folau faka-Fale Alea na‘e kau ki ai ‘a Lord Tu‘ivakanō.

Ko e folau ko eni ke fakafofonga‘i ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha ‘a e fakataha lahi hono 62 ‘a e ngaahi Fale Alea ‘o e Tukuifonua ‘Afilika. Kalipiane mo e Pasifiki kau mai ki ai mo e fakataha‘anga Fale Alea ‘o e ngaahi fonua ‘Iulope mo e ngaahi fonua Kalipiane mo e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki ‘a ia na‘e fakahoko ‘i *Brussel Belgium* mei he ‘aho 25 ‘o Fepueli ki he ‘aho 2 ‘o Ma‘asi 2023.

Puipuitu‘a ‘o e Folau Faka-Fale Alea.

‘I he ‘aho 2 ‘o Fepueli 2022 na‘e tali ai ‘e he Fale Alea ke fakahoko ‘a e folau faka-Fale Alea ki *Brussel Belgium* ki he fakataha ‘a e fakataha lahi hono 62 ‘a e ngaahi Fale Alea ‘o e tukuifonua ‘Afilika, Kalipiane mo e Pasifiki kau mai ki ai mo e fakataha‘anga Fale Alea ‘o e ngaahi fonua ‘Iulope mo e ngaahi fonua Kalipiane mo e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki mei he ‘aho 25 ‘o Fepueli ki he ‘aho 2 ‘o Ma‘asi 2023. Na‘e tali ai ke me‘a atu ‘a *Lord Tu‘ivakanō*.

Ko e polokalama ‘o e fakataha ni ‘oku ‘i he fakalahi 1;
Ko e fakaikiiki eni ‘o e folau.

Hingoa ‘o e Polokalama : Fakataha lahi hono 62 ‘a e ngaahi tukuifonua ‘o ‘Afilika. Kalipiane mo e Pasifiki kau mai ki ai mo e fakataha‘anga faka-Fale Alea ‘o e ngaahi fonua ‘Iulope mo e ngaahi fonua Kalipiane mo e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki.

‘Aho : 25 ‘o Fepueli ki he ‘aho 2 ‘o Ma‘asi 2023.

Fonua na‘e fakahoko ai: *Brussel Belgium*
Hou‘eiki Mēmipa na‘e me‘a atu ‘i he folau: Lord Tu‘ivakanō.

Kautaha na‘a ne fakapa‘anga ‘a e polokalama: Kautaha ‘a e ngaahi fonua ‘Afilika, Kalipiane pea mo e Pasifiki.

Fakaikiiki ‘o e folau faka-Fale Alea

Ngaahi polokalama ‘o e fakataha na‘e kau ki ai: Vakai‘i e aleapau fengāue‘aki fo‘ou ‘i he vaha‘a ‘o e ngaahi fonua ‘iunioni ‘o ‘Iulope mo e fakataha‘anga ‘o e ngaahi fonua ‘Afilika, Kalipiane mo e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki.

Fakataukei ‘o e kau mēmipa...

<007>

Taimi: 1840-1845

Kalake Tēpile : ... fo‘ou ki he ngaahi Tu‘utu‘uni Ngāue ‘a e fakataha‘anga. Fakataha ‘a e ngaahi Kōmiti ‘o e fakataha‘anga ‘a e ngaahi fonua ‘Afilika Kalipiane pea mo e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki ‘a ia ‘oku kau ki he ngaahi Kōmiti ni ‘a e:

- i. Kōmiti ki he ngaahi me‘a fakasosiale pea mo e ‘ātakai
- ii. Kōmiti ki he ngaahi me‘a fakapolitikale
- iii. Kōmiti ki he ngaahi fakalalakala, faka‘ekonōmika, tu‘unga fakapa‘anga mo e fekau‘aki.

Fakataha‘anga ‘o e ngaahi fonua ‘o ‘Afilika, Kalipiane pea mo e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki.

Fakataha lahi hono 62 ‘o e Fale Alea e ngaahi fonua ‘Afilika Kalipiane pea mo e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki. ‘A ia na‘e fai ‘a e vakai‘i ‘o e ngaahi lipooti mei he ngaahi Kōmiti lalahi ‘e 3 ‘o e fakataha‘anga pehē ki hono vakai‘i fakalūkufua ‘o e ngaahi fakalūkufua ‘o e ngaahi fokotu‘u mei he vā fengāue‘aki ‘a e ngaahi fonua mei he ‘Iunioni ‘a ‘Iulope mo e Fakataha‘anga ‘a e ngaahi fonua ‘Afilika Kalipiane pea mo ha ngaahi fonua ‘o e Pasifiki.

Fakataha fakalūkufua ‘a e ngaahi fonua ‘Afilika Kalipiane pea mo e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki mo e fakataha‘anga ‘o e ngaahi fonua ‘Iunioni ‘a ‘Iulope. Na‘e malava ke ‘oatu ‘a e ngaahi kaveinga fakamāmani lahi ‘oku fehangahangai mo e ngaahi fonua mēmipa ‘o kau ki ai ‘a e feliuliuaki ‘a e ‘ea, ko e fe‘ave‘aki ‘o e ngaahi pa‘anga ‘uli fakavaha‘apule‘anga, tānaki ‘o e tukupau ke maau ma‘a e ngaahi fonua pea mo e ngaahi kaveinga kehekehe pē.

Na‘e faka‘osi ‘aki ‘a e vakai‘i ‘o e ngaahi founa ngāue mei he ngaahi monomono ‘o e ngaahi Tu‘utu‘uni Ngāue ‘a ia ‘oku kau ki ai ‘a e founa ‘o e ngaahi hikinima mo e fakahā loto ki he ngaahi ‘uuni me‘a ‘oku fakapaasi mei he fakataha‘anga.

Ko e ngaahi kaveinga lalahi ‘e 2 na‘e fai ki ai ‘a e feme‘a‘aki he fakataha‘anga ni, ‘a ia ko e ngaahi fokotu‘u ‘eni na‘e fakapaasi mai mei he fakataha‘anga lahi hono 61.

- i. Fakaivia ‘o e ngāue fakataha ‘a e ngaahi Fale Alea ki he fakapapau‘i ‘o e malu ‘o e fefononga‘aki ‘i he halapule‘anga ma‘a e ngaahi fonua mēmipa ‘o kau ki heni mo e fakapapau‘i ‘oku malu mo e ngaahi langa ‘o e ngaahi halapule‘anga foki.
- ii. Fakaivia ‘o e fengāue‘aki ki he malu‘i ‘o ‘oseni pehē ki hono teke ‘a e pule ‘a e lao ki he ngaahi ‘oseni.

Ola ‘o e Fakataha : Me’a mahu’inga mei he fakataha’anga ni ‘i he fokotu’u mai mei he ‘Iunioni ‘a ‘Iulope ke vahevahe ‘a e fakataha’anga ‘o fuofua fakataha’i fakafeitu’u ‘a e ngaahi kaveinga. Tautefito ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kaveinga ia ‘oku felāve’i tonu ia mo e ngaahi feitu’u kehe ‘oku ‘ikai ke fu’u fekau’aki ia mo e ngaahi feitu’u kehe ‘o hangē ke fakataha pē ‘a e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki ‘iate kinautolu pē pea ke fai pehē ki he ngaahi fonua ‘Iulope Kalipiane pea mo e ngaahi tukui fonua ‘Afilika.

2. Ke tali ‘a e lipooti folau Faka-Fale Alea Fika 12/2023.

'Eiki Sea : Me’a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu Fika 2.

Fakama’ala’ala ki he puipuitu’a Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 12/2023

Lord Tu’ivakano : Tapu mo e Sea, Sea te u ki’i nounou pē ko e taimi. Sea ko u fakamālō pē au ki he Fale ki he kau Mēmipa he tali ke folau atu ‘a e motu’a ni ki he fakataha ko eni. Ko e hoko atu pē foki ‘a e fakataha ko eni Sea mo e Hou’eiki ‘a e fakataha na’e fai ‘i Makutu ‘a ia na’e me’a atu ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 5 Vāhenga 5.

Ko e fakataha ko eni na’e fai, ko e ‘u ngaahi fokotu’utu’u na’e ‘omai mei he fakataha Fika 61 ‘a ia mei *Mozambique* pea toe ‘omai ia ki he fakataha ko eni na’e fai ki *Brussel*. Pea ko e ‘omai ko ia ia ke pālōti’i ia ‘e he fakataha ko ia ‘oku nau loto ke fakahoko ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ko eni fekau’aki pea mo e fo’i kaveinga ‘e 3 ko eni ‘oku hā atu ‘i he peesi 3. ‘A ia ko e ngaahi me’a fakasosiale ‘a ia ko e fo’i Kōmiti ‘e 3. Ne nau hanga leva ‘o vahevahe 3 leva ‘a e ngaahi Kōmiti pea ‘oku ‘osi ‘i ai mo e ngaahi fokotu’utu’u ai ke fai ‘a e hikinima ki ai ‘oku nau tali. Pea hili hono fai ko ia hono alea’i...

<008>

Taimi: 1845-1850

Lord Tu’ivakanō: ... he me’a ko ia pea na’e toki faka’osi mai leva ki he Fale Alea ko ē ‘o ‘Iulope ‘o toki vahe’i, ‘o toe vahe tolu pē ko ē fo’i kulupu pea toki, ‘o nau toki hiki nima pē ‘alu e fa’ahinga he Pasifiki ki he kulupu ko eni e, ‘a e tau fakatātā pē ki he politikale pea ‘alu ‘a e pea ‘ave kalasi ki he feliuliuaki ‘a e ‘ea ‘a ia na’e, pea ko e fai ko ē hiki nima pea na’e, ‘oku ‘osi ‘omai pē ke kolosi pē ko e fo’i keisi pē mahino ko e keisi ‘oku ‘ikai ke fai ha loto ki ai kae mahino pē ‘oku lototaha e Pasifiki he taimi ko ē te nau hiki nima ai. Ko e ko e me’a ko ē ‘oku lave ki ai ‘i muí ‘a e fo’i kaveinga ko eni he ‘oku ‘i ai e kosilio ia ‘a e *Executive* ko u tui pē mahalo ‘oku kau ki ai e ‘Eiki Palēmia ia pea ‘oku ‘i ai mo e Kosilio ‘a e kau *Head of State* ‘a e kau Taki ‘o e Fonua ‘a ia neongo e ngaahi fakataha ko eni ka ‘e toki faka’osi ia ka kinautolu ke nau hanga ‘o toki tu’utu’uni pē ko e hā e me’a ‘e ngāue ki ai ‘a e Pasifiki, *Caribbean* pea mo ‘Afilika.

Ka ko e palopalema foki na’e fehangahangai mo e fakataha ko eni ‘oku ‘ikai ke loto ‘a ‘Afilika ia ke nau mavahe ‘o hangē ko ia ko e fokotu’utu’u ko eni ‘oku ‘asi heni. Na’a nau fiema’u pē nautolu ke kei fakataha he koe’uhí he ko e ha’u ko ē fo’i *lump sum* ko ē pa’anga ‘oku ha’u ia ki he, ki he’ene tu’u ko eni ko e *ACP* ‘Afilika *Caribbean Pacific State* pea ko e *OACP* ko e *Organization* ia ‘a ia ko e fo’i kautaha ia ko eni ‘a e ‘a e ngaahi ‘Afilika Kalipiane pea mo e Pasifiki ka ‘oku fiema’u ‘i he *EU* ia ke talanoa *one to one* ‘a ia ko e taha ki he taha ko e hā e ngaahi palopalema ‘a e ngaahi vahefonua.

Pea ‘oku loto ‘a e Pasifiki ia pea mo e Kalipiane ke fai e ngaahi me’a ko ení he ‘oku ai he ‘oku kehe ‘enau palopalema mei he palopalema ‘a ‘Afilika. Kai kehe ka ko e me’a ko ia ‘e toki faka’osi ia ki he, tuku pē ‘e me’a ki ai e Palēmia pea mo e, pē ko hai ‘e, pē ko e *Head of State* ke nau toki faka’osi ‘e nautolu ‘a e ngaahi me’a ko eni he ‘ikai ke lava ke tau tu’utu’uni atu mei he Fale Alea ia pē ko hai ‘oku, ko Tonga ‘e ‘alu ki hē ‘ikai ‘e ‘ave ia ki he *Executive* ke nau tu’utu’uni nautolu ka ‘oku ‘i ai e faka’amu mahalo na’a toki faka’osi ki Ha’amoā pē ko fē ‘a e feitu’u ko ia ko e me’a ia ‘a nautolu. Ka ko u tui ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e me’a ko eni he na’e toe kole mai pē ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo pea na’e totongi ‘a e *sub* pē ko e *fee* ko eni fakata’u hotau ‘inasi ko eni ki he ki he kautaha ko eni he ko e taha ia e ngaahi me’a na’a nau kole mai koe’uhí pē ke kole atu ki he Minisitā Pa’anga pē na’e totongi ko ā hotau ‘inasi ki he kautaha ko eni.

He ko e taha ia e ngaahi me’a ‘oku fiema’u pea toe taha pē e ngaahi ongoongo lelei na’e kau ‘aupito ‘a Tonga ia he he lelei ‘aupito he koe’uhí he ‘oku ko e ngaahi me’a ko eni na’e fekau’aki ko ē mo e tukuhau he koe’uhí ko eni kuo tau mou mea’i pē kuo tau kamata kitautolu he mīsini ko eni ‘ai ke ‘ave ki he ngaahi ngaahi falekoloa ke tānaki ‘a e, ke mahino ‘a e pa’anga ‘oku tukuhau’i he ‘oku kau ‘a Ha’amoā ia he *black* he *rate* hā ko ā, *black list* ko eni ‘oku me’a he ‘oku kau ia he fonua ‘oku palopalema ‘aupito he me’a ko eni ko e he tukuhau ka ‘oku fakafeta’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ‘i Tonga pea ko u tui ko ‘eku, ‘oku lelei ‘aupito e ngāue ‘a e Pule’anga mo ‘enau *catch up* ki he taimi mo e ngaahi me’a ‘oku hoko pea ko u tui ko e ko e ongoongo fakafiefia ia. Kae tuku atu ka ko u fokotu’u pē ‘e au ke kapau ‘e tali koe’uhí he ko e ko u tui mahalo na na’a toki faka’osi ‘e he *Executive* ‘a e fakataha ko eni. Sea fokotu’u atu.

Eiki Sea: Mālō ko eni kuo fakahoko mai he Kalake ko ‘etau *sub* ko ē ki he kautaha ko ení ‘oku ‘ave pē ki Fale Pa’anga pea ‘oku kei fakaongoongo ai pē ke fakapapau’i mai kuo totongi. Fakamanatu atu pē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ka ‘oku ‘ikai ke fiema’u ia ke ‘omai ha tali he taimi ni. Toe ai ha me’a Hou’eiki ki he Lipooti e ‘Eiki Nōpele?

Mateni Tapueluelu: Fokotu’u atu Sea pou pou

(pou pou)

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Tau pālōti fakataha pē lipooti ko eni fakataha mo e Fakamatala Fakata’u e Komisoni ‘Uhila fakataha pea mo e Lipooti Folau ...

<009>

Taimi: 1850 – 1855

Eiki Sea: ... Fika 12/2023. Pea mo e fakamatala fakata’u Komisoni Filí. Ko ia ‘oku loto ke tali e ‘ū lipooti ‘e 4 ko ení, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka,

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu’a, ko ‘eku kole pe ‘a’aku pe ‘e lava ke pālōti’i kehe ‘a e Komisoni ‘Uhilá, ko e motu’á ni ia he ‘ikai ke u lava au ‘o pālōti pou pou ki ai. Ko e ‘uhingá kae tukuange mai e toengá ia ke tau pou pou kātoa tautolu ki ai. Kātaki Sea, mālō.

Pāloti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Komisoni 'Uhila, Lipooti Faka-Fale Alea fika 12/2023 & Lipooti Folau fika 2/2023

'Eiki Sea: Ko ia kātaki Hou'eiki, fakatonutonu atu. Fakamatala Fakata'u Komisoni Filí, Līpooti Faka-Fale Alea Fika 12, 2023, Līpooti Folau Fika 2/2023. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e līpooti 'e 3 ko ení, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Fīnau, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahí, 'Eiki Minisitā Mo'uí, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā ki Mulí, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Ngoué, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, Sea 'oku loto ki ai e toko 22.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e līpooti 'e 3 pālotí, fakahā mai ho nima

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea

Pāloti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u Komisoni 'Uhila 2021/22

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e ngāue faka'osi eni he efiāfi ní ko u tui mou fiefia pe 'oku tau a'u ki ai. Ko e Fakamatala Fakata'u e Komisoni 'Uhilá 2021/22, ko ia 'oku loto ke tali e līpootí, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Fīnau, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahí, 'Eiki Minisitā Mo'uí, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā ki Mulí, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Ngoué, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, , Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 20.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali e Fakamatala Fakata'u e Komisoni 'Uhilá ki he ta'u 2021/2022.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a e toko 1, Māteni Tapueluelu

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko 'ene lava ia 'etau 'asenitá, tau hoko atu leva ki he ngaahi me'a makehé. Toe miniti 'e 20 Hou'eiki, me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'uí.

Kamata hono faka'atā 'aupito fefolau'aki 'i Tonga ni 'ikai ha toe fakataputapui

'Eiki Minisitā Mo'uí: Sea, tapu pea mo e Feitu'u na Sea ka e 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Sea 'oku mahino pe ki he motu'á ni Sea ko e Fale Alea faka'osi eni pea tau tutuku ko ē he uike ní. Pea ko 'eku fakahoha'a atu pē Sea 'oku 'amanaki ke kamata he uike kaha'ú Sea hono faka'atā 'aupito 'a e *border* ki he fefolau'aki 'i Tonga ni. Mea'i pe 'e he Feitu'u na Sea ka e 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Fale Aleá na'e lele maí ko e kau tangata'i fonua Tonga pē na'e 'atā ke ke folau mai tatau ai pē pe 'okú ke huhu malu'i pe 'ikai ke ke huhu malu'i.

Ko e kau *foreigners* pe ko e kakai muli, na'e fiema'u ia ke ke huhu malu'i tu'o 2 ka ke toki lava 'o folau mai ki Tongá ni. Fakatokanga'i ange Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipá 'oku 'i ai foki e kau Tonga ia 'oku nau 'osi liliu kakai muli kinautolu ia. Pea 'oku nau kau kinautolu ia he kau mulí. Ka 'e kamata he uike kaha'ú Sea 'a hono faka'atā tatau ai pē pe ko e muli koe pe ko e Tonga, tau foki 'o 'atā 'ikai ke toe fai ha fakataputapui.

'Oku toki fakahū eni ki he Kapinetí 'apongipongi ka 'oku 'osi mea'i pe 'e he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Ka ko e fakahoko atu pē Sea ki he Fale 'Eikí ni kae 'uma'ā e Hou'eiki e fonuá 'a e tu'utu'uni ko eni te tau hoko atu ki aí. Pea ko u tui Sea 'oku makatu'unga pe eni pea meí he ola lelei ko eni hono tokangaekina e Kōvití.

Tu'unga 'i ai 'a e mahaki Koviti he fonua ni

Uike kuo 'osí Sea, ko e sivi fakakātoa 'e 773 na'e 'ikai ke 'i ai ha positivi keisi, na'e 'i ai ke 'i ai ha taha 'e positivi. Uike kimu'a aí 874, fo'i toko 1 pē, 'ikai ke 'i ai ha taha 'e uesia lahi he taimí ni Sea. Ko 'eku fakahoko atu pe 'e au Sea 'a e mahu'inga ke fakatokanga'i 'e he Fale 'Eikí ni 'a e fakamālō'ia e Pule Lahi e Potungāué, kau ngāue 'i he ngāue lahi ...

<010>

Taimi: 1855-1900

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... na'a nau fakahoko tu'uta mātu'u ai. Pea pehē ki he kau laine mu'a kotoa pē na'a nau fengaue'aki fakataha Sea, ka 'oku 'ikai ko e 'uhingá eni ia Sea 'e ngata ai heni 'e kei hokohoko atu pē savea tokamu'a ia 'a e potungāué ke tau 'ilo pē tu'unga 'oku 'i ai 'a e Koviti.

Ngaahi fonua mulí Sea te u fakatātā pē ki Fisi. Neongo na'e tukuange 'o fakaava 'enau *border* ka na'e hangē pē ia ko e tu'utu'uni ko ení. Ko e kau mulí pau ke ke huhu tu'o ua pea ke toki tu'uta ki Fisi. Māhina kuo'osí pē na'e toki tukuange ai 'e Fisi, ko e 'osi ia e meimei ta'u 'e tolu Sea mei he tō 'a e Koviti 'i he 'aho 1 'o Fepueli 2022 Sea, 'osi e māhina 'e fitu mei ai tau fakaava 'etau *border*. 'Osi eni e māhina 'e 14 Sea mei he tō 'a e Kovití kuo 'ikai ke toe 'i ai ha fakataputapui ki he fefolau'akí.

Ko ia ai 'e Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Fale Aleá, 'oku ou fakafofonga'i atu pē potungāué e fakamālō 'i he pou pou pea mo e tokoni na'a mou tokonia 'a e potungāué ke fakahoko lelei hono, hono, nau fatongiá tau a'usia ai 'a e tu'unga ko eni 'oku fakahoko atú. Pea 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia Sea ke kei to'o ma'ama'a he kakai, 'i ai pē ngaahi feitu'u ia 'e kei fai ai e savea tokamu'a hangē ko e tafa'aki ko eni ki he nifó, ko e 'uhingá ko e pelepelengesi pea mo e tu'unga ko ē 'oku a'u ko ē ki aí.

Mea'i pē he Feitu'u na Sea kae 'uma'ā e Hou'eikí lolotonga tō ko ia 'i Tongá ni 'a e *flu*. Tau manatu pē Sea ki he mahaki faka'auha ko ia 'i he 18 pea 'oku 'i ai 'a e hiva usu 'a e ngaahi siasi, manatu ki he 18 mo 'ene fu'u fetukú. Ko e *flu A* ia pe ko e *Spanish flu* pe ko e *Influenza A*. Ko e *flu* ko ē he taimi ní Sea ko e *flu B*. 'Oku faka'ohovale 'ene tō mai he taimi māfana. Hoko e me'a ko iá 'i 'Aositelēlia pea mo Nu'usila he taimi ni Sea, fakatokanga'i he potungāué 'oku mau tui pē, 'ikai ke 'i ai ha manatu ia pe ko fē taimi fakamuimui na'e tō ai e *flu B* 'i Tongá ni. He na'e 'ikai ke lava he 'aho ko ia ia 'o sivi hono fakafaikehekehe'i.

Taimi ni ‘oku lava pē fai e sivi ko ia ‘i Tongá ni pea ‘oku ‘osi fakapapau’i ko e *flu* ‘oku lolotonga tō he taimi ní ko e *flu B*. Pea kuo kamata ke holo ‘a Tongatapu ni pea ko e fakatokanga pē ia ki he ngaahi ‘otu motú ‘e pau pe ia ke a’u ki ai. Ko e natula pē ia taimi ‘oku tau faka’atā ai he fefolau’aki kuo a’u mai ai e *flu* ki heni, kuo a’u ki, ‘e a’u ki he ngaahi tukui motú. Ka ko ‘etau fānau iiki ko kinautolu ‘oku tu’u lavea ngofua mo kinautolu ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi mahaki tauhi.

Polokalama huhu malu’i fo’ou ‘e 3 fakalele he Potungāue Mo’ui

Sea ko u fie fakahoko atu pē Sea he, ‘oku ‘i ai e huhu malu’i fo’ou ‘oku lolotonga lele pē polokalama ‘a e potungāue ‘e tolu ‘oku fakahoko mai. Na’e ‘osi lele pē ia he ngaahi fonua lahi ‘i māmani kae toki faingamālie eni ke ‘omai ai ke lavemonū ai ‘a e longa’i fānau e kakai e fonuá. ‘Uluaki ko e huhu malu’i ko ia ki he niuomōniá, kuo fakatokanga’i ‘oku hoko ia ko e palopalema pea ‘oku lele ia he taimi ni, ta’u nima ki laló. Ko e huhu malu’i hono hokó Sea ko e huhu malu’i ko e *ETVAX vaccine* ki he fakalele ‘a e longa’i fānau. ‘Ikai ko ha huhu malu’i eni ko e ki’i vai pē ‘oku nau inu he ‘oku lahi pē ke hoko ‘a e fakalelé hūfanga he fakatapu fekau’aki pea mo e longa’ifānau.

Pea ‘oku ‘i ai mo e huhu malu’i ki he kanisā ko ia Sea ‘a e fānau fefiné ‘oku lele mo ia. Ko e ngaahi me’a pē eni Sea ‘oku fakatokanga’i he potungāue. Ko e taha eni e ngaahi palopalema ‘oku tau fehanganagai pea ‘oku tonu pea ‘oku fakakau ia ‘i he huhu malu’i angamaheni ko ē longa’i fānau hangē ko e ‘ate pupula, ko e poliō. Ko e ‘uhingá ke malu’i e longa’i fānau koe’uhí ko e, ke nau mo’ui lelei ange mo fakasi’isi’i ange ‘a e pekia ‘a e longa’i fānau fekau’aki pea mo e ngaahi fokoutua ko ení Sea.

Pea ko e faka’osí pē Sea ‘oku lolotonga ko ē lele ‘a e huhu malu’i ko iá, kuo ‘osi fakahoko pē potungāue ‘oku ‘i ai ‘a e konga ia e huhu malu’i ko ení Sea ‘e *expire* ia he *weekend*. Pea ‘oku mou mea’i pē hono tu’uaki he potungāue, tau’atāina pe ia ‘a e huhu niuomōniá. Kapau ‘oku ke fiema’u ke ke huhu niuomōnia kimoutolu ke ‘aonga ‘a e *vaccine* ko ení, *is a*, ko e fo’i, ‘ikai ke pehē ia ‘e toe fiema’u ke ke toe foki mai ‘o *booster* hangē ko ‘etau fatongia ko eni pea mo e Koviti-19. ...

<002>

Taimi: 1900-1908

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Ko e me’a ia tau’atāina pē koe, kapau ‘oku ke fiema’u ke, kau Fakafofonga Fale Alea, kapau ‘oku ke fiema’u ‘a e huhu nimōnia ‘e ‘i tu’a ‘a e kau ngāue, me’a pē ia ‘a ‘au, te ne malu’i kimoutolu pea mei he fokoutua ko eni he ‘oku tō mai ko eni ‘a e *flu* ko eni ‘oku ha’u fakataha pea mo e niuomōnia ka ko e ‘ai pē ia ‘oku ‘osi tala pē ki he kakai ‘o e fonua kapau ‘oku ke ta’u 55, ‘oku ‘i ai, ko hai pē ‘oku ne fiema’u ‘atā ke ‘aonga ‘a e huhu malu’i ko eni, pea ko e hoko atu ia ‘oku taafataha ‘a e tokanga ‘a e potungāue kia kinautolu longa’i fanau ta’u 5 ki lalo.

Ko ia Sea, ‘oku ‘osi ‘i tu’a ‘a e kau ngāue, ka ko ia pē ‘oku kau ngāue ‘i Fale Alea ni moutolu kau Mēmipa, kapau ‘oku mou fiema’u ia te nau ‘i tu’a he ‘i he’etau mālōlō atu ke fakakakato ia kapau ‘oku ke fiema’u. ‘A ia ‘oku fakahoko pē ‘oku nau ‘i ai pē ‘emau timi *mobile* ‘oku nau lele holo ‘i he ‘ū kolo mo e ‘ū feitu’u ‘o fakahoko, ko ‘ene ‘osi pē *weekend* ko eni ta’e’aonga ‘a e *vaccine* ko eni. Ko kinautolu ko eni e huhu *booster* ko eni pē ko e huhu fakalahi ko eni e *COVID* na’e ‘i ai ‘a e ngaahi tokoni pea mei he ngaahi fonua muli, na’e kau ai ‘a e *Moderna*

na'e lahi pē ngaahi *dose* ia na'e ta'e'aonga, ka 'oku feinga pē potungāue ke nau 'i ai pē 'a e ngaahi *dose*, 'i ai 'i he potungāue kia kinautolu te nau fiema'u tautefito kia kinautolu 'oku nau folau ki tu'apule'anga ki he ngaahi feitu'u ko eni 'oku kei hangē ko e feitu'u 'Esia 'oku kei 'i ai pē 'a e *COVID-19*, pea ko e 'uhinga pē hono fakahoko atu Sea 'a e tu'unga lelei 'oku a'u ki ai 'a e fonua pea makatu'unga ai 'a e fale'i pea mo e sio 'a e potungāue kuo taimi ke foki 'a e fonua 'o *normal* faka'atā 'a e ngaahi fefolau'aki mai, pea ko kimoutolu kau Fakafofonga kapau 'oku 'ikai ke a'u atu 'a e fakahoha'a ia ko eni he ope kia kinautolu 'oku fa'a fetu'utaki mai fekau'aki pea mo kinautolu 'oku nau 'osi liliu muli kinautolu, pea te'eki ai ke nau huhu malu'i kuo 'atā, pē 'oku ke huhu malu'i pē 'ikai ke ke huhu malu'i pē ko e Tonga koe pē 'oku 'ikai ko e Tonga koe, kuo 'atā, faka'atā 'e kamata ia 'i he uike kaha'u, mo hono to'o mo e ngaahi *restriction* ko ia na'e fakahoko kae foki 'a e fonua ki he tu'unga *normal*.

Pea 'oku ou pehē ai Sea 'a e fakamālō atu ki he Feitu'u na kae 'uma'a 'a e 'Eiki Palēmia mo e Kapineti fakafofonga'i atu 'a e potungāue pea mo e kau ngāue 'a e fakamālō 'i he ngaahi pou pou kotoa pē 'oku mou fakahoko, ke lava 'o fakahoko lelei hotau fatongia 'o tau tū'uta mātu'u ai mo fakafiefia kia kitautolu 'oku tau a'usia 'i he efiāfi ni. Pea 'oku ou pehē pē Sea 'a e fakamālō pea fakamālō atu 'i he ma'u e faingamālie. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō, mālō 'Eiki Minisitā Mo'ui 'oku ou tui pē 'oku 'i ai 'a e ni'ihī 'i he kau Fakafofonga pea mo e kau ngāue 'a e Fale Alea te nau ka u atu ki he huhu malu'i.

Fakataha he Tūsite kaha'u Komiti Fili ke ngāue ki he fōmeti ngaahi lipooti fakata'u fakahū mai mei he Pule'anga

Hou'eiki ko e me'a faka'osi 'aupito pē eni kimu'a pea tau mātuku, ko e fakamanatu atu na'e tali 'e he Fale ke fa'u 'a e Komiti Fili, 'a ia te u kole atu Hou'eiki ke fakataha 'a e komiti ko eni he 'aho Tusite 'i he taimi 1, 'a ia kau fakamanatu atu 'a e kau Mēmipa, ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'a ia 'oku Mēmipa talifaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia, Fakafofonga 'o Tongatapu 4, Fakafofonga 'o Tongatapu 5, talifaki ki ai Fakafofonga 'Eua 11, pea mo e 'Eiki Nōpele fika 1 'o Ha'apai ...

Lord Tu'ihā'angana: Na'e 'osi liliu foki Sea ki he Feitu'u na pea u talifaki au pea fika 2 koe...

'Eiki Sea: Kātaki 'a ia ko Ha'apai fika 2, pea mo e 'Eiki Nōpele Tongatapu 2, kae talifaki 'a Ha'apai 1 'i he kau Nōpele. 'A ia ko e kau Mēmipa ia Hou'eiki 'i he Komiti Fili, fekau'aki pea mo e Līpooti Fakata'u pea mo hono fakalelei'i e founa ke fai ha vakai, mo e felotoi mo e Pule'anga. Fakamanatu atu ko e Tusite, taimi 1 efiāfi.

Toloi fanongonongo 'a e Fale Alea

Ko ia pē Hou'eiki, taimi ko eni te u talamonū atu ki he 'amanaki ke tau a'u atu ki he pekia, pehē foki ki he ngaahi ngāue ko ē 'oku hanga mai ki he uike kaha'u Hou'eiki. Te u toloi fanongonongo 'a e Fale, mou me'a hake ke tau kelesi. Pea ko e kelesi 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi mo e 'ofa lahi 'a e 'Otua ko e Tamai, feohi 'a e Laumālie Mā'oni'oni, ke 'iate kitautolu kotoa he houa ni fai pē 'o ta'engata. 'Emeni.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pē 'Eiki Sea e fakataha'anga)

Taimi 707 efiāfi.

<005>